

Л. Т. Коваленко

Українська література

**Підручник для 8 класу
загальноосвітніх навчальних закладів**

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

УДК 821.161.2.09(075.3)
ББК 83.3(4Укр)я721
К56

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 10.05.2016 р. № 491)

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Експерти, які здійснювали експертизу даного підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для учнів 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Ковалик Н. Ю., учитель Золочівського економічного ліцею Львівської області, старший учитель;

Северин Ю. М., методист Хорольського методичного кабінету Полтавської області;

Прокіп В. А., кандидат філологічних наук, доцент кафедри гуманітарної освіти Львівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, учитель вищої категорії.

Висловлюємо щиру подяку також:

Ніні Бернадській, професору Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктору філологічних наук;

Ігорю Хворостяному, учителю української мови та літератури НВК «Новопечерська школа», кандидату філологічних наук.

Навчальне видання

КОВАЛЕНКО Людмила Тарасівна

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Редактор *І. В. Красуцька*

Головний художник *І. П. Медведовська*

Технічний редактор *Е. А. Авраменко*

Коректор *С. В. Войтенко*

При оформленні обкладинки використано репродукцію картини *В. Куца* та фотографію *О. Берегелі* із зображенням графіті «Відродження» (автори *О. Кислов* і *Ж. Маллан*).

У підручнику використано репродукції картин *А. Василенка, І. Іжакевича, А. Єрмоленка, О. Курбатова, І. Смичека, Ю. Чумака, Гв. ван Хелтона*, а також світлини та ілюстрації *Ю. Амірова, О. Бондаренка, С. Клименка, І. Красуцького, Н. Кулюпиної, П. Молодчика, Н. Підпалої, В. Соловійова*

Формат 70x100 ¹/₁₆.

Ум. друк. арк. 23,328 + 0,324 форзац.

Обл.-вид. арк. 22,00 + 0,55 форзац.

Наклад 120 114 пр.

Зам. №

**ТОВ «Український освітнянський
видавничий центр «Оріон»»**

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 4918 від 17.06.2015 р.

Адреса видавництва: 03061,

м. Київ, вул. Миколи Шепелева, 2

www.orioncentr.com.ua

Віддруковано

ТОВ «НВП Поліграфсервіс»,

вул. Юрія Коцюбинського, 4, к. 25,

м. Київ, 04053

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 3751 від 01.04.2010.

Коваленко Л. Т.

К56 Українська література : підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Л. Т. Коваленко. — К. : УОБЦ «Оріон», 2016. — 288 с. : іл.

ISBN 978-617-7355-49-5.

УДК 821.161.2.09(075.3)

ББК 83.3(4Укр)я721

ISBN 978-617-7355-49-5

© Л. Т. Коваленко, 2016

© УОБЦ «Оріон», 2016

Переднє слово до допитливих читачів

Опитування в багатьох країнах світу засвідчують зменшення уваги молоді до читання. Доводиться констатувати прикрий факт, що людина, яка не читає, не може повноцінно розвиватися й мислити, а суспільство приречене на постійне відставання від цивілізованих народів. Якщо хочемо йти в ногу зі світом, багато читаймо! Пам'ятаймо: *«Люди, які читають книги, завжди будуть вести за собою людей, які дивляться телебачення»*. Тому кожен із вас має зробити вибір сам.

Зрозуміло, що шлях до «професійного читача» тривалий і непростий. Але чим більше ви докладатимете зусиль, опановуючи мистецтво пізнання художнього твору, тим більше вражатимуть результати — зростатиме ваш інтелектуальний розвиток, ви долучатиметеся до скарбниці світової художньої думки, отримуватимете незрівнянну естетичну насолоду від художнього твору та розвиватимете мистецький смак. Дружнім наставником у процесі виховання культури читання вам завжди буде підручник української літератури. За попередні роки навчання ви вже багато дізналися цікавого, опанували основи аналізу художнього твору. Але процес пізнання безкінечний, тому ми продовжимо відкривати разом нові таємниці мистецтва слова. Маємо надію, що ви навчатиметеся із задоволенням.

У цій навчальній книжці ви працюватимете з вже відомими вам рубриками.

Рубрика *«Поміркуйте над прочитаним»* пропонує систему запитань, відповідаючи на які, ви глибше зрозумієте художній твір. Не бійтеся бути оригінальними у відповідях! Не поспішайте спертися на авторитетну, але чужу думку. Сучасний японський письменник Харукі Муракамі писав із цього приводу: *«Найважливіше — не те велике, до чого додумалося багато людей, а те маленьке, до чого дійшов ти сам»*. Стосовно розуміння літературного твору це означає, що кожен із вас повинен скласти про художній твір свою думку, адже скільки читачів, стільки і його інтерпретацій.

Візьміть до уваги, що в рубриці *«Запитання та завдання»* завдання, надруковані зеленим кольором, ви можете виконувати за бажанням.

Рубрики *«Ваші літературні проекти»*, *«Ви — творча особистість»*, *«Література в колі мистецтв»* виводитимуть вас за рамки вивченого художнього твору; ви розширите уявлення про письменника, збагатитеся новими знаннями, відкриватимете цілісність і гармонійність навколишнього світу. Пам'ятайте, що завдання цих рубрик ви теж можете обирати за бажанням і погоджувати терміни їх виконання з учителем. Не забувайте представляти результати своєї роботи всім, кого ви поважаєте.

У цьому році підручник пропонує вам також нові рубрики. Перша — *«Історичні координати»* — допоможе зорієнтуватися в часі, коли жив і творив письменник, адже на його долю, становлення світогляду, формування художнього стилю тощо впливають обставини й оточення.

Рубрику *«Коли твір прочитано...»* ви можете опрацювати після завершення роботи над художнім текстом, але вивчати цей матеріал не обов'язково, якщо не бажаєте підпасти під вплив інтерпретацій автора підручника чи науковців. У зв'язку з цим проведемо невелику історичну аналогію. Англійський поет Джон Кітс недолюблював Ісаака Ньютона, бо той пояснив причину появи на небі веселки, знищивши зачарування цим явищем і таємничість. Ми ж прагнемо, щоб кожен художній текст загравав у вашій уяві всіма кольорами райдуги, але якщо вам потрібна консультація, то підручник стане вам у пригоді.

І, нарешті, рубрика *«Читаємо із задоволенням»* пропонує книжки, які подарують вам насолоду від зустрічі з новими письменниками та їхніми творами. Організуйте в класі марафон «Ні дня без читання», беріть участь у конкурсах на кращого читача, обмінюйтеся враженнями й думками, радьте одне одному інші художні тексти!

РАДІСНОГО І ТВОРЧОГО ЧИТАННЯ КОЖНОМУ З ВАС!

ЗМІСТ

Переднє слово до допитливих читачів	3
ВСТУП, або ЯК ЗРОЗУМІТИ МАГІЮ ХУДОЖНЬОГО СЛОВА	6
УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ: ЗБЕРЕЖЕНА МУДРІСТЬ НАРОДУ	9
Про що розповідають українські історичні пісні	14
«Зажурилась Україна»	16
«Та, ой, як крикнув же та козак Сірко»	19
«Ой Морозе, Морозенку»	21
«Максим, козак Залізник»	24
«Чи не той то хміль» (Пісня про Богдана Хмельницького)	27
«За Сибіром сонце сходить»	30
Пісня на ім'я Маруся Чурай	32
«Засвіт встали козаченьки»	34
«Ой не ходи, Грицю»	37
«Віють вітри, віють буйні»	38
Дума про думи	41
«Маруся Богуславка»	46
Народні співці — кобзарі, бандуристи, лірники	50
Я — читач, або Перевіряємо себе	60
СВІТЛО УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ	63
Разом зі своїм народом — на віки: Тарас Григорович Шевченко	70
«Ой три шляхи широкії...»	81
«Мені однаково, чи буду...»	82
«Думи мої, думи мої...»	83
Сила в слові: Леся Українка	87
«Давня весна»	93
«Хотіла б я піснею стати...»	94
«Давня казка» (<i>Скорочено</i>)	96
Мужність інтелектуального опору: з української поезії ХХ століття	105
Ліричне послання Володимира Сосюри	108
«Любіть Україну!»	112
«Васильки»	115
«Осінь» («Облітають квіти, обриває вітер...»)	116
Тепло поетичного слова Василя Голобородька	118
«З дитинства: дощ» («Я уплетений...»)	121
«Наша мова»	123
«Теплі слова»	124
Тихі чесні кроки Володимира Підпалого	126
«Бачиш: між трав зелених...»	128

«Зимовий етюд»	129
Ритми й образи сучасної української поезії	
(кінець ХХ—початок ХХІ ст.)	130
Василь Герасим'юк	130
«Чоловічий танець»	130
Іван Малкович	132
«Із янголом на плечі»	132
«З нічних молитов»	133
Анатолій Мойсієнко	134
«Жовтень жовті жолуді...»	135
Ігор Павлюк	136
«Дівчинка»	136
Галина Кирпа	137
«Мій ангел такий маленький...»	137
«Коли до вас темної ночі...»	137
Я — читач, або Перевіряємо себе	138
НАДІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДРАМИ	140
«Театр корифеїв»	145
Талант, подарований Україні: Іван Карпенко-Карий	148
Трагікомедія «Сто тисяч»: «чумазий іде!»	151
«Сто тисяч» (<i>Скорочено</i>)	153
Я — читач, або Перевіряємо себе	173
СИЛА УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ	175
Назустріч європейській літературі: Михайло Коцюбинський	178
«Дорогою ціною» (<i>Скорочено</i>)	183
Серце віддав Україні: Олександр Довженко	205
«Ніч перед боєм» (<i>Скорочено</i>)	210
Письменниця, яка дарує дітям радість: Ніна Бічуя	220
«Шпага Славка Беркути» (<i>Скорочено</i>)	221
Залишитися особистістю: Володимир Дрозд	243
«Білий кінь Шептало» (<i>Скорочено</i>)	245
Як приборкати своїх драконів: Юрій Винничук	254
«Місце для дракона» (<i>Скорочено</i>)	258
Я — читач, або Перевіряємо себе	278
СВЯТО УКРАЇНСЬКОГО ГУМОРУ	280
Веселки творчості Валентина Чемериса	282
Я — читач, або Перевіряємо себе	288
Інтелект-таблиця «Види читання»	перший форзац
Літературознавчий навігатор	другий форзац

ВЕЖУП, АБО ЯК ЗРОЗУМІТИ МАГІЮ ХУДОЖНЬОГО СЛОВА

- ◆ Художня література як одна з форм духовної діяльності людини.
- ◆ Функції художньої літератури.
- ◆ Багатозначність художнього образу.
- ◆ Різновиди образів (*образ-персонаж, образ-символ, словесні, зорові, слухові образи тощо*).
- ◆ Аналіз художнього твору.

Коли ми хочемо пізнати народ, то вивчаємо його культуру, тому що вона охоплює всі види діяльності людини — матеріальну й духовну.

Під *матеріальною культурою* розуміють усю сукупність створених людиною речей: предмети побуту, знаряддя праці, пристрої, споруди тощо. До *духовної культури* зараховують досягнення в галузі науки, мистецтва, філософії, релігії, освіти тощо. Результатом духовної діяльності людини є створення духовних цінностей — ідей, образів, теорій, утілених у наукових, релігійних чи художніх творах. *Унаслідок духовної діяльності людей змінюється їхня свідомість, що впливає на цивілізаційний поступ окремих народів та людства в цілому.*

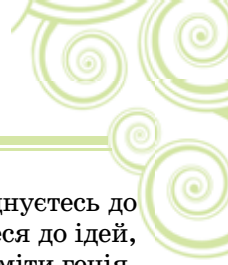
Протягом тисячоліть мільйони мислителів працювали на духовний розвиток суспільства. Імена великої частини з них залишилися для нащадків невідомими. Безсмертя здобули лише ті, хто написав вершинні мистецькі твори, здійснив значні наукові винаходи, хоч вони, звісно, спиралися на досягнення попередників.

Стосовно мистецтва, то цей процес сучасною мовою визначимо так: у всі часи існували *представники масової культури (поп-культури)* і *представники культури елітарної*. Перші метою своєї діяльності ставили пристосувати мистецтво до наявного рівня розвитку людини, задовольнити її невибагливі потреби. Щоб засвоїти твори поп-культури, людині потрібно докласти мінімум зусиль, але вони не підносять, не розвивають її духовність. Це не означає, що твори поп-культури не мають права на існування: кожен може обрати те, що йому більше до вподоби. Проте саме літературні шедеври змушують нас міркувати, можливо, часом і посперечатися з автором, а значить, стимулюють нас до розвитку, до вироблення вміння бачити світ під різними кутами зору.

Представники елітарної культури розуміють, що кожна ЛЮДИНА унікальна, тому своїми творами намагаються «очистити» її від нашарувань буденності, розвинути її неповторність. Саме тому вони й геніальні, що пробуджують у людині кращі риси, прагнуть до перетворення й удосконалення світу. Їхні твори поза часом.

Історія кожному з митців відводить своє місце в історії культури. Процес відбору кращих духовних надбань людства визначний сучасний письменник Умберто Еко¹ образно сформулював так: «Культура пам'ятає лише піки тво-

¹ *Е́ко Умбе́рто* (1932–2016) — італійський письменник, філософ, лінгвіст, літературний критик.

рення, Гімалаї...». Тож, ознайомлюючись із шедеврами, ви під'єднуєтесь до колосальної енергії любові, яку концентрує мистецтво, долучаєтеся до ідей, які ніколи не втратять для людства актуальності. Але, щоб зрозуміти генія, треба постійно підніматися духовно до його рівня, самому трішки ставати генієм. Розвинути в собі кращі якості людині допомагають літературні твори.

Поняття «література» в широкому значенні означає будь-які твори, оформлені писемно. *У вузькому — це художні тексти, які створені за допомогою слова і мають естетичну¹ вартість.*

Із сказаного вище випливають такі основні функції художньої літератури:

- ◆ естетична, тому що цей вид мистецтва розвиває почуття прекрасного в людині, орієнтує її на засвоєння загальнолюдських цінностей, дає естетичну насолоду;
- ◆ пізнавальна, адже літературні твори дають змогу зрозуміти світ і самих себе, допомагають пізнати, у чому полягає цінність і сенс життя людини. Наприклад, читач часто «програє» події твору у власній свідомості, ставить себе на місце персонажа. Так ми вчимося, як правильно вчинити в тій чи іншій ситуації, бачимо можливі наслідки своїх учинків, маємо можливість не робити тих помилок, які допускають герої того чи іншого твору;
- ◆ виховна, бо література формує моральні цінності, світогляд та ідеали читача.

Крім того, художня література приносить читачеві неймовірно задоволення, насолоду від читання, через співпереживання з героями вона сприяє його моральному очищенню та вдосконаленню.

Особливістю художньої літератури є її образність. Це означає, що письменник відтворює картину світу, пропустивши її через власну свідомість і втіливши свої спостереження в образах.

Образ — це конкретна й водночас узагальнена картина життя, створена за допомогою авторської фантазії, що має естетичне значення.

Узагальненість образу полягає в тому, що в ньому поєднано багато схожих життєвих явищ або людських характерів. *Конкретність образу* означає, що він має індивідуальні особливості. Пам'ятаєте новелу Л. Пономаренко «Гер переможений», яку ви читали минулого року? У ній образ Фрідріха, з одного боку, є носієм ознак усіх завойовників, що зазнали поразки, з іншого — має притаманні тільки йому індивідуальні риси характеру та зовнішність.

За предметом змалювання образи поділяють на *образи-персонажі, образи-пейзажі, образи-речі, образи-символи* тощо.

Образи-персонажі відтворюють певний людський характер, вони найчастіше стоять у центрі зображення, наприклад, образ Захара Беркута в однойменній повісті І. Франка, образ Івана Сили в повісті О. Гавроша.

Усі інші образи в художньому творі найчастіше виконують додаткову роль і підпорядковані розкриттю образу-персонажа. Наприклад:

- ◆ **образ-пейзаж** (змальовує явище природи):

...Тихі, ніжні зорі
спадали з неба — білі, непрозорі —

і клалися в намети... Біло, чисто
попід наметами...

(Леся Українка, «Лісова пісня»);

¹ Естéтика — наука про прекрасне й потворне.

◆ **образ-річ** (зображує предмет):

Тільки по легкому рухові жил на ватагових руках помітно, що насподі в посуді одбувається щось. Руки оживають потроху, то підіймаються вище, то опускаються нижче, закруглюють лікті, щось плещуть, бгають та гладять там всередині, і раптом з дна посуду, з-під молока, підіймається кругле сирове тіло, що якимсь чудом родилось. Воно росте, обертає плескати боки, купається в білій купелі, само біле і ніжне, і коли ватаг його виймає, зелені родові води дзвінко стікають в посуду... (М. Коцюбинський, «Тіні забутих предків»);

◆ **образ-символ** (надає конкретним явищам узагальненого змісту):

А журавлі летять собі
Додому ключами.

Плаче козак — шляхи биті
Заросли тернами.

(Т. Шевченко, «Думка»)

У цьому прикладі образ-символ *терну* автор використав на позначення важкого, непрохідного шляху, життєвих труднощів і перешкод.

За способом творення і сприйняття образи поділяють на зорові, слухові, дотикові тощо.

Зорові образи

...світає,
Край неба палає,
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає.
Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють,
Меж ярами над ставами
Верби зеленіють.

(Т. Шевченко, «Сон»
(«У всякого своя доля...»))

Слухові образи

...у мене почали дзвонити коси, серпи, а важкий колос схилявся до землі, але в цю хвилину старий черногуз поважно пройшов травую до болота, поклонився на всі чотири сторони, піймав необережну жабу і під глухий клекіт сполохав на ставищі дику качку...

(Г. Косинка, «В житах»)

Образом можна вважати троп або й увесь художній твір, адже він у цілому є конкретним утіленням бачення автором картини світу.

Художні образи багатозначні. Проаналізувати літературний твір — значить інтерпретувати його ідеї, визначити проблеми, які порушує автор, охарактеризувати образи, дослідити мову твору тощо.

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Опрацюйте статтю підручника. Поясніть, як ви розумієте тезу, що художня література є однією з форм духовної діяльності людини.
2. Оберіть один із художніх творів, що вам найбільше подобається, і поясніть на його прикладі естетичну, виховну та пізнавальну функції літератури.
3. Наведіть приклади образів за предметом змалювання та за способом творення і сприйняття.
4. У 7 класі ви ознайомилися з видами читання і удосконалювали свої вміння застосовувати різні стратегії під час роботи з художніми текстами. Розгляньте інтелект-таблицю «Види читання» на першому форзаці й прокоментуйте її.

Усна народна творчість: збережена мудрість народу

Навчальний маршрут розділу:

У цьому розділі ви:

◆ прочитаєте

- ◆ **історичні пісні:**
«Зажирилась Україна»,
«Та, ой, як крикнув же
козак Сірко»,
«Ой Морозе, Морозенку»,
«Максим, козак Залізник»,
«Чи не той то хміль»,
«За Сибіром сонце сходить»;
- ◆ **пісні легендарної
Марусі ЧУРАЙ:**
«Засвіт встали козаченьки»,
«Віють вітри, віють буйні»,
«Ой не ходи, Грицю»;
- ◆ **думу «Маруся Богуславка»;**

◆ вивчите напам'ять

пісню
«Засвіт встали козаченьки»

- ◆ **пригадаєте** історичні відомості про часи, змальовані в піснях;
- ◆ **удосконалите вміння** вдумливо читати тексти, визначати провідні мотиви пісень, визначати та пояснювати в них художні засоби;
- ◆ **розвиватимете вміння** характеризувати образи історичних осіб, лицарів-оборонців рідної землі;
- ◆ **розумітимете** значення пісні в житті українського народу;
- ◆ **дізнаєтеся** про легендарну Марусю Чурай та її пісні, про кобзарів;
- ◆ **навчитесь визначати** тематику, художні особливості дум;
- ◆ **удосконалите вміння** аналізувати художні образи

Після опрацювання розділу ви глибше розумітимете багатство й красу історичних пісень і дум, розширите своє уявлення про поетичний талант українського народу.

Визначте, які завдання із запропонованих вище ви вважаєте найважливішими. Додайте до них інші, що є значущими саме для вас. Подумайте, як досягатимете запланованого.

Чи замислювалися ви, чому в ХХІ столітті, у час розвитку високих технологій і комп'ютерної техніки, молоді виконавці створюють фольклорні ансамблі, а вітчизняні й закордонні концертні зали переповнені під час виступів таких славнозвісних колективів, як Національна заслужена академічна капела України «Думка», Національний заслужений академічний український народний хор ім. Григорія Верьовки, Національна заслужена капела бандуристів України ім. Г. І. Майбороди чи Національний заслужений академічний ансамбль танцю України ім. П. П. Вірського? Чому ми всі, такі заклопотані, облишуємо свої справи, щоб послухати автентичну народну мелодію? Чому, зрештою, молодь на кілька днів виривається з кола своїх повсякденних обов'язків, щоб узяти участь у фольклорно-етнографічному фестивалі?

Магія народної творчості вабить нас. Вона входить у наше ество змалку й неусвідомлено для нас самих впливає на думки, почуття, устремління. Народна творчість протягує незримі нитки від кожного з нас до великої спільноти під назвою **УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД**.

Патріотизм, щирість виявлення почуттів, задушевність, різноманітність жанрів, багатство мелодій — ось неповний перелік надбань творчості наших предків. У вінку народних мелодій унікальним явищем є історичні пісні та думи. Минули століття, а вони й досі вражають слухачів. У цих творах винятково гармонійно поєдналися глибина змісту й мелодійність звучання. Відомий український фольклорист, етнограф і композитор Філарет Колесса в праці «Українська усна словесність» писав: «Знаменною прикметою української народної поезії є велике багатство і краса історичних пісень та дум, у яких замикається неначе поетичний літопис українського народу. З цього погляду, крім сербів, українцям не дорівнює ні один із європейських народів».

В історичних піснях і думах у конкретних образах і подіях відтворено героїчні картини боротьби за свободу та незалежність, оспівано звитягу оборонців рідної землі, у них — потужна енергія народу, яку він віддав за право самому визначати власний історичний поступ.

Пригадайте!

Фольклорна пісня — один із жанрів усної народної творчості, що поєднує елементи словесного та музичного мистецтва.

За характером мелодії розрізняють пісні маршові, трагічні, велично-урочисті, ліричні тощо. Але пам'ятаймо один «секрет»: пісню можна виконати, не маючи вокальних даних, але її не можна проспівати без серця! Та й слухають пісню, як правило, серцем...

Допрацюйте в парі!

Пригадайте, які фольклорні твори ви знаєте. До яких літературних родів і жанрів вони належать? Які їх особливості?

Історичні координати

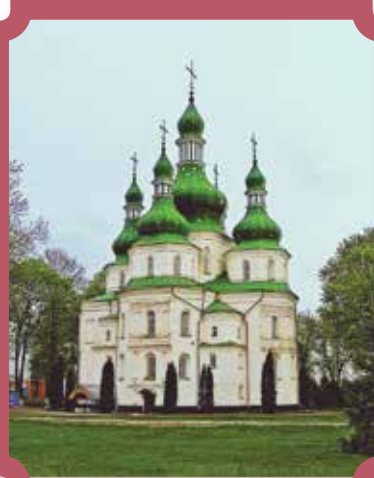
Щоб зрозуміти причини появи в українській культурі творів героїчного епосу, пригадаймо суспільно-політичну ситуацію в країні в XIV–XVIII ст.

ЖИТТЯ І КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В XIV–XVI ст.

Перша половина XIV ст. Звільнившись з-під влади Золотої Орди, Україна потрапила під вплив сусідніх країн. Угорщина, Польща, Молдавське князівство, Московське царство ласо позирали на ослаблені монголо-татарським правлінням та міжусобними війнами українські землі. Але більшість території дісталася литовським князям. Народ прийняв панування чужоземців без опору, тому що в складі Великого князівства Литовського був захищений від зовнішніх ворогів, українських князів залучали до управління державою, почалося пожвавлення економічного й культурного розвитку земель. Оскільки українська культура на той час була значно розвиненіша, ніж у литовців, її надбання стають на службі держави, а офіційною мовою визнано **староукраїнську (руську)**.

З укладенням польсько-литовської унії 1385 р. становище змінилось. У складі нової польсько-литовської держави — Речі Посполитої — українці зазнають утисків у всіх сферах — політичній, економічній, релігійній і культурній. Не в кращих умовах опинилась і та частина земель, яку приєднало до себе Московське царство. За таких обставин над Україною нависла загроза спольщення, з одного боку, й омосковщення — з іншого. Ослабленню сприяла також постійна військова загроза протягом XV–XVI ст. з боку Кримського ханства та Османської Туреччини, яким ні польсько-литовська, ні московська держава не могли чинити опору.

Україна в XIV–XVI ст. опиняється сам на сам зі своїми проблемами. У тривалій боротьбі із завойовниками, що тримала народ у напрузі, **гартується його національний характер, виробляється постійна готовність до опору.**

Троїцький собор
Густинського монастиря
(Прилуки, Чернігівщина, 1672 р.)

Сторінки з «Літопису
Самійла Величка»

Оплотом захисту національних інтересів у цих умовах стало козацтво, яке зародилося наприкінці XV ст. У період, коли частина національної еліти зрадила народні інтереси, саме воно розвинуло глибокі народні традиції та взяло на себе роль політичного та духовного лідера. Козаки не тільки стали оборонцями батьківщини, а й виробили морально-етичні й естетичні еталони на кілька наступних століть. Вони були творцями нової культури, яка виражала народні почуття й інтереси та захищала українську самобутність. Козацькі літописи, пісні й думи, музика й танці, собори й іконостаси — ось той духовний спадок, який залишила ця доба нащадкам. Іван Франко зазначив, що вони «...виховували нові покоління, впливаючи в них з материнським молоком того самого героїського духу, котрим жили батьки».

ЖИТТЯ І КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В XVII–XVIII ст.

Яскравим виявом вагомих змін у суспільній свідомості стала **Визвольна війна 1648–1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького**. Вона стала виявом загальнонаціонального спротиву. Козацтво виконало найвищу свою місію — витворило нову національну державність — Українську Гетьманську державу.

У цей період активно розвивається українська культура як один зі способів національного самозбереження й самоідентифікації. Відбувається піднесення освіти, зростає кількість шкіл, відкривається

Острозька академія — перший вищий навчальний заклад у Східній Європі, згодом — Києво-Могилянська колегія.

Українці навчалися також у багатьох європейських університетах, звідки привозили на батьківщину передові ідеї гуманізму й просвітництва. У XVII–XVIII ст. в музиці, живописі та літературі провідним стає мистецький стиль бароко (його ще називають *козацьким бароко*), у якому були поєднані європейські традиції із самобутніми українськими ознаками. Яскравими його представниками в музичному мистецтві були А. Ведель, М. Березовський, Д. Бортнянський, у літературі — Ф. Прокопович, І. Величковський, М. Смотрицький, С. Полоцький, М. Довгалевський та ін. В Україні продовжує розвиватися літописання, поряд із церковною розвивається світська література. Поштовою до її розвою стало поширення книгодрукування в Україні.

Цікава думка

«Поєднуючи хитрість і гострий розум, щедрість і безкорисливість, козаки страшенно люблять свободу; смерть вважають кращою за рабство і для оборони незалежності часто повстають проти своїх гнобителів — поляків; на Україні не минає семи чи восьми років без повстання... На війні відважні, хоробрі... і мало дорожать своїм життям... Сотня (козаків) в таборі не боїться ні тисячі ляхів, ні кількох тисяч татар», — так писав про українців *Гійом (Вільгельм) Левассєр де Боплан* (бл. 1600–1673 або 1685), інженер і військовий картограф французького походження (з початку 1630-х до 1648 р. перебував на польській службі, переважно на території України).

ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК ГЕРОЇЧНОГО ЕПОСУ

Одночасно з художньою літературою в XIV–XVIII ст. продовжує розвиватися **фольклор**. Він як форма передавання інформації з вуст в уста навіть із появою книгодрукування не втратив своєї значущості.

Фольклорні твори в цей час були віддзеркаленням національної історії. Поряд із переказами й легендами з'являються нові жанри — історичні пісні

та думи, які набули в суспільстві широкої популярності, тому що відображали звичайну боротьбу нашого народу, виражали його настрої та переживання. Крім того, їх легше було запам'ятати слово в слово, ніж прозові твори.

Герої дум та історичних пісень — це переважно ватажки козацького війська чи прості запорожці. Вони втілювали типові риси людей своєї епохи — любов до рідної землі, самовідданість у боротьбі, вірність приязі, вірі й своєму народу, зневага до смерті й ворогів. Мета їхньої боротьби — воля та щастя народу.

Твори героїчного епосу не претендували на історичну точність у зображенні подій і постатей, але відтворювали настрої доби й утілювали духовні цінності народу. Вони представляли ідеал захисника рідної землі та народного ватажка, зберігали національну пам'ять, важливу на шляху до державотворення.

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- ▶ 1. Поясніть, які історичні обставини вплинули на розвиток українського героїчного епосу в XIV–XVII ст. Щоб відповісти на це запитання, за змістом статті в підручнику сформулюйте дві тези, на які ви спиратиметеся.
- ▶ 2. Опишіть репродукцію картини Сергія Якутовича «Українське козацтво». Витлумачте символіку образів хреста, храму та шабель на картині.

Сергій Якутович.
Українське козацтво

Про що розповідають українські історичні пісні

Багато й цікаву сторінку народної творчості становлять українські історичні пісні. Вони утворюють своєрідний щоденник життя та подвигів нашого народу.

Історична пісня — це ліро-епічний твір, у якому відтворено історичні події чи конкретні історичні постаті та висловлено ставлення народу до них.

Історичні пісні поділяють на три тематичні групи:

- ◆ пісні про боротьбу українського народу проти турецько-татарських загарбників (XIV–XVI ст.);
- ◆ пісні про Визвольну війну 1648–1654 рр. під проводом Б. Хмельницького;
- ◆ пісні про стихійні селянські повстання та їхніх героїв (XVII–XX ст.).

Історична пісня має строфічну (куплетну) будову: вона складається з рівновеликих за кількістю віршорядків строф, об'єднаних сталим віршовим ритмом, в основі якого — повторюване чергування наголошених і ненаголошених складів. Ритміка історичної пісні підпорядкована мелодії, під яку її виконували. У ній поєднано елементи епосу (наявний сюжет) та лірики (віршова форма, потужне емоційне начало). Оскільки в центрі твору — епізод боротьби проти поневолювачів, історичній пісні часто притаманна гіперболізація подій чи рис характеру героїв. З поетичних засобів їй властиве використання постійних епітетів (*вразі воріженьки, чисте поле, славне військо запорозьке*), метафор (*чорна рілля зорана і кулями засіяна*), образів-символів (*козак — орел, вороже військо — чорні круки*). Часто автори вдаються до прийому паралелізму, зіставляючи явища природи із суспільно-політичним життям (*Чи не той то хміль, / Що коло тишин в'ється? // Ой той то Хмельницький, / Що з ляхами б'ється*).

Уперше термін «історичні пісні» використав у своїй статті «О малороссийских песнях» М. Гоголь.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- ▶ 1. Поясніть, у чому відмінність історичної пісні від літопису. Прочитайте в статті підручника речення, яке підтверджуватиме відповідь.
  - ▶ 2. Попрацюйте в групі. Визначте й запишіть, що спільне, а в чому відмінності між історичною та козацькою піснями. Оформіть узагальнення в таблиці чи схемі.
  - ▶ 3. Поясніть, чому українську пісню називають душею народу.
- ▶ 4. Поміркуйте, чому історичні пісні мають велике значення, хоч вони не відтворюють факти документально.
  - ▶ 5. Порівняйте образи козака на картинах Опанаса Сластіона «Запорожець» та Сергія Васильківського «Тип запорожця». Що спільного в зображенні образу козака? Яке враження справляють на вас ці картини?

Опанас Сластіон.
Запорожець

Сергій Васильківський.
Тип запорожця

1. Спираючись на пояснення в підручнику, складіть і запишіть у робочому зошиті схему, яка відобразить особливості історичних пісень.
2. Прокоментуйте думку М. Гоголя про історичні пісні: *«Ніщо не може бути сильнішим від народної музики, якщо тільки народ мав поетичний дар, життя різноманітне і діяльне; якщо натиски насильств і нездоланих вічних перешкод не давали йому ні на хвилину заснути і виривали з нього скарги і якщо ці скарги не могли інакше і ніде виявитись, як тільки в його піснях».*

«**Зажурилась Україна**» — одна з найдавніших історичних пісень. Про давність її походження свідчать узагальнено відтворені події боротьби нашого народу з турецько-татарськими завойовниками в XV–XVI ст. Уперше один із варіантів твору було надруковано в збірнику «Украинские народные песни, изданные Михаилом Максимовичем».

* * *

Зажурилась Україна,
Бо нічим прожити.
Витоптала орда кіньми
Маленькі діти.
Котрі молодії —
У полон забрано;
Як зайняли, то й погнали
До пана, до хана.
Годі тобі, пане-брате,
Гринджоли малювати¹,
Бери шаблю гостру, довгу
Та йди воювати!

Ой ти станеш на воротях,
А я в закаулку,
Дамо тому стиха лиха
Та вражому турку!
Ой ти станеш з шабелькою,
А я з кулаками.
Ой щоб слава не пропала
Проміж козаками.
Ой козак же до ружини²,
Бурлака до дрюка:
Оце ж тобі, вражий турчин,
З душею розлука!

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

- ▶ 1. На інформаційному каналі YouTube прослухайте пісню в різному виконанні. Який варіант вам сподобався більше? Поясніть чому. Висловіть свої враження про пісню.
- ▶ 2. Поясніть, від чийого імені ведеться розповідь у творі. Який настрій ліричного героя та чим він викликаний? Підтвердьте відповіді цитатами.
- ▶ 3. Поясніть зміст перших двох рядків пісні. Прочитайте, у яких образах ця думка надалі конкретизується.
- ▶ 4. Випишіть із пісні художні засоби та розкрийте їх значення для розуміння ідейного змісту твору.
- ▶ 5. Складіть і запишіть у зошиті «паспорт» пісні (*алгоритм дивіться в розділі «Літературознавчий навігатор»*).
- ▶ 6. Розгляньте репродукцію картини Сергія Коваленка «Зажурилась Україна». Проаналізуйте, чи можна вважати її ілюстрацією до однойменної пісні. Висловіть припущення, чому автор обрав для свого художнього полотна таку назву.

КОЛИ ПРОЧИТАНО ТВІР...

Тема пісні «Зажурилась Україна» — відображення тяжкого становища українського народу під час турецько-татарських нападів. Ідея — заклик до народу об'єднати зусилля в боротьбі проти ворогів за свою свободу.

¹ Гринджоли — санки. Гринджоли малювати — нічого не робити.

² Ружина — зброя, гвинтівка.

Хоч у пісні немає вказівки на конкретну історичну подію, вона художньо відтворює картину народного буття XV–XVI ст. Перші вісім рядків — це панорамне полотно страждань українців від набігів ординців: наруга над людьми, полон і неволя, смерть дітей під копитами ворожих коней. Щоб емоційно вплинути на слухачів, у пісні використано метонімію *зажурилась Україна*. Перед нами в уяві постає розтерзана, знедолена земля.

Але народ не схилив покірно голови. Розбою ординців пісня закликає протиставити загальнонародний опір. Зі змісту твору бачимо, що до козацтва приєднуються широкі верстви населення. Заклики-накази *Годі тобі, пане-брате, Гринджоли малювати, Бери шаблю гостру, довгу Та йди воювати!* виявляють рішучість і нескореність народу. Предмети козацької зброї — шабля, гвинтівка — і навіть кулаки стають у пригоді в боротьбі з нападами. Фінал пісні пройнятий оптимізмом, вірою в перемогу.

Сергій Коваленко.
Зажурилась Україна

Історична пісня **«Та, ой, як крикнув же та козак Сірко»** присвячена одному з найвизначніших козацьких ватажків. Він виграв 55 великих битв, не враховуючи малих сутичок із ворогом. У світовій історії було лише сім полководців, які не зазнали жодної поразки. Один із них — Іван Сірко (1605–1680 рр.).

Серед козаків він мав великий авторитет, багато років поспіль його обирали кошовим отаманом Війська Запорозького. За безпощадність

Ілля Рєпін. Запорозьці пишуть листа турецькому султану

Збільшене зображення
Івана Сірка з картини
Іллі Рєпіна

до ворогів турки й татари називали його «урус шайтаном», тобто «руським чортом». Народ вірив у непереможність Івана Сірка, складав про нього багато переказів. За одним із них козацький ватажок прожив тричі по 70 років і щоразу після смерті воскресав, щоб захищати рідну землю від ворогів.

На картині «Запорожці пишуть листа турецькому султану» І. Рєпін зобразив великого полководця Івана Сірка. Отаман відтворений у момент, коли він разом із козаками складає дошкульного й глузливого листа султанові Мехмеду IV у відповідь на його вимогу скоритися.

Цікава історична деталь: для створення образу писаря художнику позував відомий історик, дослідник козацької старовини Дмитро Яворницький.

Історична пісня «Та, ой, як крикнув же та козак Сірко» змальовує один епізод із життя народного улюбленця. У ній розповідається, як козацьке військо вирушає із Січі Кримським шляхом у похід на хана. Хоч у тексті немає вказівки на конкретну подію, але з історії відомо, що І. Сірко здійснив кілька успішних походів на Крим. Козацькі загони під його проводом спустошили півострів у 1660 р., а в 1654 і 1655 рр. козаки завоювали та зруйнували кримські міста Судак і Кафу. Відомі також його походи 1669 та 1675 рр. Проте не потрібно вважати І. Сірка завойовником, оскільки українське козацтво не вело загарбницьких воєн, походи отамана — реакція на спустошливі напади татар на українські землі. Крім того, ще однією важливою метою цих походів було визволення українців із полону.

Тема пісні — виступ козацького війська на чолі із Сірком у похід на кримського хана. Ідея — ушлявлення захисників рідної землі та православної віри.

Розповідає про подію, імовірно, один із очевидців чи учасників походу. Але його завдання — не повідомити про історичний факт, а висловити ставлення до захисників Вітчизни. Прийом паралелізму допомагає створити образ талановитого полководця. Сірка порівнюють із сизим орлом і місяцем, а козацьке військо — із сонцем. Повторювані синтаксичні конструкції, вигуки (*Гей, та ми думали, та ми ж думали*) надають пісні динамічності, створюють ефект емоційної напруги, що наростає.

* * *

Та, ой, як крикнув же та козак Сірко,
 Та, ой, на своїх же, гей, козаченьків:
 «Та сідлайте ж ви коней, хлопці-молодці,
 Та збирайтеся до хана у гості!»
 Та туман поле покриває,
 Гей, та Сірко з Січі та виїжджає.
 Гей, та ми думали, та ми ж думали,
 Що то орли та із Січі вилітали, —
 Аж то військо та славне запорозьке
 Та на Кримський шлях¹ з Січі виїжджало.
 Та ми ж думали, ой, та ми ж думали,
 Та що сизий орел по степу літає, —
 Аж то Сірко на конику виїжджає.
 Гей, ми ж думали, ой, та ми ж думали,
 Та що над степом та сонечко сяє, —
 Аж то військо та славне запорозьке
 Та на вороних конях у степу виграває.
 Та ми думали, ой, та ми ж думали,
 Що то місяць в степу, ой, зіходжає, —
 Аж то козак Сірко, та козак же Сірко
 На битому шляху та татар оступає.

Скульптура з меморіального комплексу Івана Сірка в с. Капулівка Дніпропетровської області

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

- ▶ 1. На каналі YouTube прослухайте пісню в різному виконанні. Який варіант вам сподобався більше? Поясніть чому. Висловіть свої враження про пісню.
- ▶ 2. Розкажіть, яку подію відтворено в пісні. Чи вказані у творі конкретні історичні факти та із чим це пов'язано? Свою відповідь обґрунтуйте.
- ▶ 3. Опишіть, яку картину ви уявляєте:

*...туман поле покриває,
 Гей, та Сірко з Січі та виїжджає.*

Який художній засіб використано в уривку та як він допомагає відтворити картину походу?

- ▶ 4. Поміркуйте, чому в тексті використано багато вигуків. Якою за характером є мелодія пісні?
- ▶ 5. Складіть і запишіть у зошиті «паспорт» пісні.
- ▶ 6. Схарактеризуйте образ Сірка. Який із прийомів розкриття характеру використано в пісні:
  - а) самохарактеристика героя;
  - б) розповідь про його вчинки?

¹ *Кримський шлях* — вів із Гетьманщини через Січ до Перекопу, який був воротами на Кримський півострів.

1. Поясніть, які історичні події дали поштовх для створення пісень «Зажурилась Україна» та «Та, ой, як крикнув же та козак Сірко».
2. Проаналізуйте одну з пісень — «Зажурилась Україна» або «Та, ой, як крикнув же та козак Сірко». Скористайтеся планом аналізу в розділі «Літературознавчий навігатор».
3. За джерелами Інтернет та додатковою літературою доберіть й узагальніть інформацію про історичну основу та цікаві епізоди написання картини Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану». Усно опишіть її.

Читасмо із задоволенням

Книжка Марії Морозенко «Іван Сірко, великий характерник¹» розповідає про надзвичайного українського лицаря. Ви дізнаєтесь про дар характерництва, який допоміг Іванові Сірку стати непереможним.

Найцікавішим і найбагатшим за кількістю є цикл історичних пісень про події Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.

Історична пісня «**Ой Морозе, Морозенку**» була дуже популярною. Вважають, що її створено в 40–60-х роках XVII ст. — період боротьби нашого народу проти Речі Посполитої. У цьому протиборстві татари епізодично виступали союзниками то козаків, то польської шляхти. Навіть після переможних боїв спільно з козаками вони, повертаючись до Криму, плюндрували українські землі. Тому татари протягом XIV–XVII ст. залишалися запеклими ворогами нашого народу.

У пісні «Ой Морозе, Морозенку» зображено епізод бою з татарами та смерть ватажка козацького війська Морозенка. Дослідники припускають, що це міг бути полковник війська Богдана Хмельницького Станіслав Мрозовицький. Водночас існують припущення, що Морозенко — це узагальнений образ мужнього козака-патріота. Але народ у своїх творах завжди конкретний! Він створював історичну пісню чи думу відразу по свіжих слідах після подій, тому вірогідно, що Морозенко — це реальна особа. «Історична пісня чи дума, — писав Ф. Колесса, — лише тоді могла прийнятися й поширитися в народі, коли пам'ять про осівану подію живо ще утверджувалася в народній традиції, коли жили ще її наочні свідки». Підтвердженням того, що Морозенко — реальна особа, може слугувати й той факт, що про Морозенка створено ще народний переказ.

Тема пісні — зображення героїчної смерті козака Морозенка в бою проти татар. Ідея — уславлення подвигу патріотів, що віддали життя за визволення народу.

¹ *Характёрник* — людина, що мала надзвичайні здібності; чаклун, чарівник.

Опанас Сластіон. Проводи на Січ

* * *

Ой Морозе, Морозенку,
Ти славний козаче,
За тобою, Морозенку,
Вся Україна плаче.

Не так тая Україна,
Як та стара мати,
Заплакала Морозиха,
Та стоячи біля хати.

Ой з-за гори та з-за кручі
Буйне військо виступає.
Попереду Морозенко
Сивим конем виграває.

То не грім в степу грохоче.
То не хмара світ закрила, —
То татар велика сила
Козаченьків обступила.

Бились наші козаченьки
До ночі глухої, —
Полягло наших чимало,
А татар утрое.

Не вернувся Морозенко,
Голова завзята.
Замучили молодого
Татари прокляті.

Вони його не стріляли
І на часті не рубали,
Тільки з нього, молодого,
Живцем серце виривали.

Поставили Морозенка
На Савур-могілу¹:
«Дивись тепер, Морозенку,
Та на свою Україну!»

Вся ти еси, Україно,
Славою покрита,
Тяжким горем, та сльозами,
Та кров'ю полита!

І поки над білим світом
Світить сонце буде, —
Твої думи, твої пісні
Не забудуть люди.

¹ *Савур-могіла* — височина в східній частині Донецької області. Цікаво знати, що слово «савур» походить від тюркського «сауир». У слов'янській вимові «саур, савур» — степова височина зі згладженим вершком круглої форми, неначе кінський круп (дослівний переклад тюркського слова).

Поговоріть з однокласниками

Проведіть історичну паралель між подіями XIV–XVIII ст. та сучасними на Сході України (місце дії, події, характери захисників рідної землі). Американський учений А. Ропорт у своїй книзі «Стратегія і совість» стверджує, що «по мірі розвитку військової техніки героїчний компонент війни зникає. Положення героя нічим не відрізняється від положення боюгуза. Героїв не буде — будуть тільки жертви».

Чи згодні ви з таким поглядом? Чи не тому нині, навіть беручи участь у військових діях, народ не складає історичних пісень?

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

- ▶ 1. На каналі YouTube прослухайте пісню в різному виконанні. Який варіант вам сподобався більше? Поясніть чому. Висловіть свої враження про пісню.
2. Розкажіть, який період української історії відображено в пісні «Ой Морозе, Морозенку».
3. Для історичної пісні характерним є наявність **конфлікту, тобто протистояння між героями, пов'язане з їх різними суспільними інтересами**. Поясніть, який конфлікт покладено в основу пісні про Морозенка. Як зображено кожну сторону конфлікту?
4. Підготуйте коментар до вислову Ліни Костенко «*Пішов у смерть — і повернувся в думі, і вже тепер ніхто його не вб'є*» (на прикладі пісні «Ой Морозе, Морозенку»).
5. Складіть і запишіть у зошиті «паспорт» пісні.
- ▶ 6. Прочитайте народний переказ про Морозенка. Порівняйте його з історичною піснею. Визначте спільні та відмінні ознаки двох творів. Узагальніть спостереження в таблиці.
7. Розгляньте репродукцію картини Олександра Мурашко «Похорони кошового». Проведіть паралель із піснею «Ой Морозе, Морозенку». За змістом картини напишіть продовження пісні.

Олександр Мурашко. Похорони кошового

Коли прочитано твір...

Композиційно пісня складається з трьох частин. Перші дві строфи — це своєрідний вступ — плач за загиблим Морозенком його матері та всієї України. Друга частина починається з протиставлення: виступають дві непримиренні сили. З одного боку — козацьке військо на чолі зі славним ватажком Морозенком, із другого — численніші загони татарської орди. Щоб зобразити нерівні сили супротивників, у пісні використано **прийом заперечного паралелізму**:

*То не грім в степу грохоче,
То не хмара світ закрила, —
То татар велика сила
Козаченьків обступила.*

Стисло й драматично описано бій: билися до ночі глухої, великі втрати в козацькому війську й утрічі більші — у ворогів. Оповідь досягає кульмінації в епізоді знущань татар із Морозенка, коли з нього, молодого, живцем серце виривали. Але навіть після смерті за ним залишається моральна перевага, тому що він — захисник свого народу й рідної землі.

Передостання строфа — це болісні роздуми про трагедію Батьківщини:

*Вся ти еси, Україно,
Славою покрита,
Тяжким горем, та сльозами,
Та кров'ю полита!*

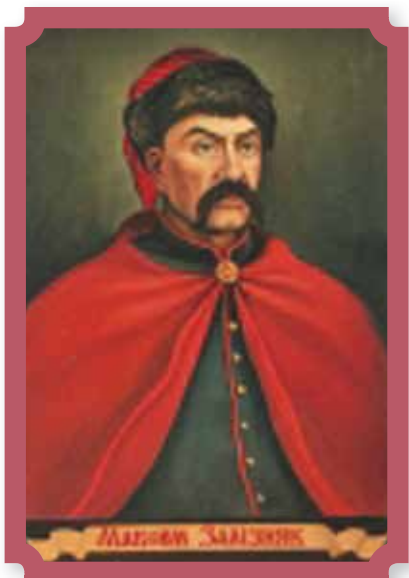
В останній строфі звучить переконаність, що народ ніколи не забуде героїв, які віддали своє життя за рідну землю. Адже поки співатимуть історичні пісні, у пам'яті народній житимуть подвиги патріотів.

У пісні виразна емоційна оцінка персонажів. Морозенко — *славний, голова завзята*, його військо *буйне*; вороги — *це татари прокляті*. Морозенко втілює кращі риси українського патріота, який готовий віддати за Батьківщину своє життя.

У пісні «Максим, козак Залізняк» відображено події, відомі в історії як національно-визвольний рух Гайдамаччина.

На початку XVIII ст. на українських землях, що належали Речі Посполитій, починає набирати сили селянсько-козацький рух проти соціального, національного та релігійного поневолення, яке було нестерпним. Охоплює він значну частину Правобережної України. Учасників повстань називали гайдамаками, а сам рух — Гайдамаччиною. Найвідомішим серед повстань цього періоду стала Коліївщина — виступ українського народу проти польської шляхти в 1768 р. Його очолили козацький отаман Максим Залізняк та польський сотник Іван Гонта, який перейшов зі своїми загонами на бік повстанців. Повстання досягло апогею під час так званої Уманської різанини.

Тема історичної пісні «Максим, козак Залізняк» — зображення повстання українського народу 1768 р. проти національного та соціального поневолення. Ідея — уславлення козацького ватажка Максима Залізняка як захисника народних інтересів.

Григорій Колісний.
Максим Залізняк

Юрко Журавель.
Максим Залізняк

На відміну від попередніх історичних пісень, де наведено скупі дані про обставини, за яких відбуваються події, твір «Максим, козак Залізняк» містить чимало конкретних фактів. Тут і Запоріжжя, звідки прибув на Черкащину козацький ватажок, і географічні назви Жаботин та Умань, і чисельність війська, хоч і значно перебільшена. Відчувається захоплення колективного автора народним улюбленцем. Його вроду порівнюють із квіткою. І річ не в тому, був Залізняк красенем чи ні. Народ формує свій естетичний ідеал, у якому краса зовнішня та краса внутрішня перебувають у нерозривній єдності.

Максим Залізняк нагадує героїв-лицарів. Пісня гіперболізовано зображує військовий талант Залізняка. За годину повстанці оточили місто Умань, сімома гарматами здобули перемогу. У пісні вдалося досягнути динамічного зображення подій. В останній строфі народ пояснює причину своєї любові до гайдамацького ватажка: у пам'яті народній житимуть імена героїв, які боролися за свободу батьківщини.

МАКСИМ, КОЗАК ЗАЛІЗНЯК

Максим, козак Залізняк,
Козак з Запорожжя,
Як виїхав на Україну,
Як повная рожа¹ (двічі).

¹ *Ріжа* — багаторічна декоративна рослина родини мальвових; тут: гарний на вроду.

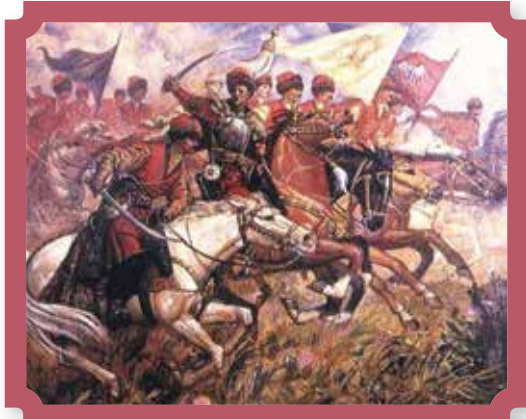

Зібрав війська сорок тисяч
В місті Жаботині;
Обступили город Умань
У одній годині (двічі).

Обступили город Умань,
Поробили шанці².
Як вдарили з семи гармат
У середу вранці! (двічі)

Як вдарили з семи гармат
У середу вранці —
Накидали воріженьків
Повнісінькі шанці! (двічі)

Отак козак Залізняк
За рідину бився;
І за теє вічної слави
В внуках заручився! (двічі)

Петро Андрусів.
Козацькі загони в погоні за ворогом

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. На каналі YouTube прослухайте пісню в різному виконанні. Який варіант вам сподобався більше? Поясніть чому. Висловіть свої враження про пісню.
2. Розгляньте карту. Розкажіть, яку територію України охопило повстання. Як у пісні відображено розмах народного руху?

3. Поясніть, який настрій цієї пісні. Які художні засоби допомагають вам зробити такий висновок? Відповідаючи, цитуйте уривки з твору.
4. Опишіть, яким у народній уяві постає Максим Залізняк. Відповідаючи, спирайтесь на текст пісні.

¹ Шанці — земляні укріплення у вигляді ровів із насипом; окопи.

- ▶ 5. Опишіть репродукцію картини Петра Андрусіва «Козацькі загопи в погоні за ворогом» (див. с. 25). Чи співзвучна картина з піснею «Максим, козак Залізняк»? Свою відповідь обґрунтуйте.
6. Порівняйте художній образ Максима Залізняка на полотнах Григорія Колісного та Юрка Журавля. Яке з полотен більш емоційно вплинуло на вас? Чим саме? Свою відповідь обґрунтуйте.
- ▶ 7. За джерелами Інтернет та додатковою літературою доберіть інформацію про Залізняка та Гонту. Підготуйте повідомлення й виголосіть його на уроці.

Обговорітьте з однокласниками

У 2015 р. в Умані установили пам'ятник ватажкам селянського повстання Коліївщина Залізнику та Гонті. На вашу думку, подібні заходи — це данина моді чи вияв зв'язку поколінь? Свою відповідь обґрунтуйте.

Пам'ятник Залізнику та Гонті
в Умані

Історичною основою пісні «**Чи не той то хміль**» стала перша перемога козацького війська під проводом Богдана Хмельницького у Визвольній війні 1648–1654 рр. — битва під Жовтими Водами. Проти війська Речі Посполитої виступили козацькі загопи та їхні союзники татари. Триумф під Жовтими Водами надихнув український народ на звитяжну боротьбу проти соціального та національного гноблення, вселив упевненість у звільненні з неволі.

На початку пісні стає зрозуміло, хто такий Б. Хмельницький. Прийом заперечного паралелізму допомагає уявити народного героя. Обігруючи прізвисько гетьмана, колективний автор дає йому оцінку: козацький ватажок — молода потужна сила. У кожному рядку пісні відчувається захоплення Б. Хмельницьким: *ляхів рубає, не один лях лежить / Головою в воду*. Пісня ідеалізує гетьмана, бо бачить у ньому захисника народних інтересів. Колективний автор уболює за свого улюбленця й закликає його бути обачним: *Не пий, Хмельницький, дуже / Золотої Води*, тобто не заспокоюйся, пильнуй. Силу й відвагу героя змальовано гіперболізовано, він не боїться 40-тисячного польського війська. Що ж робить його таким упевненим у своїх силах? Це підтримка козацького війська та союзників татар:

*За собою великую
Потугу я знаю,
Іще й орду татарськую
За собою веду.*

У пісні змальовано ганебну втечу польського війська, смерть ворогів. Ці рядки звучать сатирично й виражають зневажливе ставлення народу до загарбників: *втікали вражі ляхи / Погубили шуби..., лежать після бою, вищеривши зуби, / Їли ляхів собаки / І сірії вовки*. Ось така помста народу своїм кривдникам.

ЧИ НЕ ТОЙ ТО ХМІЛЬ

(Пісня про Богдана Хмельницького)

<p>Чи не той то хміль¹, Що коло тичин² в'ється? Ой той то Хмельницький, Що з ляхами б'ється. Чи не той то хміль, Що по пиві грає?.. Ой той то Хмельницький, Що ляхів рубає. Чи не той то хміль, Що у пиві кисне? Ой той то Хмельницький, Що ляшеньків тисне. Гей, поїхав Хмельницький К Золотому Броду³, — Гей, не один лях лежить Головою в воду. «Не пий, Хмельницький, дуже Золотої Води, — Їде ляхів сорок тисяч Хорошої вроди». «А я ляхів не боюся І гадки не маю — За собою великую Потугу я знаю,</p>	<p>Іще й орду татарськую За собою веду, — А все тото, вражі ляхи, На вашу біду». Ой втікали вражі ляхи — Погубили шуби... Гей, не один лях лежить Вищеривши зуби! Становили собі ляхи Дубовії хати, — Ой прийдеться вже ляшенькам В Польщу утікати. Утікали вражі ляхи, Де якії повки⁴, — Їли ляхів собаки І сірії вовки. Гей, там поле, А на полі цвіти — Не по одним ляшку Заплакали діти. Гей, там річка, Через річку глиця⁵ — Не по одним ляшку Зосталась вдовиця...</p>
---	---

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

- ▶ 1. На каналі YouTube прослухайте пісню в різному виконанні. Який варіант вам сподобався більше? Поясніть чому. Висловіть свої враження про пісню.
2. Поясніть, який настрій пісні. Чим він викликаний? Назвіть художні засоби, які допомагають розкрити ідейний задум твору.
3. Розкажіть, яким у пісні зображено образ Б. Хмельницького. Відповідаючи, цитуйте уривки.
4. Складіть і запишіть у зошиті «паспорт» пісні.
5. Порівняйте образ Богдана Хмельницького в народній пісні та у творі Проспера Меріме «Українські козаки та їхні останні гетьмани» (див. с. 28). Зробіть висновок, чим відрізняється народна пісня від авторського тексту.

¹ *Хміль* — однорічна або багаторічна витка рослина, яку використовують у пивоварінні.

² *Тичина* — довга палиця, жердина для підтримування витких рослин, підпирання гілок плодкових дерев.

³ *Золотий Брід, Золота Вода* — поетичні назви урочища Жовті Води.

⁴ *Глиця* — листя деяких дерев у вигляді голок, шпильок; хвоя.

⁵ *Повк* — тут: полк.

- 6. Порівняйте свої враження про Богдана Хмельницького, викликані народною піснею, з репродукцією картини Вільгельма Гондіуса та уривком із твору Проспера Меріме. Наскільки точно, на вашу думку, художнику вдалося передати характер гетьмана? Що об'єднує три твори, присвячені гетьману Хмельницькому?

Цікава думка

Проспер МЕРІМЕ Українські козаки та їхні останні гетьмани (уривок)

Він вільно розмовляв польською, руською, турецькою мовами і латиною, мав тонкий і проникливий розум, був терпеливий і хитрий, як східний дикун, честолюбний, як представник шляхти, що на сеймі забезпечувала кожному з них частку незалежності. При потребі сміливий, навіть до відчайдушності, Хмельницький застосовував силу лише тоді, як вичерпувалися всі засоби домогтися мети шляхом переговорів. Завдяки своїм здібностям і добрій освіті, він обійняв посаду генерального секретаря козаків (писаря), що приблизно рівнялася посаді міністра зовнішніх зносин. Після гетьманської ця посада вважалася найповажнішою; коли секретар був кмітливою людиною, його вплив серед козаків часто переважав вплив гетьмана. Посланий до Варшави з рекламаціями мешканців України, Хмельницький звернув на себе увагу сміливістю та запальністю, з якими відстоював своїх довірників. При королівському дворі його вважали людиною здібною, однак небезпечною. Річ Посполита відчувала необхідність споруджувати на дніпровських берегах фортеці, щоб стримувати козаків у покорі. Показавши Хмельницькому мури однієї з таких твердинь, котрийсь із коронних гетьманів спитав його, хто годен би зруйнувати цю будову. «Що людська рука звела, те й людська рука повалить», — відповів на те Хмельницький.

Вільгельм Гондіус.
Портрет
Богдана Хмельницького

Історична довідка: під впливом дослідження П. Меріме французький Сенат 1869 р. ухвалив рішення про впровадження в школах Франції курсу історії України.

Коли прочитано твір...

Ідейному змісту твору підпорядковано використання художніх засобів. Заміна в географічній назві Жовті Води прикметника «жовтий» на епітет «золотий» (*Золотий Брід* і *Золота Вода*) створює в уяві яскраве враження перемоги, а епітет *врагії ляхи* емоційно передає ставлення народу до ворогів. Кількаразове вживання вигуків *ой* і *гей* надають пісні бадьорого, радісного звучання.

Отже, тема пісні «Чи не той то хміль» — оспівування перемоги козацького війська на чолі з Б. Хмельницьким під Жовтими Водами. Ідея — уславлення гетьмана як захисника народних інтересів.

1. Спираючись на історичні пісні, розкажіть, як у них відтворено період Хмельниччини. Якого героя витворила ця доба? Які особливості його художнього втілення?
2. Напишіть твір-мініюру, розвинувши на прикладі історичних пісень думку Ліни Костенко «Людина народжується на світ не для того, щоб зникнути безвісною пилинкою. Людина народжується, щоб лишити по собі слід вічний».
3. За джерелами Інтернет і додатковою літературою доберіть інформацію про українських художників, які у своїй творчості зверталися до постаті Б. Хмельницького. Про одного з них підготуйте повідомлення та виголосіть його на уроці.

Література в колі мистецтв

До героїчних сторінок Визвольної війни 1648–1654 рр. зверталось багато митців. У кіномистецтві це українські режисери *Ігор Савченко* («Богдан Хмельницький»; у ролі Хмельницького — *Микола Мордвінов*, 1941 р.) та *Микола Мащенко* («Богдан-Зиновій Хмельницький»; у ролі Хмельницького — *Володимир Абазопуло*, 2008 р.). Польське трактування подій утілює режисер *Єжи Гофман* у фільмі «Вогнем і мечем» (у ролі Хмельницького — *Богдан Ступка*, 1999 р.). 2015 р. на екрани вийшов фільм «Гетьман» про Богдана Хмельницького режисера *Валерія Ямбурського*.

На каналі YouTube перегляньте одну із цих кінострічок. Організуйте у класі обговорення фільмів.

Історична пісня «За Сибіром¹ сонце сходить» оповідає про ватажка селянського повстання. Імовірно, що створено її в першій половині XIX ст., а в центрі твору — образ найвідомішого на той час народного месника Устима Кармалюка (Кармелюка).

За волелюбний норів поміщик віддав його на 25 років у солдати. Але Устим не склав рук і не занепав духом. Дезертирував із військової частини, кілька разів утікав із сибірської каторги. За надзвичайні здібності народ уважав його характерником.

Повернувшись на Поділля, звідки сам родом, Устим Кармалюк зібрав загін селян для помсти поміщикам. Він був унікальною

Василь Тропінін.
Український селянин

¹ Сибір — великий географічний регіон у північно-східній частині Росії, куди в XIX ст. засиляли кримінальних або політичних злочинців.

особистістю. У 1830–1835 рр. очолював загін повстанців, який нараховував приблизно 20 тис. селян. На їхню думку, вони відновлювали справедливість, забираючи гроші в багатих і віддаючи їх бідним. Царська влада називала Кармалюка розбійником, натомість народ вважав його своїм героєм, заступником. Про месника склали багато легенд. Одна з них розповідає, що, аби вбити Кармалюка, поліцей стріляв кулею, вилитою із срібного гудзика, бо тільки так можна було знищити характерника.

Тема пісні «За Сибіром сонце сходить» — сповідь українського месника про своє життя. Ідея — прославлення селянського ватажка, для якого народні інтереси є вищими за особисті.

Про популярність пісні свідчить той факт, що вона відома у двадцяти варіантах.

* * *

За Сибіром сонце сходить, хлопці, не зівайте:
Ви на мене, Кармалюка, всю надію майте!
Повернувся я з Сибіру, та не маю долі,
Хоч, здається, не в кайданах, а все ж не на волі.

Маю жінку, маю діти, та я їх не бачу...
Як згадаю про їх долю — сам гірко заплачу!
Куди піду, подивлюся, — скрізь багач панує,
У розкошах превеликих і днює й ночею.

Убогому, нещасному — тяжкая робота,
А ще гіршая неправда — вічная скорбота!
Зібрав собі славних хлопців. Що ж кому до того?
Засідаєм при дорозі ждять подорожнього.

Чи хто іде, чи хто їде, так час нудно ждати,
Що не маю пристанища, ані свої хати.
Асесори, ісправники¹ за мною ганяють,
Більше ж вони людей вбили, як я гріхів маю!

Зовуть мене розбійником, що людей вбиваю, —
Я багатих убиваю, бідних награждаю.
З багатого хоч я візьму, убогому даю;
А так гроші розділивши, гріха я не маю.

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

- 1. На каналі YouTube прослухайте пісню в різному виконанні. Який варіант вам сподобався більше? Поясніть чому. Висловіть свої враження про пісню.

¹ Асесор, ісправник — штатські чиновники у дореволюційній Росії.

2. Поміркуйте, чому розповідь у пісні ведеться від першої особи.
  3. Поясніть, який настрій ліричного героя пісні. Які засоби допомагають його виразити?
  4. Прочитайте та прокоментуйте рядки, у яких розкрито особисту й громадянську трагедію Кармалюка. Які інтереси для героя є важливішими? Свою відповідь обґрунтуйте, спираючись на текст.
  5. Опишіть усно репродукцію картини Василя Тропініна «Український селянин» (див. с. 29). Чи можна стверджувати, що настрій двох творів — образотворчого та словесного мистецтва — співзвучний? Як він виражається? Чому, на вашу думку, цей портрет вважають імовірним портретом Устима Кармалюка?
- ▶ 6. Образ Устима Кармалюка втілено в багатьох творах українських письменників. Укладіть перелік цих творів. Прочитайте один із них (*на вибір*), підготуйте відгук на твір і виголосіть його на уроці.

КОЛИ ПРОЧИТАНО ТВІР...

У пісні «За Сибіром сонце сходить» розповідається про повернення Кармалюка із Сибіру. У перших двох строфах — сповідь героя про особисте трагічне життя. Але ці нещастя меркнуть на тлі народної неволі:

*Убогому, нещасному — тяжкая работа,
А ще гіршая неправда — вічная скорбота!*

Кармалюк подумки дискутує з тими, хто називав його розбійником. Грабійниками для нього є представники влади (асесори, ісправники), які *Більше ж (...)* людей вбили, як Кармалюк гріхів має! Герой не вважає себе злодієм і зарізякою, а тільки тим, хто відновлює суспільну справедливість:

*Зовуть мене розбійником, що людей вбиваю, —
Я багатих убиваю, бідних награждаю.*

У пісні «За Сибіром сонце сходить» оспівано захисника народних інтересів і втілено мрію, що справедливість візьме гору.

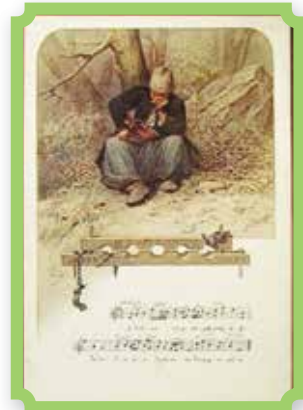

ТВОЇ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Українського та російського ілюстратора Амвросія Ждаху українські історичні пісні надихнули на створення серії листівок.

Об'єднайтесь у творчу групу з однокласниками й підготуйте проєкт «Історичні пісні в художньому обрамленні Амвросія Ждаху».

Підготуйте презентацію та виголосіть її на уроці.

Пісня на ім'я Маруся Чурай

Про Марусю Чурай, якій приписують до двадцяти популярних пісень, розповідають завжди з епітетом *легендарна*. Причому не тільки автори, які скептично ставляться до існування дівчини-піснярки, а й ті, хто переконує, що вона — реальна особа. Історія ця майже детективна, тож спробуймо її з'ясувати.

Культурні діячі, які вірять в існування Марусі Чурай, спираючись на народні перекази та приписувані їй твори, наводять доволі детальну біографію легендарної піснярки. На їхню думку, вона народилася 1625 р. в Полтаві в родині урядника Полтавського козацького полку Гордія Чурая. Він був патріотом, волелюбною людиною, хоробро воював проти польської шляхти. Разом із українським гетьманом Павлюком був ув'язнений польським гетьманом Потоцьким і страчений у Варшаві. Відомий дослідник українського фольклору М. Максимович у своєму збірнику українських народних пісень наводить пісню, у якій згадано ім'я Чурая:

*Орлику, сизий орлику, молодий Чураю!
Ой забили ж тебе ляхи та в своєму краю.
Ой забили ж тебе ляхи із твоїм гетьманом,
Із твоїм гетьманом, що паном Степаном.*

Вражена загибеллю батька, Маруся починає писати пісні. Їх співає вся Україна. Однією з них — «Засвіт встали козаченьки» — полтавці проводжали козацький полк у похід. Серед учасників цього походу — Грицько Бобренко та Іван Іскра. Перший — Марусин молочний брат, із яким вона виросла, її єдине палке кохання. Другий — хоробрий козак, можливо, син відомого гетьмана Якова Іскри-Остриянина (Острияниці). Він мав до Марусі палкі почуття, але залишався для неї лише другом.

Повернувшись із походу, Гриць за наполяганням своєї матері одружився з Галею Вишняк — дівчиною доволі обмеженою, але із заможною сім'єю. Дізнавшись про вчинок зрадливого коханого, Маруся намагалася накласти на себе руки. Урятував її від згуби Іван Іскра. Тоді в розпачі вона приготувала трунок, яким укоротила віку Грицеві. Ув'язнення, суд — і вирок:

за вчинений злочин засудити дівчину до страти. Ось як описує цей день у житті Марусі Чурай один із популяризаторів її біографії Л. Кауфман:

«В день страти вдосвіта на центральний майдан Полтави почав збиратися народ. Невдовзі під'їхав віз із засудженою, і два кати втягли на поміст майже непритомну, закуту в кайдани Марусю. Писар почав читати вирок. У цей час через натовп прорвався на змиленому коні вершник. Як свідчать народні перекази, іменем гетьмана Богдана Хмельницького він припинив читання цього вироку і вручив писареві гетьманський наказ». Цим вершником був Іван Іскра. Він урятував кохану від смерті, але не зміг вилікувати її душевного болю. За народними переказами, через рік Марусі не стало.

Вражений зворушливою історією кохання М. Чурай, український письменник М. Стельмах підкреслював, що вона «все своє любляче серце по краплині сточила в неперевершені пісні, що й зараз бентежно озиваються в наших серцях і вражають нас глибиною і щирістю висловленого в них почуття, довершеністю форми, чарівністю мелодій...».

Але в наукових колах скептично ставляться до існування Марусі Чурай. Ще М. Костомаров у XIX ст. першим дослідив, що пісня про Г. Чураю насправді — літературного походження і є підробкою під народну.

Категоричний у своїй оцінці професор М. Возняк: «...лише на фантазії побудована пісенна творчість Марусі Чурайвни... Сталося це, правдоподібно, з легкої руки недосвідченого знавця України кн. Шаховського, що в повісті “Маруся, малороссийская Сафо” підсунув героїні з часів Хмельниччини цілком довільно написання згаданих пісень». Цієї ж думки дотримується письменниця та перекладач Є. Кононенко: «Наукових досліджень про Марусю Чурай нема... документів, які свідчили б про існування Марусі, взагалі немає. Є тільки народні перекази (які, втім, також не зафіксовані фольклористами) і самі пісні...».

Переконливі аргументи про містифікацію історії навела дослідниця Л. Пономаренко. Аналізуючи тексти пісень нібито Марусі Чурай, вона робить висновки, що вони народні! Виявляється, О. Шаховський їх використав у своїй повісті зі збірника народних пісень, укладеного М. Максимовичем. І створені вони були наприкінці XVIII — на початку XIX ст., а не в XVII ст., як стверджують симпатички Марусі Чурай.

Хоч якою привабливо-романтичною є історія про дівчину-піснярку, та маємо позбавлятися ілюзій. Визнаємо: Марусі Чурай як реальної особи не існувало. Але можна погодитися з Є. Кононенко: «Такі легендарні герої, як Маруся Чурай, належать до числа тих, про кого кажуть: якби їх навіть не було, їх би неодмінно вигадали, настільки повно в їхньому образі сконцентрувалися певні народні уявлення».

Полтавці люблять свою легендарну землячку. 2000 р. в місті перед театром імені М. В. Гоголя встановлено бронзове скульптурне зображення народній пісні — Марусі Чурай — у вигляді тендітної дівчини. У 1987 р. на честь легендарної піснетворки концертний зал у Полтаві названо «Співоче поле Марусі Чурай».

Читаємо із задоволенням

Трагічна історія Марусиного кохання надихала багатьох митців на творчість. Якщо історія «української Сафо» вас також вразила, радимо прочитати повість О. Кобилянської «У неділю рано зілля копала», драму М. Старицького «Ой, не ходи Грицю...», історичний роман у віршах Л. Костенко «Маруся Чурай» або поему Б. Олійника «До тієї Чураївни (Парубоцька балада)». Чим привертала ця дівчина увагу письменників? Безперечно, сильним характером і незвичністю долі. Але кожен із митців побачив свою Марусю.

Марусі Чурай приписують пісні «Ой не ходи, Грицю», «Засвіт встали козаченьки», «Віють вітри, віють буйні», «Грицю, Грицю, до роботи», «В огороді хмелинонька грядки устилає», «Котилися вози з гори», «Шумить-гуде дібровонька», «Сидить голуб на березі» та інші. Зважаючи на сказане вище, ми вважатимемо їх народними.

Пам'ятник народній пісні (Марусі Чурай) у Полтаві (скульптори Дмитро Коршунов та Валерій Голуб)

Дуже популярною в народі є пісня **«Засвіт встали козаченьки»** (інший варіант — **«Засвистали козаченьки»**). Уперше її надруковано 1834 р. у збірці М. Максимовича «Українські народні пісні».

У пісні розповідається про прощання козака з матір'ю перед походом. Події відтворено узагальнено, немає вказівки на конкретну історичну подію чи історичну особу.

Існує кілька варіантів музичного втілення пісні — від спокійно-журливого ліричного до маршово-похідного. Неперевершено пісня звучить у виконанні видатного співака Івана Козловського.

* * *

Засвіт встали козаченьки
В похід з полуночі,
Виплакала Марусенька
Свої ясні очі.

«Іди, іди, мій синочку,
Та не забаряйся,
За чотири неділеньки
Додому вертайся!»

Не плач, не плач, Марусенько,
Не плач, не журися,
Та за свого миленького
Богу помолися!

«Ой рад би я, матусенько,
Скоріше вернуться,
Та щось мій кінь вороненький
В воротах спіткнувся.

Стоїть місяць над горою,
А сонця немає.
Мати сина в доріженьку
Слізно проводить:

Ой Бог знав, коли вернись,
В яку годину;
Прийми ж мою Марусеньку,
Як рідну дитину!»

«Ой рада б я Марусеньку
За рідну прийняти,
Та чи буде ж вона мене,
Сину, шанувати?»

«Ой не плачте, не журітесь,
В тугу не вдавайтесь:
Заграв мій кінь вороненький,
Назад сподівайтесь!»

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Прочитайте статтю в підручнику про легендарну піснярку Марусю Чурай. Яка з теорій вам здається більш переконливою? Чим саме?
2. На каналі YouTube прослухайте пісню «Засвіт встали козаченьки» в різному виконанні. Який варіант вам сподобався більше? Поясніть чому. Висловіть свої враження про пісню.
3. Визначте, до якого різновиду належить пісня «Засвіт встали козаченьки» — історичних чи козацьких. Свою відповідь обґрунтуйте.
4. Визначте художні засоби, які допомагають розкрити ідейний задум твору.
5. Що ви можете сказати про ліричного героя твору? Відповідаючи, цитуйте уривки.

Коли прочитано твор...

Пісню побудовано у формі діалогу. Твір передає тривогу героїв і передчуття недоброго, адже *кінь вороненький / В воротах спіткнувся*. Війна для козака — усвідомлена трагічна необхідність, самотність матері та коханої — висока плата за свободу народу. Непокоїться козак ще й тому, що залишає вдома кохану дівчину. Він просить матір турбуватися про кохану. Остання строфа звучить оптимістично:

*Ой не плачте, не журітесь,
В тугу не вдавайтесь:
Заграв мій кінь вороненький,
Назад сподівайтесь!*

Мотив пісні «Засвіт встали козаченьки» — прощання козака з коханою дівчиною та своєю матір'ю перед походом. Ідея — уславлення козаків, для яких обов'язок перед Батьківщиною є вищим, ніж сімейне щастя.

Обговорітьте з однокурсниками

Поясніть, як ви розумієте думку сучасної української письменниці Євгенії Кононенко про те, що, якби Марусі Чурай навіть не було, її неодмінно треба вигадати. Чи згодні ви з цією тезою?

1. У мережі Інтернет разом із двома-трьома однокласниками доберіть матеріали, які підтвердять або спростують теорію про існування Марусі Чурай. Підготуйте повідомлення й виголосіть його на уроці.
2. Складіть і запишіть у зошиті «паспорт» пісні «Засвіт встали козаченьки».
3. Доберіть й узагальніть матеріали про життя і творчість видатного співака Івана Козловського (не менше трьох джерел). Виголосіть на уроці повідомлення про нього.

Меморіальний музей Івана Козловського в Мар'янівці

Пісня «Ой не ходи, Грицю» дуже популярна в народі. Трагічний епізод, відтворений у ній, вражав не тільки українців. Так, наприклад, на початку ХІХ ст. її було перекладено німецькою й французькою мовами, а в 1827 р. пісню сім разів друкували в збірниках російських пісень. Вона справила також велике враження на відомого угорського композитора Ференца Ліста, який приїжджав у 1847 р. з концертами в Україну. За її мотивами він написав «Українську баладу».

Мотив пісні «Ой не ходи, Грицю» — трагічне кохання. Ідея твору — засудження зради кохання, довіри дівчини, що призводить до неправних наслідків.

У пісні поєднано ліричний сюжет із виявом ліричних почуттів. Слухача тримає в напрузі розповідь, викладена день за днем з неділі по п'ятницю. Діалог матері з дочкою розкриває трагедію зрадженої дівчини.

У збірках пісень можемо прочитати кілька варіантів цього твору. Нижче наведено два з них. У колонці праворуч — варіант пісні, що дала поштовх Ользі Кобилянській до написання повісті «У неділю рано зілля копала».

* * *

Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці,
Бо на вечорницях дівки-чарівниці!
Котра дівчина чорні брови має,
То тая дівчина усі чари знає.

Ой не ходи, Грицю, на вечорниці,
Бо на вечорницях дівки чарівниці,
Солому палять і зілля варять,
Тебе, Грицуню, здоровля позбавлять.

У неділю рано зіллячко копала,
А у понеділок пополоסקала.
Прийшов вівторок — зіллячко зварила,
А в середу рано Гриця отруїла.

Тамта одна чорнобривая,
То чарівниця справедлива!
І чарівниця, і зілля знає,
Тебе, Грицуню, заздрісно кохає!

Як прийшов четвер — та вже Гриць помер.
Прийшла п'ятниця — поховали Гриця.
А в суботу рано мати дочку біла:
«Ой нащо ж ти, доню, Гриця отруїла?»

У неділю рано зілля копала,
У понеділок пополоסקала;
А у вівторок зілля варила.
В середу рано Гриця отруїла.

«Ой мамо, мамо, Гриць жалю не має,
Нащо ж Гриць, мамо, разом двох кохає!
Нехай же не буде ні тій, ні мені,
Нехай достанеться Гриць сирій землі!»

Прийшов же четвер, Гриценько умер,
Прийшла п'ятниця, поховали Гриця;
Сховали Гриця близько границі,
Плакали за ним всі молодіці.

«Оце ж тобі, Грицю, я так і зробила,
Що через тебе мене мати біла!
Оце ж тобі, Грицю, за тее заплата —
Із чотирьох дощок дубовая хата!»

І хлопці Гриця всі жалували.
Чорнобривую всі проклинали:
Нема й не буде другого Гриця,
Що 'го зігнала з світа чарівниця!

В суботу рано мати доню біла:
«Нащо ти, доню, Гриця отруїла?
Не зналась того, що зілля уміє?
Що Гриць сконає, нім когут запіє?»

«Ой, мати, мати! Жаль ваги не має, —
Най ся Грицуню у двох не кохає!
Оце ж тобі, Грицю, за тее заплата:
Із чотирьох дощок темная хата!»

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

- ▶ 1. На каналі YouTube прослухайте пісню в різному виконанні. Який варіант вам сподобався більше? Поясніть чому. Висловіть свої враження про пісню.
2. Перекажіть подію, покладену в основу твору.
3. Засобами словесного малювання опишіть героїню пісні.
4. Проаналізуйте слова пісні. Чи розкаюється героїня у своєму вчинку?
5. Порівняйте слова обох варіантів пісні. Визначте їх спільні та відмінні ознаки. Узагальніть спостереження в таблиці.
6. Складіть і запишіть у зошиті «паспорт» пісні.

Пісня «Віють вітри, віють буйні» лірична. Вона відтворює розлуку з коханим і відображає глибокі переживання ліричної героїні. Ми не знаємо причин розставання, відомо тільки, що вона живе *в лютім горі* й тужить за милим. Паралелізм у першій строфі допомагає передати душевний стан героїні. З гіркотою звучать рядки про те, що ніхто не співчуває дівчині й не підтримує її:

*Єсть же люди, що і моїй
Завидують долі...*

Пісня «Віють вітри, віють буйні» своєю щирістю й мелодійністю теж вразила угорського композитора Ференца Ліста й надихнула його на написання музичного твору «Думка».

Цю пісню співає також головна героїня Наталка Полтавка з однойменної п'єси Івана Котляревського.

* * *

Віють вітри, віють буйні,
Аж дерева гнуться...
Ой як болить моє серце,
А сльози не ллються!

Віють вітри, віють буйні,
Аж дерева гнуться.
Ох, як тяжко болить серце,
Самі сльози ллються.

Трачу літа в лютім горі
І кінця не бачу,
Тільки тоді і полегша,
Як нишком поплачу.

Трачу літа в лютім горі
І кінця не бачу,
Тільки мені легше стане,
Як трохи заплачу.

Не допоможуть сльози горю,
Серцю легше буде;
Хто щасливим був часочок,
Повік не забуде.

Не поправлять сльози щастя,
Серцю легше буде.
Хто щаслив був хоть часочок,
По смерть не забуде.

Єсть же люди, що і моїй
Завидують долі:
Чи щаслива ж та билина,
Що росте у полі?..

Єсть же люди, що і моїй
Завидують долі,
Чи щаслива та билина,
Що росте на полі?

Що на полі, на пісочку,
Без роси на сонці...
Тяжко жити без милого
І в своїй сторонці!

Що на полі, на пісочку
Без роси на сонці.
Тяжко жити без милого
В чужій сторононьці.

«Де ти, милий, чорнобривий?
Де ти? Озовися!
Як я, бідна, тут горюю,
Прийди, подивися!

Без милого нема дома,
Стане світ тюрмою.
Без милого нема щастя,
Нема і покою.

Полетіла б я до тебе,
Та крилець не маю,
Щоб побачив, як без тебе
З горя висихаю».

Де ти, милий, чорнобривий,
Де ти, обізвися,
Як без тебе я горюю,
Прийди подивися!

До кого ж я пригорнуся
І хто приголубить,
Коли тепер нема того,
Який мене любить?..
З книжки «Перлини української
народної пісні»
Упорядник *Микола Гордійчук*

До кого я пригорнуся
І хто приголубить,
Коли нема миленького,
Ой, що мене любить.
Полетіла би-м до тебе,
Да крилець не маю,
Сохну, чахну я без тебе,
Всяк час умираю.

Народна пісня в записках
Степана Руданського

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. На каналі YouTube прослухайте пісню в різному виконанні. Який варіант вам сподобався більше? Поясніть чому. Висловіть свої враження про пісню.
2. Розкажіть, який настрій пісні та чим він викликаний. Цитуйте уривки з твору.
3. Проаналізуйте, як художні засоби допомагають виразити ідейний задум твору.
4. Сформулюйте самостійно мотив пісні «Віють вітри, віють буйні».
5. Складіть і запишіть у зошиті «паспорт» пісні.

Прочитайте статтю підручника «Праця в ім'я майбутнього» про збирачів і дослідників українських народних пісень. Про одного з них доберіть й узагальніть інформацію та виголосіть її в класі.

ПРАЦЯ В ІМ'Я МАЙБУТНЬОГО

Великі багатства української пісенної творчості століттями зберігались і передавались наступним поколінням в усній формі. Тільки на початку ХІХ ст. з'явилося розуміння того, що необхідно їх записувати та друкувати. Український письменник П. Куліш про перших упорядників збірок героїчного епосу писав: «Ледь чи князь Цертелєв і пп. Максимович, Срезневський, Лукашевич і Метлинський будуть так довго жити в літературних переказах за своїми творами, як за записаними і виданими ними народними піснями». Тож запам'ятаймо прізвища культурних діячів, які присвятили себе дослідженню народної творчості.

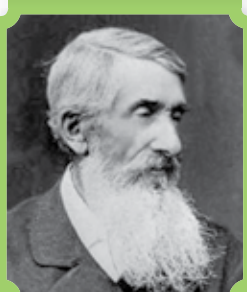

**Михайло
Максимович**

М. Л. Цертелев «Опыт собрания старинных малороссийских песней» (Петербург, 1819 р.). Заслуга автора в тому, що він перший зібрав і надрукував українські пісні й думи. Збірка була популярною серед культурної еліти Петербурга, нею користувались О. Пушкін, К. Рилєєв, О. Грибоедов.

М. О. Максимович «Малороссийские песни» (Москва, 1827), «Украинские народные песни. — Ч. I» (Москва, 1834), «Сборник украинских песен. — Ч. I» (Київ, 1849).

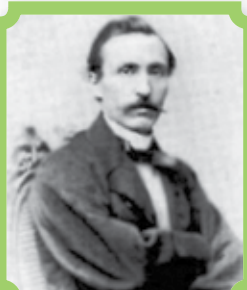
Перший ректор університету Святого Володимира в Києві М. Максимович велику увагу приділяв збиранню й дослідженню українського епосу. Він перший в українській фольклористиці використав термін «дума».

**Іван
Срезневський**

І. І. Срезневський «Запорожская старина» (1833–1838).

І. І. Срезневський залучив фольклорні джерела до вивчення української історії. Збірка сприяла зацікавленню українських і російських культурних діячів історією, етнографією та фольклором.

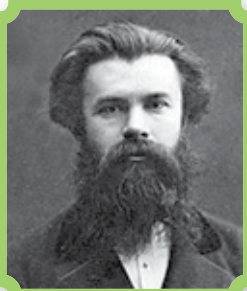

**Пантелеймон
Куліш**

А. Л. Метлинський «Народные южнорусские песни» (Київ, 1854). Збірка складалася приблизно з тисячі творів і була найбільшим на той час збірником українського фольклору.

П. О. Куліш «Записки о Южной Руси» (Т. 1, 1856; Т. 2, 1857).

«Записки о Южной Руси» друкую з насолодою не тому, що в них є моє, а тому, що передаю світові пам'ятки духу народного, яким у моїх очах нема ціни» (П. Куліш).

**Михайло
Драгоманов**

«Исторические песни малорусского народа с объяснениями **Вл. Антоновича** и **М. Драгоманова**» (Київ, Т. 1, 1874; Т. 2, 1875).

Першими впорядкували твори за хронологічним принципом, додали коментарі до історичних пісень.

У збиранні, публікації, вивченні історичних пісень і дум активну участь брали Д. Грінченко, І. Франко, Леся Українка, Ф. Колесса, М. Лисенко, Д. Яворницький та ін.

Дума ПРО ДУМН

Унікальним явищем у світовій художній культурі є українська дума. «Терпкими соками суворої і величної історії, волелюбністю народного серця і незміреною любов'ю до рідної, навпіл засіяної зерном і кров'ю землі вирощена українська дума, — писав М. Стельмах, — не в затишку біля домашнього вогнища, а на сплюндрованих вогнем і мечем поселеннях, не під дзвін золотої бджоли, а під гадючий посвист петлі татарського ординця і зловісний блиск турецького ятагана народжувався наш героїчний епос. Народжувався він там, де жив, страждав і боровся український народ: на вселюдних, розколиканих тяжкими звістками майданів і в орлиних гніздах Запорозької Січі, в турецькій неволі і в кривавих січах проти чужоземних людоїдів і поневолювачів. Звитязна боротьба українського народу проти чужоземних завойовників — це основа нашого героїчного епосу».

Опанас Сластiон.
Козак-бандурист

Дума — це ліро-епічний твір героїчного або соціально-побутового змісту.

Спочатку в козацькому середовищі думи називали запорозькими або козацькими псалмами, козацькими притчами або просто притчами, розказами. М. Максимович уперше назвав твори цього жанру думами.

Появі дум передувала давньоруська традиція складання героїчних пісень про подвиги князів і дружини. Деякі дослідники проводять паралелі між думами та билинами, які також мали героїчний зміст і виконувались у супроводі музичного інструмента. Давньоруські літописи розповідають про виконавців таких творів. У поемі «Слово про похід Ігорів» згадано про співця Бояна:

*Пускав він десять соколів на зграю
Прекрасних лебедів, що линули вгорі,
І князеві, чий сокіл найспритніший,
Він пісню попереду дарував.*

Так метафорично відтворено манеру виконання героїчних творів у Київській Русі.

Українські думи розповідають про минуле нашого народу. Але, на відміну від героїчного епосу інших народів, вони не об'єднані в цілісний твір, як, наприклад, «Іліада».

Думи відтворюють переважно події XVI–XVIII ст. Тематично їх поділяють на такі групи:

- ◆ думи про героїчну боротьбу українського народу проти турецько-татарських загарбників та про турецьку неволю (XIV–XV ст. — рання козацька доба);
- ◆ думи про героїчну боротьбу українського народу проти національного поневолення (XVI–XVII ст. — доба Хмельниччини та Гетьманщини);
- ◆ соціально-побутові думи переважно моралізаторського змісту (кінець XVII ст. — період політичного занепаду).

Думам притаманна особлива манера виконання — речитатив. Це протяжне напівпроказування-напівпроспівування під супровід народних музичних інструментів: кобзи, рідше — бандури чи ліри. Такою епічною співогрою виконавець створював відповідний настрій у слухача.

Дума має своєрідну будову. На відміну від історичної пісні, вона містить різну кількість складів у рядку (від 4 до 20 і більше):

*То Кішка Самійло да угадав:
Ляха Бутурлака до ліжка вмісто дитяти спати клав,
Сам вісімдесят чотири ключі з-під голів виймав,
На п'яти чоловік по ключу давав,
Словами стиха промовляв:
«Козаки-панове!
Добре майте,
Один другого одмикайте,
Кайдани із ніг, із рук не кидайте,
Полуночної години дожидайте!»*

(«Дума про Самійла Кішку»)

Думі не властивий поділ на строфи. Рядки із завершеною думкою об'єднані в уступи чи тиради. Вивчити думу напам'ять майже неможливо, тому народні співці від своїх учителів переважно переймали певну манеру речитативного співу, а зміст передавали з більшою чи меншою мірою імпровізації. Та й сама дума звучала по-різному не тільки в різних, а й у того самого кобзаря. Речитативне виконання дум справляло враження урочистого й піднесеного.

Дума — жанр ліро-епічний, отже, їй притаманне поєднання епічного й ліричного елементів. Епічність проявляється в наявності сюжету (зав'язка, розвиток дії, кульмінація та розв'язка), оповідному характері викладу. Але розповідь поєднано з ліричними відступами. Разом із тим у думі передано також переживання виконавця.

Дума має *усталену будову*.

Починається твір *поетичним зачином*, або *заплачкою*. У ній розповідається про місце і час дії. У заплачці виконавець часто висловлює свої емоції з приводу трагічних подій, які розгортатимуться надалі. З цією метою використовують поширений народнопоетичний прийом паралелізму:

*А чи то чорна хмара та синєє небо вкриває,
Та синєє небо вкриває,
Навкруги облягає,
Снігом-завірюхою доріженьки у полі замітає,
Ой, замітає та, ой, замітає!
А то ж з Миргорода, славного города, Барабаш виїжджає,
Донців та черкесів за собою викликає...*
(«Чорна неділя у Сорочинцях»)

Часто манера виконання зачину нагадує народні голосіння. Така подібність дала підстави фольклористу Філарету Колесі зробити висновок, що думи розвинулися саме з народних голосінь.

Основна частина — власне дума — безпосередньо розповідає про подію. Сюжет розгортається в хронологічній послідовності, він не містить фантастичних елементів чи додаткових сюжетних ліній. Найвищого емоційного напруження розповідь досягає в кульмінації. Завершує думу *фінальна, величальна частина* — *славословіє*, у якій оспівується подвиг головного героя або висловлюється побажання народові:

<i>Слава не вмре, не поляже!</i>	<i>Народу християнського,</i>
<i>Буде слава славна</i>	<i>Війська запорозького,</i>
<i>Поміж козаками,</i>	<i>Донського,</i>
<i>Поміж друзями,</i>	<i>З усією черню дніпровою,</i>
<i>Поміж рицарями,</i>	<i>Низовою,</i>
<i>Поміж добрими молодцями!</i>	<i>На многія літа,</i>
<i>Утверди, Боже, люду царського,</i>	<i>До кінця віка!</i>

(«Дума про Самійла Кішку»)

Кінцеві рядки дум римуються, але перевага надається дієслівним римама.

*В тій галері од пристані далеко одпускали,
Чорним морем далеко гуляли,
Проти Кефи-города приставали,
Там собі великий да довгий опочинок мали.*
(«Дума про Самійла Кішку»)

Окремо треба зупинитися на мові дум. Дослідник А. Н. Лисовський про неї поетично сказав так: «*Мова думи схожа на нитку перлів, на яку нанизано багато однакових перлин, які лише зовнішнім чином поєднані між собою*».

Для надання урочистого звучання в думі використовували застарілі слова, старослов'янізми чи полонізми: *град*, *златосинії киндяки*,

златоглавий, упокой, рече, глас, барзо тощо. Щоб підкреслити попереднє слово, автори використовували синонімічні пари чи тавтологічні звороти: *пити-підпивати, турки-яничари, панове-молодці, козаки-молодці, рано-пораненьку, лиман-ріка, Дні-про-Славу́та, світлиця-кам'яниця* тощо. Часто в думі з цією метою повторювали схожі за значенням рядки:

*«Ви, козаки-молодці,
Добре, братіє, майте,
Од города Козлова забігайте,
Турків-яничар упень рубайте,
Которих живцем у Чорнеє море бросайте!»
Тогді козаки од города Козлова забігали,
Турків-яничарів упень рубали,
Которих живих у Чорнеє море бросали...
(«Дума про Самійла Кішку»).*

У думі часто використовували постійні епітети та повні нестягнені форми прикметників: *бідні невольники, батько козацький, милосердний Бог, грознії гармати, хрещатії давнії хорогви*. Один із традиційних поетичних засобів дум — паралелізм:

*Не сива зозуля закувала,
Як дівка Санджаківна коло пристані похожала...
(«Дума про Самійла Кішку»)*

Особливої задушевності й ліризму думам надають пестливі слова: *старесенький, пораненьку, зозуленька, матуся, неділенька, годинонька, матіночка* й ін.

Тарас Шевченко.
Сліпий (Невольник)

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Розкажіть, коли і в який період історії нашого народу виникли думи. Який твір називають думою?
2. Поясніть, як взаємопов'язані будова думи та її виконання речитативом.
3. Розкажіть про будову дум. На підтвердження своїх слів доберіть із народних дум приклади.
4. Визначте художні засоби, характерні для дум, і доберіть приклади.
5. На художніх полотнах Опанаса Сластіона «Козак-бандурист» (с. 41) та Тараса Шевченка «Сліпий» зображено народних співців. Порівняйте два твори мистецтва. Який із них справив на вас більше емоційне враження і чому? Свою відповідь обґрунтуйте.

Думу «**Маруся Богуславка**» створено в період боротьби українського народу проти турецько-татарських завойовників. Хоч в історичних джерелах не збереглося прізвиська Марусі Богуславки, її поетична історія відображає одну з реалій народного життя XVI–XVII ст. Татари під час набігів на Україну грабували села, забирали в полон чоловіків і жінок працездатного віку. Немало дівчат ставали наложницями в багатих вельмож чи султана. Найвідомішою з них була Настя Лісовська, яка стала дружиною турецького султана Сулеймана I.

Доля Марусі Богуславки дещо схожа. Вона *«потурчилась, побусурменилась»*, увійшла в довіру до турецького паші так, що він доручав їй ключі від темниці з невільниками. У думі розповідається, як Маруся визволила з полону 700 козаків, які 30 років були закуті в темниці на Чорному морі. Дівчина-бранка нагадує землякам про світле свято Великодня, відкриває темницю й визволяє їх із неволі.

У творі образ Марусі Богуславки набуває трагічного звучання. Українська патріотка, вона не може повернутися додому: занадто багато за роки полону виникло перешкод. У думі відчутний народний осуд, що Маруся *«потурчилась, побусурменилась для роскоші турецької, для лакомства нещасного!»*. Народ завжди засуджував тих православних, хто приймав мусульманську віру, як це зробила Маруся. Про осуд співвітчизників щодо тих, хто відрікався від християнської віри, свідчить випадок, описаний у літописі Самійла Величка: Іван Сірко знищив три тисячі потурчених українців, яких вивів із Криму. Очевидно, Маруся знала про таке ставлення, тому розуміла, що на Батьківщину їй дорогу закрито.

Але разом із тим колективний автор твору захоплюється мужнім учинком Марусі Богуславки, адже вона ризикувала своїм життям. Перед нами дівчина, чиє серце не зачерствіло в неволі. Вона врятувала земляків-полонених, а отже, заслуговує на народну любов і пошану.

Феодосій Гуменюк.
Маруся Богуславка

Тема думи «Маруся Богуславка» — зображення патріотичного вчинку дівчини-бранки. Ідея — возвеличення героїзму Марусі Богуславки, уславлення волелюбності українського народу.

Дума була дуже популярною серед українців, про що свідчать десять варіантів твору.

МАРУСЯ БОГУСЛАВКА

Що на Чорному морі,
На камені біленькому,
Там стояла темниця кам'яна.
Що у тій-то темниці пробувало сімсот
козаків,
Бідних невольників.
То вони тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного у вічі
собі не видають.
То до їх дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Приходжає,
Словами промовляє:
«Гей, козаки,
Ви, біднії невольники!
Угадайте, що в нашій землі християн-
ській за день тепера?»
Що тоді бідні невольники зачували,
Дівку-бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
По річах познавали,
Словами промовляли:
«Гей, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславко!
Почім ми можем знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера?
Що тридцять літ у неволі пробуваєм,
Божого світу, сонця праведного у вічі собі не видаєм,
То ми не можемо знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера».
Тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Тее зачуває,
До козаків словами промовляє:
«Ой, козаки,
Ви, біднії невольники!
Що сьогодні у нашій землі християнській Великодняя субота,
А завтра святий празник, роковий день Великдень».
То тоді ті козаки тее зачували,
Білим лицем до сирої землі припадали,
Дівку бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
Кляли-проклинали:
«Та бодай ти, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславко,
Щастя й долі собі не мала,
Як ти нам святий празник, роковий день Великдень сказала!»

Пам'ятник
Марусі Богуславці
в Богуславі.
(Скульптор
Марія Короткевич)

То тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Тее зачувала,
Словами промовляла:
«Ой, козаки,
Ви, біднії невольники!
Та не лайте мене, не проклиняйте,
Бо як буде наш пан турецький до мечеті¹ від'їжджати,
То буде мені, дівці-бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати;
То буду я до темниці приходжати,
Темницю відмикати,
Вас всіх, бідних невольників, на волю випускати».
То на святий празник, роковий день Великдень,
Став пан турецький до мечеті від'їжджати,
Став дівці-бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати.
Тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Добре дбає, —
До темниці приходжає,
Темницю відмикає,
Всіх козаків,
Бідних невольників,
На волю випускає
І словами промовляє:
«Ой, козаки,
Ви, біднії невольники!
Кажу я вам, добре дбайте,
В городи християнські утікайте,
Тільки, прошу я вас, одного города Богуслава не минайте,
Моєму батьку й матері знати давайте:
Та нехай мій батько добре дбає,
Ґрунтів, великих маєтків нехай не збуває,
Великих скарбів не збирає,
Та нехай мене, дівки-бранки,
Марусі, попівни Богуславки,
З неволі не викупає,
Бо вже я потурчилась, побусурменилась
Для роскоші турецької,
Для лакомства нещасного!»
Ой визволи, Боже, нас, всіх бідних невольників
З тяжкої неволі,
З віри бусурменської,
На ясні зорі,
На тихі води,

¹ Мечеть — молитовний дім у мусульман.

У край веселий,
У мир хрещений!
Вислухай, Боже, у просьбах щирих,
У нещасних молитвах
Нас, бідних невольників!

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

- ▶ 1. На каналі YouTube прослухайте думу в різному виконанні. Який варіант вам сподобався більше? Поясніть чому. Висловіть свої враження.
2. Перекажіть стисло, як розгортається сюжет в основній частині думи.
3. Поясніть, чому невільники проклинали Марусю, коли вона їм повідомила про Великодне свято.
4. Поясніть, чому Маруся Богуславка вирішила випустити невольників саме на Великдень. Яке символічне значення має цей епізод?
5. Наведіть із тексту доказ того, що Маруся любить свою Батьківщину.
6. Прокоментуйте слова головної героїні:

*...я потурчилась, побусурменилась
Для роскоші турецької,
Для лакомства нещасного!*

Як до такого вибору Марусі ставиться народ? А яке ваше ставлення до неї?

7. Засобами словесного малювання опишіть Марусю Богуславку. Порівняйте образ Марусі Богуславки в думі зі скульптурним зображенням (див. с. 46). Висловіть своє враження, чи вдалося скульптору відтворити душевну красу героїні?
8. Прочитайте зачин і закінчення думи. Про що в них ідеться? Як називають ці частини думи?
9. Дослідіть, скільки складів у рядках думи, та наведіть приклади дієслівного римування.

1. Порівняйте особливості історичних пісень і дум. У робочому зошиті накресліть таблицю та заповніть її.

Особливості творів героїчного епосу	Історичні пісні	Думи
Тематика		
Наявність сюжету		
Обсяг		
Римування		
Будова, строфіка		
Кількість складів у рядку		
Художні засоби		

2. Опишіть репродукцію картини Михайла Дерегуса «Маруся Богуславка». Який епізод твору на ній зображено?

Читаємо із задоволенням

Дума про сміливу дівчину надихала українських митців. Іван Нечуй-Левицький та Михайло Старицький створили драми «Маруся Богуславка», Пантелеймон Куліш — «Маруся Богуславка. Староруська поема (1620–1621)», Іван Багряний написав роман «Маруся Богуславка».

Література в колі мистецтв

Балети «Маруся Богуславка» створили композитори *Анатолій Свєчніков* і *Микола Фоменко*. У *Михайла Вериківського* є кантата¹ «Дума про дівку-бранку».

1. Вивчіть джерела та підготуйте повідомлення в класі, як утілено образ Марусі Богуславки в художній літературі, образотворчому мистецтві, кінематографі.
2. Прочитайте драму «Маруся Богуславка» Івана Нечуя-Левицького або однойменний твір Михайла Старицького. Напишіть стислий виклад драми і зробіть повідомлення про неї у класі.

¹ *Кантата* — великий урочистий музичний твір, що його виконують солісти та хор у супроводі оркестру.

НАРОДНІ СПІВЦІ — КОБЗАРІ, БАНДУРИСТИ, ЛІРНИКИ

У цьому розділі йдеться про народних співців — кобзарів, бандуристів і лірників. Вони були спадкоємцями гусярів-билинників Київської Русі.

Попрацюйте в парі!

З уроків зарубіжної літератури пригадайте, якою була традиція виконання творів героїчного епосу в інших європейських країнах.

Історичні пісні та думи в Україні виконували *народні співці* — кобзари, бандуристи та лірники.

Цікава думка

«В Україні від села до села і від хати до хати ходять похилі віком дідусі-кобзари і співають пісні про минулу славу, про зруйновану могутність хоробрих козаків, пісні, в яких правдиво... змальована історія, звичаї цього народу, пісні великої історичної вартості... У жодного слов'янського народу національний історичний епос так своєрідно не розвинувся, як в українців... Навіть те, про що історія, літописи, які зберігаються в монастирях, не дають жодної довідки, збереглося в народних піснях неспотвореним і правдивим», — писав ще в XIX ст. німецький учений Г. Тріттен.

Як бачимо, саме народних співців Г. Тріттен вважає **творцями та поширювачами** історичних пісень і дум, а самі твори — **хранителями історичної пам'яті народу**.

Хто ж вони — кобзари, бандуристи та лірники? Це народні співці й музиканти. Ще до початку XIX ст. в Україні їх називали *Божими людьми* або *старцями*, згодом їх почали величати кобзарями. Ними часто ставали покалічені в боях козаки, які мали музичний хист, або ті, які вже за віком не могли воювати.

Хоч у сучасників образ кобзаря асоціюється зі сліпим виконавцем народних дум і пісень, але на народних картинах козака Мамаю зображено молодим, здоровим і зрячим. На полотні він виконує пісню в супроводі кобзи, але в будь-яку хвилину готовий стати до бою.

Народна картина
«Козак Мамай»

Загальновідомо, що автором історичних пісень і дум був народ. Але в їх творенні часто брали участь свідки бойових дій або їх учасники, козаки, серед яких було багато зі знанням іноземних мов та освітою, здобутою в українських чи європейських вищих навчальних закладах.

З ліквідацією Запорозької Січі кобзарями ставали музично обдаровані особистості, переважно незрячі. Вони ходили від села до села й несли слово правди про події минувшини. Народні рапсоди¹ виконували музичні твори й виховували в українців патріотичні почуття.

Спочатку кобзарі складали думи й історичні пісні про події, учасниками або свідками яких вони були самі. Але з кінця XVIII ст. політичне життя в Україні почало занепадати, царат цілеспрямовано перетворював українські землі на глуху провінцію. Це призвело до уповільнення розвитку культури, зокрема й процесу створення історичних пісень і дум. У цих умовах кобзарі стали переважно виконавцями вже відомих творів.

Кобзарі були особливою кастою в Україні. Ними могли стати люди, які пройшли навчання й посвяту, тобто вони були **професійними** виконавцями. Уже в XVII–XVIII ст. народного співу можна було навчитись у музичних цехах чи кобзарських братствах. У цих громадах був ретельний відбір претендентів, існувала ієрархія керівництва зі своїми отаманами, соцькими, десяцькими, скарбниками. У цехах і братствах усі мали дотримувати єдиного морального кодексу та строгих правил поведінки.

Терміни навчання всюди були різні, але переважно до трьох років. Про опанування гри на кобзі найвідоміший український рапсод Остап Вересай

¹ Рапсод — в античній Греції мандрівний народний співець і декламатор, виконавець епічних творів. // Виконавець народних пісень.

Ліра

Кобза

Бандура

розповідав так: «...учитель дає учневі інструмент, ставить руки учня на струни або клавіші і, обнявши учня за спину, накладає поверх його рук свої так, що грає учневими руками. Коли ж учень уже добре починає перебирати пальцями, тоді вчитель каже йому грати самому й одночасно грає ту саму річ на другій кобзі чи лірі».

Кобзарі, бандуристи та лірники відрізнялися між собою інструментом, на якому вони виконували твори, та репертуаром.

Ліра — струнний музичний інструмент. Звук ліри протяжний, а мелодія повільна й тужлива. На ній виконували переважно твори духовного змісту (псалми, канти), хоч іноді й думи. Лірники були популярними переважно на території Середньої Наддніпрянщини.

Кобза — струнний щипковий музичний інструмент. На ній грали щипком струн, а не притисканням до грифу. Бандури й кобзи з часом удосконалювались і стали дуже схожими за будовою й однаково популярними переважно на Лівобережжі.

Відомо також, що кобзарі розвивали в собі дар характерництва й часто ставали розвідниками в козаків. Особливо важливою їхня допомога була в періоди визвольної боротьби з чужинцями. Кобзар міг пройти в будь-яку місцевість, не викликаючи підозри у влади, і вивідати важливу інформацію. Він був здатний навіть влаштувати якусь диверсію у ворожому стані. Таємну інформацію, яку стороннім не можна було розголошувати, кобзарі передавали за допомогою спеціально створеної мови, яку називали *лебійською* (*лебій* — сліпець). Високо оцінював допомогу кобзарів у визвольній війні проти польської шляхти гетьман Б. Хмельницький. Для поширення кобзарського ремесла він наказав створити музичний цех на Лівобережній Україні. Та й сам Б. Хмельницький, за свідченнями сучасників, був непоганим кобзарем.

Отже, кобзарство в Україні — явище набагато ширше, ніж просте виконання музичних творів. Це особлива філософія буття, спосіб мислення та ставлення до світу. Вона спиралася на етику, мораль народу, вироблену сотнями століть його буття. Прикладом свого життя

і творами кобзарі показували слухачам, що таке добро і зло, доносили до них важливі істини: моральний обов'язок громадянина — служити Батьківщині, бути здатним на самопожертву в ім'я народу.

Саме тому кожна окупаційна влада вважала кобзарів своїми ворогами й жорстоко розправлялася з народними співцями. У всі часи, як зазначив дослідник українського кобзарства В. Нолл, вони були **«неконтрольованим джерелом морального авторитету на селі, безпосереднім конкурентом тоталітарної держави»**.

Переслідував кобзарів, знищував їхні інструменти російський царизм. Маховик репресій став ще сильнішим із приходом до влади більшовицького режиму. Були заборонені кобза, бандура та ліра як «класово ворожі інструменти», під приводом знищення жебраків переслідували кобзарів. Репресії над кобзарями, бандуристами та лірниками досягли свого піку в грудні 1934 р. Тоді в Харкові було скликано З'їзд народних співців Радянської України. Нібито для поїздки до Москви на З'їзд народних співців народів СРСР їх повантажили до вагонів і вивезли на околиці станції Козача Лопань. За деякими джерелами, там було розстріляно понад 200, за іншими — 1234 народні співці. Масштаби репресій радянської влади вражають. Так, якщо на початку ХХ ст. на Київщині було приблизно 200 кобзарів і лірників, то перед початком Другої світової війни не залишилося жодного.

Переслідувань зазнали навіть культурні діячі, які досліджували кобзарське мистецтво. Серед них — видатний історик Дмитро Яворницький, поет і фольклорист Максим Рильський, чоловік Лесі Українки Клімент Квітка, художник та етнограф Опанас Сластіон, письменник і кобзар Гнат Хоткевич.

У ХІХ–на початку ХХ ст. відомими в Україні були виконавці І. Круківський, О. Вересай, М. Кравченко, П. Дривченко, П. Гащенко, Т. Пархоменко, А. Шут, І. Кучеренко, І. Нетеса, Г. Кожушко; лірники С. Веселий, І. Зозуля. За межами України відомим був Григорій Китастий зі своєю капелою бандуристів. Непростим було їхнє життя. Злидні, кочовий спосіб життя, часті переслідування дочасно зводили їх у могилу. Але надавала їм сил відданість своєму ремеслу, патріотизм і віра в народ і його майбутнє.

Історичні координати

Щоб зберегти унікальну епічну співтворчість українських кобзарів, на початку ХХ ст. українські культурні діячі організували запис дум і народних пісень на фонографі¹. Ідея виникла в 1902 р. на ХІІ Археологічному з'їзді в Харкові. Зініціював проект історик, бандурист й етнограф Гнат Хоткевич, його підтримали інженер Олександр Бородай і художник Опанас Сластіон. У 1903 р. вони записали першу думу «Маруся Богуславка» у виконанні кобзаря Михайла Кравченка.

¹ *Фонограф* — звукозаписувальний пристрій, який винайшов у 1877 р. Томас Едісон.

Роботу відновила в 1907 р. Леся Українка. Вона витратила зі свого посагу 300 рублів (дуже великі на той час кошти!), щоб спорядити на Полтавщину експедицію на чолі з композитором Філаретом Колессюю. Результатом роботи став збірник «Мелодії українських народних дум» (1910 і 1913 рр.).

Нині українські вчені оцифрують записи кобзарів, записані понад 100 років тому.

Остап Вересай

Пам'ятник Остапу Вересаю в Сокиринцях (Чернігівська область)

Про кількох видатних виконавців ХІХ–початку ХХ ст. розповімо детальніше.

Найвідоміший серед кобзарів — **Остап Микитович Вересай** (1803–1890). Народився він у родині сліпого скрипаля-кріпака. Змалку хлопчика захопила краса музики. Особливе враження на нього справляла гра кобзарів, він завмирав, чуючи звуки цього інструмента.

У чотири роки Остап осліп. Відсутність зору загострила в нього інші органи чуття, зокрема слух, розвинула музичну пам'ять. Він легко запам'ятовував мелодії та слова великих епічних творів. Найкраща освіта для сліпого сина, вирішив батько, — це наука в кобзаря. Тому з 15-ти років Остапа віддають на навчання. Спочатку він переймав мистецтво виконання в кобзаря Ю. Андріяшівського, потім — С. Кошового та Н. Коляди.

Цінуючи талант Остапа Вересаю, відомий український просвітитель і меценат Григорій Галаган викупив його з кріпацтва, познайомив з багатьма видатними культурними діячами. У маєтку Галагана О. Вересай зустрівся з Л. Жемчужниковим, який першим привернув увагу сучасників до такого унікального явища, як кобзарство. Вересай був знайомий із Т. Шевченком, П. Кулішем, М. Лисенком, М. Мурашком, його виступи слухали в Санкт-Петербурзі П. Чайковський і М. Римський-Корсаков.

Слава про кобзаря-самородка ширилася царською Росією.

У 1875 р. О. Вересай побував у Санкт-Петербурзі. Там він узяв участь у кількох культурно-мистецьких заходах. На запрошення професора Міллера, який читав для синів російського царя лекції з мистецтва, він виконав кілька дум і пісень. Вражені кобзарським співом, царевичі подарували йому срібну табакерку з написом «Кобзарю Остапу Вересаю від великих князів Сергія та Павла Олександровичів березня 4-го 1875 р.». Ця коштовна річ стала для митця своєрідним оберегом і, як він казав, «пачпортом». Відомий, наприклад, факт, що по дорозі додому О. Вересаю

заарештували й ув'язнили в Прилуках за виконання пісні «Нема в світі правди». Після того як поліцейські побачили табакерку з написом, його відразу відпустили.

Народні пісні та думи у виконанні Остапа Вересая нікого не залишали байдужим. Ось як про українського Гомера розповів у своєму оповіданні «Пісня про Правду» австрійський письменник Райнер Марія Рільке.

ПІСНЯ ПРО ПРАВДУ

Уривок

Знадвору щось шаруділо по стінах, немовби нічний птах стиха черкав крильми колоди... І потім знов ніби якийсь великий звір зачалапав навкруг дому, його обережні кроки чулися водночас від усіх стін. Олекса тихо підвівся зі свого ослона, і в ту саму мить світло в дверях заступило щось високе, чорне, — воно геть витіснило вечір, внесло до хати ніч і непевно просувалося своєю здоровенною постаттю вперед. «Остап!» — сказала поганкувата своїм злим голосом. І тоді всі його впізнали. То був один із сліпих кобзарів, дід, що ходив зі своєю дванадцятиструнною бандурою по селах і співав про велику славу козаків, про їхню одвагу й вірність, про їхніх гетьманів, про Кирдягу, Кукубенка, Бульбу та про інших героїв, і всі охоче слухали його пісні...

...На шести довгих струнах бандури зродився звук, він ріс, танув і відбивався, завмираючи, і так повторювалося багато разів у дедалі швидшому темпі, так що наостанку доводилося лячно заплющувати очі, щоб не бачити, як ця шалена стрімка мелодія впаде, мов підтята; тоді гра урвалася, поступившись місцем лункому кобзаревому голосу, який незабаром виповнив цілу хату і хутко скликав з сусідніх хат людей, що почали збиратися біля дверей та під вікнами. Але не про героїв йшлося цього разу в пісні. Добре була вже всім відома слава Бульби, Острияці й Наливайка. Не про їхні звитяги йшлося нині у пісні... Слідом за кобзарем усі похилили голови, пригнічені смутною піснею:

*Нема в світі Правди, не знайти, немає.
Хто забуту Правду нині відшукає?
Нема в світі Правди, не знайти до скону,
Правда — під п'ятою лютого Закону.
Тепер свята Правда сидить у темниці,
а вельможна Кривда — з панями в світлиці.
Правду зневажають, як сірому голу,
а Кривда сідає до панського столу.
Тепер святу Правду топтано ногами,
а вельможну Кривду поєно медами.
Правдо, мати рідна, орлице крилата,
де ж той син, що прийде тебе відшукати?
Стане Бог великий йому на підмогу
і вкаже, єдиний, праведну дорогу.*

І голови почали важко підводитися, і на кожному обличчі позначилося мовчання. І по недовгій, поважній тиші знов заграла бандура; цього разу її гра була краще зрозуміла натовпу, який усе зростав. Тричі проспівав Остап свою

«Пісню про Правду». І щоразу — по-новому. Коли першого разу була скарга, то вдруге вона здалася докором, і, нарешті, коли кобзар утретє з високо піднятою головою вигукнув її низкою коротких наказів, то з трепетної мови вихопився нестямний гнів, проймаючи всіх і сповнюючи безмежним і водночас моторошним захватом.

Гнат Гончаренко

До репертуару О. Вересая входило шість дум: «Як три брати з Азова втікали», «Отчим», «Невольницька», «Про бурю на Чорному морі», «Про вдову і трьох синів», «Дума про Хведора Безрідного», сатиричні й жартирливі твори.

Відомим виконавцем українських дум був також **Гнат Тихонович Гончаренко (1835–1917)**. За спогадами сучасників, він був одним із найвизначніших кобзарів свого часу.

Леся Українка, особисто знайома з митцем, у листі до Ф. Колесси від 5 березня 1913 р. розповіла про нього так:

«З фактів я пам'ятаю тільки, що Гончаренко походить з кріпацької родини, що він осліп, маючи 12 літ, по довгій хворобі очей, що вже як він був безнадійно хворий на очі, пан, властитель його батька (прізвисько пана і назву хутора, десь під Харковом, де вродився і зріс Гончаренко, я забула), випадково побачив його і наказав повезти в Харків до славного окуліста, але окуліст сказав, що вже запізно гоїти очі, а якби привезли раніше, то можна було б вигоїти. Коли я бачила Гончаренка, — 1908 р., то він сказав, що має 72 роки...

Навчився він гри на бандурі уже сліпим від старого кобзаря з Харківщини, але ймення його вчителя я не пам'ятаю. Колись, казав, заробляв чимало по ярмарках, але пізніше поліція заважала, і він під старість, повдовівши, пішов жити до свого сина, залізничного робітника в Севастополі...

Все в ньому повне благородної простоти, особливо кидається в вічі його рука з тонкими артистичними пальцями і велична поза високої, стрункої, зовсім не згорбленої постаті. Не тільки грошей, але й найменшої послуги він не вважає за можливе приймати дарма... Він, очевидно, любить свій хист не тільки через те, що він дав йому зарібок, бо дуже часто у вільний час грає сам собі свої музикальні п'єси без співу... До етнографів відносьтеся з повагою і без упередження — як до людей, що роблять якесь потрібне і серйозне діло. Мене дивувало, як він, терпляче і принатурюючись до незносних часом капризів нашого фонографа, готовий був годинами співати, по скілька раз проказувати слова, стараючись при тому виразною повільною рецитацією улегшити мені роботу записувача».

Г. Гончаренко був високomorальною людиною, неухильно дотримувався так званих Вустинських і Кахтирських книг¹, що були в кобзарському

¹ Вустинські і Кахтирські книги — сукупність усних, а з кінця XVIII ст. й письмових законів життя та побуту кобзарів, лірників, бандуристів, вироблених на основі духовних і світоглядних норм українського козацтва.

середовищі своєрідною конституцією. За нею мали жити всі народні виконавці.

До репертуару Г. Гончаренка входили думи «Олексій Попович», «Про вдову», «Про сестру і брата», псалми та сатиричні пісні.

Михайло Степанович Кравченко (1858–1917) також був талановитим виконавцем ліро-епічних творів. Він народився в с. Великі Сорочинці на Полтавщині. Осліп у п'ятнадцять років після тяжкої хвороби. Маючи хист до музики, пішов навчатися до миргородського кобзаря Самійла Яшного, потім удосконалював уміння в Холодного.

Мистецтвом М. Кравченка захоплювались у Харкові, Одесі, Катеринославі, Ялті й Петербурзі. Сприяв його поїздки до північної столиці Росії етнограф і художник О. Сластіон. Проводжаючи кобзаря на виставку й на засідання Імператорського географічного товариства до Петербурга, він запитав:

— А що, дядьку Михайле, якби... Вам довелося співати перед самим царем, що б ви тоді?

— А що ж, — відповідав кобзар, — якщо Бог приведе до того, то прохатиму, щоб усій нашій братії було вільно ходити, де хочеш, а мені самому нічого не треба.

О. Сластіон захоплювався виконавською майстерністю М. Кравченка. Він розшукав його, щоб першим з-поміж інших кобзарів записати на фонографі. Записував кобзаря львівський професор Ф. Колесса. Він залишив свої враження про українського рапсода: «Кравченко дуже охоче співає думи і виказує в їх рецитованю велику вправу. Мимо важкого життя і своїх п'ятдесятьох літ наш кобзар держиться ще досить добре. Сильної будови, присадковатий, круглолиций, із добрячим усміхненим видом, любить навіть пожартувати. Через поневірку стратив уже голос, тому ж і спів його виходить якби рубаний і частенько перериваний павзами через те, що кобзареві не стає віддиху».

М. Кравченко був свідком повстання у Великих Сорочинцях у 1905 р. Розправа над селянами так вразила кобзаря, що він написав дві думи: «Чорна неділя в Сорочинцях» та «Про Сорочинські події 1905 року». Із давніх дум до його репертуару входили «Втеча трьох братів з города Азова», «Три брати самарські», «Невольники на турецькій каторзі», «Плач невольників», «Бідна вдова і три сини», «Маруся Богуславка».

Для манери виконання М. Кравченка притаманний імпровізаторський характер. На запитання О. Сластіона, чому він щоразу змінює текст, кобзар відповів: «Е... се ж не пісня. Як підійде, знаєте: іноді й коротко,

Опанас Сластіон.
Портрет кобзаря Михайла Степановича Кравченка

а іноді й довше буде... То вже всякий так: те забуде — друге вигада, або й од іншого згадує що-небудь. То вже у пісні друге діло, а то ж таки!..».

На фольклорні твори час не впливає. Вони завжди залишаються сучасними. Нині активно відроджуються кобзарські традиції. Василь та Микола Литвини, В. Нечепа, В. Пашник, І. Запорожченко, С. Власко, О. Кіндрачук — ось далеко не повний перелік народних кобзарів ХХ — початку ХХІ ст. Виконавці мають змогу показати своє мистецтво на фестивалях народного співу, які проводять у різних куточках України. Це «Козацька Трійця», «Козацька ліра», «Вересаєве свято», «Кобзарська юнь України» та багато інших.

Кобза дедалі більше завойовує серця сучасних слухачів завдяки виконанню джазових, рокових і популярних композицій. Вона надає музичним творам особливого, своєрідного звучання. Цікавими нині в цій царині є пошуки секстету юних бандуристів «Шпилясті Кобзарі» зі Львова, інтерпретації народних мелодій у напрямі етно-джазу молодого співака Я. Джуся тощо.

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Розкажіть, коли виникло кобзарство як культурне явище і які його особливості.
2. Чим відрізняються між собою народні музичні інструменти — кобза, бандура та ліра?
3. Розкажіть, як кобзарів переслідували за царської та радянської влади. Які причини такого ставлення влади до них?
4. Стисло перекажіть біографії відомих українських кобзарів. Як розвивається кобзарське мистецтво нині?
5. Прокоментуйте вислів Павла Тичини: *«Історія кобзарства на Україні, як і всяка історія, не являє собою чогось рівного, гладенького. Історія кобзарства переживала різні етапи свого розвитку: наростання, розквіт і занепад. А відповідно до цього весь час мінявся і самий образ кобзаря — від активного, бойового до підтоптаного нуждою, злиднями побитого і навпаки».*

ТИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

1. Якщо ви зацікавилися життям народних співців, підготуйте дослідження для участі в Малій академії наук на тему «Лебійська мова та таємничі сторони життя українських кобзарів». Результатами своїх наукових пошуків спочатку поділіться з однокласниками.
2. В історії української культури багато прикладів самовідданого служіння ідеї чи народу. Яскравим є приклад кобзаря В. Горбатюка, який прожив біля могили Т. Шевченка в Каневі десять років. Проведіть дослідження про одного з українських кобзарів і узагальніть його результати у вигляді презентації. Виголосіть її на уроці.

Література в колі мистецтв

На каналі YouTube перегляньте фільм режисера *Олеся Саніна* «Поводир, або Квіти мають очі» (автори сценарію — *Ірен Роздобудько, Олександр Ірванець* та ін.). Поділіться в класі своїми враженнями від перегляду.

Кадр із фільму «Поводир» (2014 р.)

Постер фільму
«Поводир»

МУЗЕЙНА МАПА УКРАЇНИ

У м. Переяславі-Хмельницькому розташовано унікальний Музей кобзарсько-го мистецтва. Експозиція розповідає про історію його зародження та розвитку й унікальну творчість кобзарів. У музеї експонують кобзи, лютні, торбани, гуслі, бандури, цитру, речі відомих кобзарів. У с. Сокиринцях, на батьківщині Остапа Вересая, працює музей, присвячений життю і творчості цього виконавця.

В Україні кілька музеїв, у яких популяризується та досліджується козащина.

У Києві, в «будиночку Мазепи» на вул. Спаській, 16-б, відкрито Музей Гетьманства. Музей Історії розвитку Українського козацтва розташований у м. Одесі. Унікальний Музей історії запорозького козацтва на острові Хортиця працює в м. Запоріжжі. У них зібрано пам'ятки матеріальної та духовної культури козацько-гетьманської доби. Екскурсія національним історико-меморіальним заповідником «Поле Берестецької битви» також перенесе нас у часи козацької доби.

А ще цікаво завітати до м. Кам'янця-Подільського. Там є Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець», що належить до «Семи чудес України». Одну з експозицій у Кам'янець-Подільській фортеці цього заповідника присвячено ватажку українських повстанців Кармалюку.

Я — ЧИТАЧ, або ПЕРЕВІРЯЄМО СЕБЕ

Повернімося до завдань, визначених у навчальному маршруті розділу. Підбийте підсумки своєї роботи й визначте, як ви досягли засвоєння матеріалу розділу.

Усно дайте відповіді на запитання.

1. Чи задоволені ви результатом своєї навчальної діяльності? Що сприяло вашому успіху?
2. Чого саме із запланованого не вдалося досягнути? У чому ви вбачаєте причини своїх невдач і як плануєте надолужувати прогалини в навчанні?
3. Який вплив на вас справили художні твори, що ви прочитали в цьому розділі?

Виконайте завдання. За ключами, наданими вчителем, перевірте правильність відповідей. У разі помилки в завданні повторіть додатково цю тему розділу.

Усно дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.

1. Які причини виникнення історичних пісень і дум?
2. У який історичний період почали створювати історичні пісні та думи?
3. Дайте визначення жанру «історична пісня».
4. Назвіть, на які тематичні групи поділяють історичні пісні.
5. Наведіть по одному прикладу історичних пісень кожної тематичної групи.
6. Які особливості будови історичних пісень?
7. Назвіть історичні пісні, присвячені зображенню подій Визвольної боротьби 1648–1654 рр.
8. Розкажіть, що ви знаєте про Марусю Чурай.
9. Які твори приписують Марусі Чурай?
10. Які твори називають думами?
11. Які особливості думи як жанру?
12. Яка ідея думи «Маруся Богуславка»?

У завданнях 13–17 оберіть одну правильну відповідь і запишіть її в робочий зошит.

13. Образ України, що страждає від турецько-татарських набігів, відтворено в пісні
- А «Зажурилась Україна»
  - Б «Максим, козак Залізник»
  - В «Ой Морозе, Морозенку»
  - Г «Та, ой, як крикнув же та козак Сірко»

14. Загибель козацького ватажка зображено у творі

- А «Зажурилась Україна»
- Б «Максим, козак Залізняк»
- В «Ой Морозе, Морозенку»
- Г «Та, ой, як крикнув же та козак Сірко»

15. Змалюванню подій Коліївщини присвячено твір

- А «Чи не той то хміль»
- Б «Зажурилась Україна»
- В «Ой Морозе, Морозенку»
- Г «Максим, козак Залізняк»

16. У формі сповіді ліричного героя побудовано твір

- А «Чи не той то хміль»
- Б «Максим, козак Залізняк»
- В «За Сибіром сонце сходить»
- Г «Та, ой, як крикнув же та козак Сірко»

17. Перемозі козаків над польською шляхтою під Жовтими Водами присвячено твір

- А «Ой Морозе, Морозенку»
- Б «Максим, козак Залізняк»
- В «Зажурилась Україна»
- Г «Чи не той то хміль»

18. Установіть відповідність.

Історична пісня	Тема
А «Ой Морозе, Морозенку»	1 оспівування перемоги козацького війська під Жовтими Водами
Б «Максим, козак Залізняк»	2 сповідь ватажка селянського повстання про своє життя
В «Чи не той то хміль»	3 зображення героїчної смерті козака в бою проти татар
Г «Та, ой, як крикнув же та козак Сірко»	4 зображення повстання українського народу 1768 р. проти національного та соціального поневолення
	5 виступ козацького війська в похід проти кримського хана

19. Установіть відповідність.

Історична пісня	Ідея
А «Ой Морозе, Морозенку»	1 прославлення ватажка селянського повстання, для якого народні інтереси є вищими за особисті
Б «Зажурилась Україна»	2 уславлення гетьмана як захисника народних інтересів
В «Чи не той то хміль»	3 заклик до примирення та порозуміння, засудження братовбивчої війни
Г «За Сибіром сонце сходить»	4 заклик до народу об'єднати зусилля в боротьбі проти турецько-татарських завойовників
	5 уславлення подвигу козаків, що віддали життя за визволення народу

20. Установіть відповідність.

Твір	Уривок
А «Засвіт встали козаченьки»	1 Де ти, милий, чорнобривий? Де ти? Озовися! Як я, бідна, тут горюю, Прийди, подивися!
Б «Ой не ходи, Грицю»	2 Зовуть мене розбійником, що людей вбиваю, — Я багатих убиваю, бідних награждаю.
В «Віють вітри, віють буйні»	3 То буду я до темниці приходжати, Темницю відмикати, Вас всіх, бідних невольників, на волю випускати.
Г «Маруся Богуславка»	4 У неділю рано зіллячко копала, А у понеділок пополоסקала. 5 «Іди, іди, мій синочку, Та не забаряйся, За чотири неділеньки Додому вертайся!»

21. Запишіть у правій колонці історичний період, про який розповідається у творі.

«Зажурилась Україна»	
«За Сибіром сонце сходить»	
«Максим, козак Залізняк»	
«Ой Морозе, Морозенку»	

Доповніть речення.

22. Збирали та досліджували історичні пісні та думи ...

23. Видатними кобзарями були ...

СВІТЛО УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Навчальний маршрут розділу:

У цьому розділі ви:

◆ прочитаєте поетичні твори:

- ✦ Тараса ШЕВЧЕНКА
(«Думи мої, думи мої...»,
«Ой три шляхи широкі...»,
«Мені однаково, чи буду...»)
- ✦ Лесі УКРАЇНКИ («Давня весна»,
«Хотіла б я піснею стати...»,
«Давня казка»);
- ✦ Володимира СОСЮРИ («Любіть Україну!», «Васильки», «Осінь»);
- ✦ Василя ГОЛОБОРОДЬКА
(«З дитинства: дощ»,
«Наша мова», «Теплі слова»);
- ✦ Володимира ПІДПАЛОГО
(«...Бачиш: між трав зелених...»,
«Зимовий етюд»);
- ✦ Василя ГЕРАСИМ'ЮКА
(«Чоловічий танець»);
- ✦ Івана МАЛКОВИЧА («З янголом на плечі», «З нічних молитов»);
- ✦ Анатолія МОЙСІЄНКА («Жовтень жовті жолуді...»);
- ✦ Ігора ПАВЛЮКА («Дівчинка»);
- ✦ Галини КИРПИ («Мій ангел такий маленький...»,
«Коли до вас темної ночі...»);

◆ вивчите напам'ять вірші:

- ✦ Тараса Шевченка
«Мені однаково, чи буду...»;
- ✦ Лесі Українки
«Хотіла б я піснею стати...»;
- ✦ Володимира Сосюри
«Любіть Україну!»

◆ **вивчите** класифікацію лірики за тематикою; особливості пейзажної, інтимної, громадянської та філософської лірики; визначення поняття «вільний вірш»;

◆ **удосконалите вміння** виразно й усвідомлено читати поезії, виділяти та коментувати основні мотиви і проблеми твору, визначати основний пафос, ідею кожного з них; розкривати образи; здійснювати порівняльну характеристику образів у ліро-епічному творі; висловлювати власні думки з приводу прочитаних поезій;

◆ **навчитися** складати план порівняльної характеристики героїв; вирізняти художні деталі й «вичитувати» підтексти в поетичних творах;

◆ **розвиватимете** свої естетичні смаки та здатність відчувати енергетику поетичного слова;

◆ **зрозумієте**, що вірші пишуть і читають серцем й немає точних рецептів для творення талановитих поезій

Після опрацювання розділу ви глибше розумітимете багатство й красу класичної і сучасної української поезії.

Визначте, які завдання із запропонованих вище ви вважаєте найважливішими. Додайте до них інші, що є значущими саме для вас. Подумайте, як досягатимете запланованого.

Попрацюйте в парі!

Поясніть, як ви розумієте вислів літературознавця М. Л. Гаспарова: «Лірика — це думка, яка водночас є почуттям». Обміняйтеся ідеями з цього приводу із сусідом (сусідкою) по парті.

Розгляньте зображення Мадонн, створених митцями різних епох. Опишіть їх і поясніть, чим вони вас вразили.

Сандро Боттічеллі.
Мадонна з книжкою
(близько 1479 р.)

Олександр Ошапкін.
Українська Мадонна
(початок XXI ст.)

Усі твори художньої літератури за способом організації художньої мови поділяють на прозові й віршовані.

Характерною ознакою віршованих творів є членування мовлення на рядки й наявність ритму та рими або тільки ритму.

1. Прочитайте поезії Оксани Забужко та Ліни Костенко. Яку тему порушено в обох творах?
2. Проаналізуйте поезії на наявність рими та ритму. Зробіть висновки, який із цих компонентів є обов'язковим для віршованої мови.

¹ Сандро Боттічеллі (1445–1510) — італійський живописець епохи Відродження.

— Невже ще існують люди,
котрі читають вірші? —
спитав поет. —
Бо ж вірші — то тільки паперові серветки,
що слугують мені до промокання сліз.
Люди, котрі підбирають
мокрі паперові серветки, —
це ті самі, що лишаються
з потерпілим,
доки не приїде карета «швидкої»,
ті, що можуть подарувати квіти
незнайомій самотній жінці —
і піти собі, так і не назвавшись,
ті, хто завжди має час для заблуканих
перехожих
і для старих людей.
Невже ще є такі люди? —
спитав поет. —
Бо я до них не належу...
(Оксана Забужко)

Все більше на землі поетів,
вірніше —
тих, що вміють римувати.
У джунглях слів поставили тенета,
але схопити здобич ранувато.
Зайці, папуги, гнізда горобині...
Великий щебет, писк і цвірінчання —
таке,
що часом хочеться людині
поезію шукати у мовчанні.
Хай метушиться дріб'язок строкатий,
міняє шерсть залежно від погоди...
Поете,
вмій шукати і чекати!
Найкращий вірш ще ходить на свободі.
(Ліна Костенко)

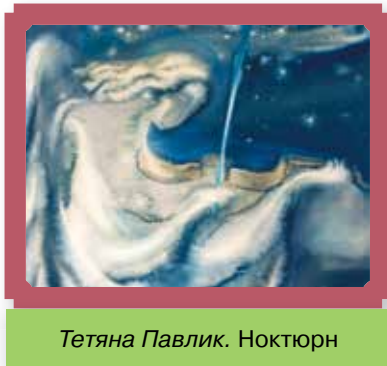
Як бачимо, обидва твори написані віршованою мовою, але в поезії Л. Костенко організуючими засобами поезії є ритм і рима, а в О. Забужко — лише ритм. *Отже, обов'язковою ознакою віршованої мови є наявність ритму.* Але це не єдина відмінність її від прози. Віршованим творам притаманні також висока емоційність і піднесеність вислову, ліризм¹, образність мовлення.

Твори, написані віршованою мовою, називають поезією². У широкому сенсі слово «поезія» означає взагалі художню літературу на противагу науковій. У вузькому — твори, написані ритмізованою мовою, або сукупність віршованих творів якогось народу, епохи, суспільної групи тощо.

Поетичні твори — це емоційна реакція автора на одну з миттєвостей життя. Саме тому вони, як правило, *не мають розгорнутого подієвого сюжету й невеликі за обсягом.* У поетичних творах висловлюється почуття та переживання через образ ліричного героя, який узагальнено виражає емоції багатьох людей або самого автора. Завдання ліричного героя — відтворити широку гаму почуттів і переживань, викликаних певною подією. Досягнути мети йому вдається переважно через *монолог*, а основним засобом викладу стає *емоційний роздум.* У поезії значно більшу, ніж у прозі, роль відіграють різні види тропів, звуконаслідування, побудова фрази тощо.

¹ *Ліризм* — ознака, властивість, коли почуття, душевні переживання панують над розумом.

² Синонімом до терміну «поезія» є *лірика*.

Тетяна Павлик. Ноктюрн

Усі твори, у яких відтворена почуттєва сфера людини, належать до ліричних.

Лірика — це один із трьох родів художньої літератури (поряд з епосом і драмою), у якому навколишню дійсність відтворено через вираження почуттів і переживань ліричного героя.

Найпоширенішими жанрами (різновидами) ліричних творів є ліричний вірш, пісня, романс, елегія, сонет тощо.

Відповідно до тематики всі поетичні твори умовно поділяють на чотири види: *пейзажна, особиста (інтимна), громадянська (патріотична) та філософська лірика*. Зважайте на умовність такого поділу: у творі, наприклад, громадянські мотиви можуть поєднуватись як із філософськими, так і з особистими чи пейзажними. Дехто з літературознавців навіть вважає, що чим довершеніший вірш, тим більше аспектів життя людини він зачіпає. Так, любов до Батьківщини, якщо вона справжня, — невіддільна від осмислення свого місця у світі, призначення в житті, тому якщо в поезії порушено ці проблеми одночасно, то в такому вірші громадянська лірика буде поєднана з філософською.

▶ Наведіть приклади змішування видів лірики в улюблених творах.

У пейзажній ліриці відтворено переживання, викликані картинами природи.

Зверніть увагу, що пейзажна замальовка — не самоціль для поета. Йому важливо не стільки зобразити картину природи, скільки передати викликаний нею душевний стан. *Навіть описуючи пейзаж, поет говорить про людину та її почуття, щастя, радість, сум тощо.*

Я заздрю дубові гіллястому,
що на узліссі гордо зріс,
і в книгу спогадів я кластиму
листки пощерблених беріз.

І зачароване природою,
яка згасає восени,
вже серце дише сном і вродою
прийдешньої весни...

(Юрій Клен)

Іноді відтворення природи в пейзажній ліриці набуває символічного значення.

▶ Обґрунтуйте тезу, що поезія Юрія Клена належить до пейзажної лірики. Поміркуйте, чи є символами¹ образи дуба й весни. Обміняйтесь думками із сусідом (сусідкою) по парті.

Основним мотивом творів особистої (інтимної) лірики є переживання автора, викликане коханням.

¹ *Символ* (грец. *symbolon* — умовний знак, натяк) — предметний або словесний знак, який узагальнено виражає сутність певного явища (наприклад, хліб-сіль — символ гостинності в українців, блакитний колір — символ надії та ін.).

Палітра оспіваних почуттів в інтимній ліриці надзвичайно різноманітна: *«вічне» кохання; палке кохання з першого погляду; натхнення, на яке надихає кохання; неможливість забути минулу любов; повернення в молодість через спогади про кохання; легковажна любовна пригода; страждання через розлуку; біль розставання й останнє побачення; безнадійне кохання тощо.*

На заморожених руках
Сліди квітневих поцілунків,
І я прийшла ясна така,
І в цій кімнаті все так лунко.
Я буду тиха, тиха вся,
Щоб не розвіялась омана,
Щоб промінь цей, що ось засяв,
Ще цілий вечір не розтанув.
(Наталя Лівіцька-Холодна)

► Обґрунтуйте тезу, що поезія Н. Лівіцької-Холодної належить до особистої (інтимної) лірики. Доведіть на прикладі вірша, що ліричним творам притаманні образність й емоційність.

У творах громадянської лірики автор порушує важливі питання життя народу та вітчизни.

Головними мотивами в ній є *любов до батьківщини, боротьба за незалежність, захист рідної мови, активна громадянська позиція, відповідальність за себе і свою країну тощо.* Ліричний герой таких творів — палкий патріот, який є виразником суспільних ідеалів. Наприклад:

Щоб стати народом, ще треба пройти крізь тунель
і вилупить долю, як грайну сріблясту форель,
ще треба її розділити поміж усіма,
допоки сей люд не накрила снігами зима,
ще треба знайти серцевину в округлім кільці —
що зроблять живі, те не вчинять ніколи мерці.
Та потяг часу гримотить і розчавлює нас,
і темно в тунелі, і просвіт порталу погас,
і тільки, як лава в земному ядрі, готить:
твій ворог в тобі, лише ти його можеш убить...
(Леонід Горлач)

► Порівняйте зміст цього вірша з попередніми двома. Чим вони тематично відрізняються? Як ви охарактеризуєте ліричного героя вірша Л. Горлача?

Філософська лірика присвячена узагальненому осмисленню сенсу буття та розмірковуванню про вічні цінності.

Філософській ліриці притаманний вихід за рамки національного й осмислення загальнолюдських проблем. Основні мотиви філософської лірики: добро і зло та сенс життя людини, місце особистості в земному вимірі, самопізнання, осмислення понять смерті/безсмертя людини тощо.

Благословен, хто може не спішить
Міщанство¹ роздивитися ще зблизька,
В чийм запасі літ майбутніх низка,
Щоб потім вже без промаху палить!

Я так не міг! Мабуть, моя колиска
Гарячими руками колисалась.
І глиняна моя у квітах миска
Гарячими руками наливалась...

Спочатку чув: твій шлях — лише до тина!
А потім чув: ти — гвинтик, не людина!
А зараз чую: гордий і неспинний!

Стають тоді гіркотними години,
Коли стрічаюся з людьми такими я.
Рости й подвоюйся, гордосте моя!

(Микола Вінграновський)

► Доведіть, що поезія М. Вінграновського належить до філософської лірики. Назвіть основні мотиви вірша.

Читаючи поезію, ви можете натрапити на такі, у яких автор порушує традиційну систему віршування. Їх називають вільними віршами².

Ліричний твір, написаний ритмізованою мовою без рим, рядки якого різної довжини, називають вільним віршем.

Прикладом такого твору може бути поезія Максима Рильського:

Дощ утихає.
З мокрого гілля —
Коли стріпне його студений вітер —
Ще краплі падають, —
А в небесах
Крізь дим просвічують озера лазурові,
Озера лазурові!
Озера лазурові!

Пам'ятаймо: для створення вільного вірша немає єдиного усталеного способу. Талановиті поети завжди мають виявляти винахідливість, творчість і тонке відчуття образної мови. Пам'ятаймо, що читачеві поет має бути цікавий не тільки своїми експериментами з формою, а тим, які думки й переживання він посилає світу.

¹ Міщани́н — людина з обмеженими інтересами й вузьким кругозором; обиватель.

² Зачинателем вільного вірша у світовій поезії вважають Волта Вітмена (1819–1892) — американського поета.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- ▶ 1. У сучасному повсякденному житті натрапляємо на чимало прикладів ритмізованих поетичних одиниць. Наприклад, «Tefal — ти завжди думаєш про нас»; «Coca-Cola — свято наближається» і навіть з ритмом і римою: «Мезим — шлунку легше з ним». Чи наявність ритму та рими може бути мірилом поезії? Свою відповідь обґрунтуйте.
2. У вік цифрових технологій з'явилися так звані «цифрові поезії». Прочитайте вголос приклади двох із них. Визначте за ритмом, який настрій у кожному такому «творинні». Висловіть своє ставлення до цих поетичних експериментів.

2 15 42	18 17! 18 16!
42 15	115 13 30 06!
37 08 5	90 17! 90 16!
20 20 20	240 110! 526!

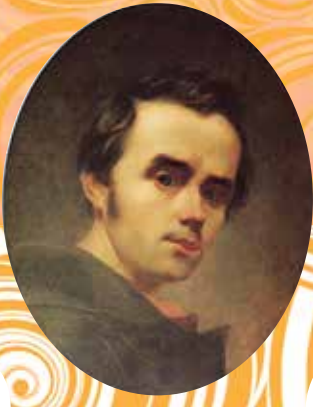
- ▶ 3. Прочитайте вислів Василя Голобородька: «Поезія — це свято мови, свято виявлених у вірші й закладених у мові різних можливостей, “гра в бісер”, яка ніяк або аж занадто опосередковано співвідноситься із реальним світом». Назвіть ключові слова в цій фразі. Наведіть приклади з віршів, поданих у цій статті, що ілюструватимуть думки поета.
4. Організуйте в класі поетичний вечір «Свято читацьких захоплень». Доберіть і прочитайте на ньому свої улюблені поезії.
5. У пошуковому сервісі Google доберіть репродукції полотен живописців, які можуть бути художньою ілюстрацією поняття «поезія».

Витаємо із задоволенням

Володимир Даниленко¹ в книжці критики й есеїстики «Лісоруб у пустелі» пише: «Колись Мацуо Басьо висловив думку, що кожен талановитий поет може написати за життя два-три яскраві вірші, за якими оцінюють його творчість. А десять яскравих віршів може написати тільки майстер ... ми пам'ятаємо поетів за кількома найяскравішими віршами, які виконують у їхній творчості сольні партії...». Але, щоб визначити художньо досконалі мистецькі твори, потрібно прочитати принаймні одну-дві збірки поета. Радимо вам прочитати збірки сучасних українських авторів:

- ✦ *Наталка Білоцерківець*. Ми помрем не в Парижі. — К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2015.
- ✦ *Сергій Жадан*. Динамо Харків. — К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2014.
- ✦ *Ліна Костенко*. Триста поезій. — К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012.
- ✦ *Олег Лишега*. Зима в Тисмениці. — К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2014.
- ✦ *Ігор Римарук*. Божественний вітер: останні вірші. — Чернівці : Букрек, 2012.

¹ Даниленко Володимир Григорович (1959 р.) — український письменник-прозаїк, критик, літературознавець.

Разом зі своїм народом — на вихід

ТАРАС ГРИГОРОВИЧ ШЕВЧЕНКО

1814–1861

Історичні координати

Щоб зрозуміти, чому Тарас Григорович Шевченко став виразником прагнень українського народу, необхідно зрозуміти історичну добу, у яку він жив. Щоб досягнути, у чому Шевченковий феномен як митця й провідника нації у визвольній боротьбі протягом ось уже двох століть, необхідно дійти до глибин його творчості.

Перша половина XIX ст. Українські землі поділено між двома великими імперіями. Лівобережна, Слобідська, Правобережна та південні території увійшли до складу Російської, а Галичина, Буковина та Закарпаття — до Австрійської імперії. Політика обох держав була колоніальною, мала антиукраїнський та антинародний характер. Але градус політичного й соціального тиску на українців у цих країнах був різний.

На політику Австрійської імперії значний вплив мали європейські революційні рухи. Революції 1789 р. та 1830 р., а особливо революція 1848–1849 рр., що охопила всю Європу, відкрили шлях до демократичних змін у цих країнах, змели кріпосницьке рабство. Це були кілька повстань у різних частинах Європи проти монархічного правління¹. *Свобода, рівність, братерство* — ці революційні гасла під тиском народу почали втілюватись у конкретні демократичні зміни.

На початку XIX ст. завершується формування європейських націй та літературних мов. Якщо в попередні століття розподіл у середині суспільства відбувався за станами (землевласник, шляхтич — з одного боку, ремісник, селянин — з іншого), то тепер громадяни країни почали усвідомлювати свою національну спільність і самобутність незалежно від належності до соціального прошарку. У цей час починає бурхливо розвиватися культура зі своїми чітко вираженими національними особливостями. У першій половині XIX ст. творять німецькі та австрійські митці й діячі науки Й. В. Гете, Г. Гейне, Е. Гофман, Л. ван Бетховен, Ф. Шуберт, Р. Вагнер, Ф. Шлегель, Ф. Шеллінг, Г. Гегель, Л. Фейербах; французи В. Гюго, О. де Бальзак, Г. Берліоз, Е. Делакруа, Т. Жерико, К. де Сен-Сімон, М. Фур'є; англійці Дж. Байрон, Ч. Діккенс, В. Скотт, Д. Констебл, Дж. Тернер; італійці Н. Паганіні, Дж. Россіні, Д. Доніцетті; поляки А. Міцкевич, Ю. Словацький, З. Красінський, С. Монюшко, М. Огінський, Ф. Шопен та інші.

А як жила батьківщина Т. Шевченка у складі Російської імперії в цей час? У зовнішній політиці Росія виконувала роль «жандарма Європи», беручи участь

¹ Монархічне правління — форма державного правління, за якої найвища державна влада повністю або частково належить одній особі — спадкоємному монархові.

у придушенні революційних виступів на Заході. Усередині країни після перемоги у війні над Наполеоном (1812 р.) відбувається піднесення патріотичних настроїв, організаційно оформлюється рух декабристів — передових представників дворянства. Мета їх діяльності — ліквідація самодержавства, скасування кріпацтва та встановлення конституційного ладу. Після розправи царату над декабристами в 1825 р. в країні починається наступ реакції¹.

Щодо України політика Росії була особливо жорстокою. Наприкінці XVIII ст. ліквідовано Запорозьку Січ, а з нею — і політичну автономію². Кріпацтво, значно послаблене внаслідок Визвольної війни 1648–1654 рр., набуло на початку XIX ст. найбрутальніших форм. Звичним став продаж кріпаків, село потерпало від безправ'я.

У відповідь на гноблення Україна вибухає масовими селянськими повстаннями. Так, наприклад, протягом 1826–1847 рр. відбулося 250 виступів протесту, а 1849–1854 рр. — 104. Найпотужнішим за силою спротиву було повстання під проводом У. Кармалюка.

▶ Пригадайте, що вам відомо про Кармалюка та як його зображено в історичних піснях.

У цей час російське самодержавство³ завдає одного з найнещадніших ударів по освіті: значно зменшує кількість шкіл, перетворює Києво-Могилянську академію зі світського навчального закладу на духовний. Царський указ 1804 р. про заборону української мови в школах був спрямований на русифікацію освіти, що в майбутньому мало позначитися на рівні освіченості народу. Російська імперія свідомо намагалася перетворити Україну на глуху провінцію.

Ще з XVI ст. освічені українці починають переїжджати до російської столиці. Українська культура, вища на той час за розвитком, стала своєрідним інтелектуальним донором для сусіднього народу, сприяла європеїзації російської культури. Але після приєднання до Росії Україна позбулася цієї своєї переваги. На початку XIX ст. частина української еліти починає працювати в рідній російській культурі. А вже в 30–40-х роках XIX ст., в умовах дедалі більшого розвитку російської культури, творення української літератури ставало безперспективним.

Можна було змиритися, пославшись на несприятливі обставини. Але серед освічених, патріотично налаштованих українців з'являється категорія «нових людей», які на наступі реакції протиставили самовіддану працю для національного відродження. Їхню діяльність у тих умовах можна назвати подвижницькою.

Українські культурні й наукові діячі ставили перед собою завдання засвоювати народні традиції, зафіксувати на папері перлини усної народної творчості. Вони почали активно збирати й вивчати фольклорні твори (Михайло Максимович, Ізмаїл Срезневський та ін.), досліджувати історію, життя та побут народу (Микола й Дмитро Бантиш-Каменські, Микола Костомаров та ін.).

¹ Реакція — політичний тиск, що придушує прогресивні сили в суспільстві. Мета політичної реакції — збереження та зміцнення старих порядків, які вже віджили.

² Автономія — самоврядування певної частини держави.

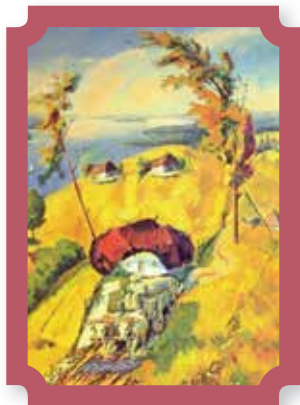
³ Самодержавство — форма правління державою з необмеженою владою однієї особи — самодержця.

Захоплення фольклором позначилось і на творчості українських митців цього періоду: Івана Котляревського, Петра Гулака-Артемовського, Григорія Квітки-Основ'яненка, Євгена Гребінки, Семена Гулака-Артемовського, Івана Вітковського, Іллі та Олександра Лизогубів. *Народ упізнавав себе у творах цих митців.*

За таких суспільно-політичних та культурних умов приходять у світ великий геній українського народу Т. Шевченко. У чому його феномен? Його твори не просто відтворювали життя народу, а були присвячені народу. Він не тільки розповідав про окремі явища несправедливої кріпосницької системи, а й викривав увесь антинародний устрій. В умовах бездержавності великий Кобзар не тільки оплакував долю народу, а витворив образ нового позитивного героя — захисника інтересів знедолених. Закликом «Борітеся — поборете!», усіма своїми творами Т. Шевченко відкрив перед народом перспективу звільнення від соціального й національного рабства. Спираючись на фольклор і живу розмовну мову, він своїми творами заклав норми української літературної мови.

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Розкажіть про особливості суспільно-політичного життя в Європі на початку XIX ст. Яка загальнолюдська ідея стає центральною в цей час?
2. Поясніть, чи могла, на вашу думку, праця українських культурних діячів навіть у межах чужої держави бути плідною для розвитку національної ідеології та культури. Укажіть можливі шляхи такого розвитку. За потреби проконсультуйтеся з учителями історії чи літератури.
3. Поміркуйте, чому відродження освіти й культури було важливим завданням українських культурних діячів початку XIX ст.
4. Розгляньте репродукції портретів Т. Г. Шевченка, виконані сучасним українським художником Олегом Шупляком. Опишіть ту, що сподобалася вам найбільше. Поясніть, чому художник обирає саме такі композиції для зображення образу Кобзаря.

Зупрацюйте в парі!

Прочитайте та прокоментуйте слова О. Кониського¹. Розкажіть епізоди з дитинства Т. Шевченка, які будуть ілюстрацією до його розповіді.

«Ледве чи можна вказати якого іншого ще великого поета, щоб у його був такий сумний, безрадінний, так скорботно охмарений вік дитинний... Крепацька неволя вкупі з великими злиднями, сирітство, сварка, бійка, тяжке і несправедливе катування, пекло в родині і в хаті... Голодовання і різки у дяка в школі; носіння відрами води на гору...».

А чи були радісні миттєвості в житті Тараса? Розкажіть про них.

Василь Касіян. Тарас у дитинстві слухає розповіді старих людей на кладовищі гайдамаків

На шляху до волі (1831 – 22 квітня 1838 р.)

У 1831 р. з Вільно (сучасна Литва) до Санкт-Петербурга (тодішня столиця Російської імперії) приїхав сімнадцятирічний Тарас Шевченко. Уже тоді він вирізнявся з-посеред інших кріпаків. Володів польською, бо деякий час жив у Варшаві з паном П. Енгельгардтом, добре знався на тогочасній європейській культурі. Був непоганим живописцем, адже, за деякими джерелами, навчався у Вільно у відомого професора Йонаса Рустемаса.

У Петербурзі Енгельгардт віддав юнака в науку до художника Ширяєва. У ті часи мати власного художника кріпосникам було престижно й вигідно, бо їм діставалась винагорода за роботу кріпака.

Ночами, після роботи, Тарас часто потайки ходив до Літнього саду змальовувати виставлені там античні скульптури. У Санкт-Петербурзі юнак познайомився зі студентом Академії мистецтв Іваном Сошенком. Той відразу оцінив малярські, а згодом і поетичні здібності нового знайомого. О. Кониський так характеризував вплив цього митця на становлення особистості Тараса: «Знайомство із Сошенком перевело Шевченка через той Рубікон, який розділяв людей і кріпосних, темряву і світло, волю і неволю... Він дав поштовх дуже стисненій пружині потенційних можливостей, яка зробила художника і поета Тараса Шевченка світочем нашого народу». Між друзями часто заходила розмова про волю. Т. Шевченко прагнув вирватись із кріпацтва за будь-яку ціну. Але І. Сошенко міг тільки поспівчувати приятелю. Сам бідний художник, він не міг

¹ Кониський Олександр Якович (1836–1900), український перекладач, письменник, педагог, громадський діяч, один із фундаторів літературного Товариства Шевченка й ініціатор перетворення його на Наукове товариство імені Шевченка. Автор слів пісні «Молитва за Україну», перекладу «Щоденника» Т. Г. Шевченка.

допомогти другові матеріально. Однак І. Сошенко ввів Т. Шевченка в коло впливових українців північної Пальміри¹. Він познайомив Тараса зі студентом Аполлоном Мокрицьким, той — з відомим у Санкт-Петербурзі українським письменником Євгеном Гребінкою. Саме Є. Гребінка сприяв знайомству Т. Шевченка з конференц-секретарем Петербурзької академії мистецтв Василем Григоровичем й академіком Олексієм Венеціановим². Знані митці високо цінували художнє обдарування Т. Шевченка й почали думати, як звільнити його з кріпацтва. Але Енгельгардта не переконали навіть клопотання за Т. Шевченка таких впливових діячів, як Василь Жуковський³, Олексій Венеціанов і Карл Брюллов⁴. Лише під час візиту графа М. Віельгорського Енгельгардт назвав ціну за свого кріпака— 2 500 рублів. Щоб зібрати такі кошти, К. Брюллов написав портрет відомого поета В. Жуковського. 22 квітня 1838 р. було організовано лотерею й зібрано необхідну суму.

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

- ▶ 1. Чому найвпливовіші люди того часу переймалися долею українського хлопчика-кріпака, яких тоді була безмежна кількість? Чому вони клопоталися про викуп із кріпацтва саме Т. Шевченка?
2. Як ви думаєте, це простий збіг обставин, щасливий випадок долі чи щось інше?

Уже через три дні Т. Шевченко отримав відпускну від свого колишнього пана, у якій було написано:

Отпускная

Тысяча восемьсот тридцать восьмого года, апреля двадцать второго дня, я, нижеподписавшийся, уволенный от службы гвардии полковник Павел Васильев сын Энгельгардт отпустил вечно на волю крепостного моего человека Тараса Григорьевя сына Шевченка, доставшегося мне по наследству после покойного родителя моего действительного тайного советника Василия Васильевича Энгельгардта, записанного по ревизии Киевской губернии, Звенигородского уезда в селе Кирилловке, до которого человека мне, Энгельгардту, и наследникам моим впредь дела нет и ни во что не вступаться, а волен он, Шевченко, избрать себе род жизни, какой пожелает...

¹ Північна Пальміра — образна назва Санкт-Петербурга.

² Венеціанов Олексій Гаврилович (1780–1847) — російський художник, один з основоположників побутового жанру в російському живописі, академік Петербурзької академії мистецтв, придворний портретист.

³ Жуковський Василь Андрійович (1783–1852) — російський поет, перекладач, вихователь спадкоємця престолу царевича Олександра.

⁴ Брюллов Карл Павлович (1799–1852) — російський художник, професор Петербурзької академії мистецтв (з 1836). Автор картин на історичні теми, жанрових акварелей і портретів діячів культури. К. Брюллов навчав Івана Сошенка й Тараса Шевченка.

Відпускна Тараса Шевченка (з експозиції
Національного музею Тараса Шевченка)

Радості Шевченка не було меж. «...Мало не збивши мене з ніг, — згадував про ці дні І. Сошенко, — кидається мені на шию і кричить: “Воля! Воля!”. А своєму братові в цей період Тарас написав: “Велике щастя бути вільним чоловіком, робиш, що хочеш, ніхто тебе не спинить”».

МІЖ ДВОМА НЕКОЛЯМИ

(22 КВІТНЯ 1838 р. — 5 КВІТНЯ 1847 р.)

Рикув із кріпацтва не тільки приніс Тарасу Шевченкові волю, а й відкрив можливості для розвитку таланту. У цей час він активно займається самоосвітою, багато читає історичної, філософської, художньої літератури, відвідує Ермітаж, театри. У 1838 р. Т. Шевченка зарахували до Академії мистецтв у клас Карла Брюллова. За весь час навчання його роботи були відзначені трьома срібними медалями Другого достоїнства (акварель «Циганка-ворожка»; курсова робота «Хлопчик-жебрак, який ділиться хлібом із собакою»).

У цей час чимдалі впевненіше його художню музу починає витісняти поетична. Писати поезії Т. Шевченко, очевидно, почав ще до приїзду в Петербург, проте не надавав першим творам особливого значення. Поміщик і видавець Петро Мартос, чий портрет писав Тарас, ознайомившись із його ранніми творами, запропонував їх надрукувати.

1840 р. на кошти Петра Мартоса та за сприяння Євгена Гребінки з'явилась перша поетична збірка Тараса Шевченка під назвою «Кобзар», до якої увійшло всього вісім творів: «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка» («Нащо мені чорні брови...»), «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч» та «Думи мої, думи мої...». Малюнок до видання (кобзар із хлопчиком-поводирем) виконав Василь Штернберг.

Перше видання «Кобзаря» (1840 р.)

Наступного дня після видання збірки Т. Шевченко прокинувся знаменитим. Його твори читали й переписували в зошити, вивчали напам'ять. Хоч треба сказати, що багато хто з російського оточення Т. Шевченка негативно сприйняв його поезію, вважаючи їх не вартісними художньо, бо написані «мужицькою» мовою. Але, як зазначав сучасний літературознавець і філософ Іван Дзюба: «Шевченків

вірш дихав природністю, такою гармонійністю і багатою мелодійністю, такою доладністю, яких не сягали його попередники».

У 1843–1844 рр. та в 1845–1847 рр. Т. Шевченко двічі відвідав Україну. Він заїжджав до своїх рідних у Кирилівку, гостював на запрошення поміщиків у їхніх маєтках. Після цих візитів поет утвердився в думці про прірву, яка пролягла між селянами й поміщиками, а також велику власну відповідальність перед своїм народом.

Прозріваючи, він починає осмислювати сучасне йому самодержавство. Сатиричні твори «Сон (У всякого своя доля...)», «Кавказ», «І мертвим, і живим...», поема-містерія «Великий льох», вірші «Чигрине, Чигрине...», «Розрита могила» та інші пройняті глибокими філософськими роздумами про долю свого народу. Твори цього періоду Т. Шевченко оформлює в рукописну збірку «Три літа».

Пошуки шляхів боротьби за справедливість приводять Тараса Григоровича в 1845 р. до Кирило-Мефодіївського братства — першої політичної організації в Україні. Її основоположними принципами були слов'янська конфедерація¹, рівність, братерство.

У казематі та на заслання (1847–1857 рр.)

5 квітня 1847 р. за доносом студента Петрова кирило-мефодіївців було заарештовано. 6 квітня 1847 р. Т. Шевченка відправлено з Києва до Петербурга й ув'язнено в казематі² III відділу³. За неповні два місяці слідства поет написав тринадцять поетичних творів, об'єднаних (крім вірша «Згадайте, братія моя») у цикл «В казематі».

Слідчі не довели участі Т. Шевченка в діяльності братства, але з-поміж усіх учасників його було покарано найжорстокіше. Головне звинувачен-

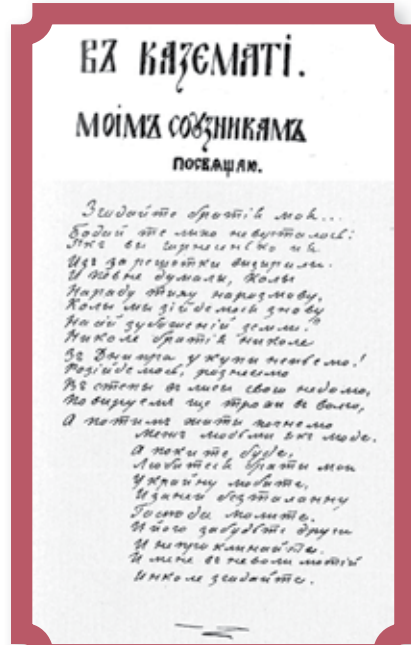
¹ Конфедерація — об'єднання самостійних, суверенних держав.

² Каземат — у дореволюційній Росії — одиночна камера для ув'язнення у фортеці, цитаделі.

³ III відділ — слідчий орган у Російській імперії для боротьби проти революційних рухів та організацій.

ня, висунуте проти нього, — написання творів «малоросійською мовою», з якими «могли посятися й згодом вкоренитися думки про вигадане блаженство часів Гетьманщини, про щастя повернути ці часи й про можливість Україні існувати як окремії державі». Особливо царя обурило висміювання цариці в поемі «Сон».

Т. Шевченка віддали в солдати й направили для відбування покарання в Оренбург, а потім перевели рядовим 5-го батальйону першої бригади 23-ї піхотної дивізії в Орську фортецю. Почалася щоденна солдатська муштра. Душевний стан Т. Шевченка в цей період був пригнічений, але, всупереч забороні, він пише поеми «Княжна», «Варнак», «Іржавець», «Чернець», «Москалева криниця» та багато віршів. Рукописи він переховує за халявами чобіт. Так з'являються чотири «захальвні книжечки» періоду заслання.

Сторінка з рукописної збірки «В казематі»

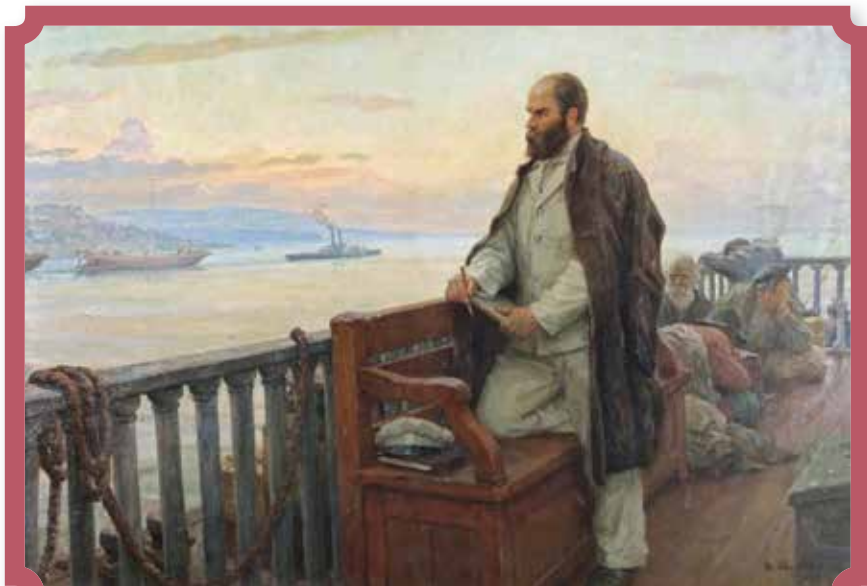

Микола Самокиш. Т. Шевченка везуть на заслання

Т. Шевченка, як художника, двічі залучали до складу експедицій: 1848 р. — Аральської, 1850 р. — Каратауської. У цей час децю полегшили умови його служби. Він виконував замальовки місцевості, місцевих жителів, написав поеми «Царі», «Титарівна», «Марина», «Сотник» і понад 70 поезій.

Точернення (1857–1861 рр.)

Іван Шульга. Т. Г. Шевченко на пароплаві повертається із заслання

Тільки в серпні 1857 р., через два роки після смерті царя Миколи I та завдяки тривалим клопотанням друзів, Тарас Шевченко залишив Новопетрівську фортецю й повернувся до Санкт-Петербурга. У великій скруті він жив при Академії мистецтв і вважався неблагонадійним, за яким поліцейські вели постійний нагляд. Але в цей період він захопився роботою над офортами¹. 1859 р. Рада Академії надала йому звання академіка гравюри.

1859 р. Т. Шевченко втретє приїхав в Україну. Зустрівся зі своїми рідними, які так і лишилися кріпаками, деякими колишніми товаришами — кирило-мефодіївцями. Поет мріяв придбати клаптик землі на батьківщині й побудувати там невелику хату. Але мріям не судилося збутись. 13 липня 1859 р. за доносом його знову було заарештовано й після завершення слідства рекомендовано повернутись до Петербурга. Надто боялася влада присутності Т. Шевченка в Україні.

До останніх днів свого життя Тарас Григорович не полишав працювати. Він підготував і 1861 р. невеликим накладом у 10 тис. примірників власним коштом видрукував «Буквар». Це була остання його книжка. Поет мріяв підготувати для учнів недільних шкіл серію підручників, але не встиг. Як бачимо, навіть в останні місяці свого життя думками поет був з Україною...

¹ *Офорт* — гравюра на міді або цинку з малюнком, протравленим кислотами, а також друкарський відбиток із такої гравюри.

10 березня 1861 р. Шевченко помер. Поховали його спочатку в Петербурзі, а 22 травня того ж року відбулось перепоховання в Україні на Чернечій горі поблизу Канева.

Цікава думка

Вдумайтесь у слова Івана Дзюби про Тараса Шевченка:

Ми на вічному шляху до Шевченка...

Тараса Шевченка розуміємо настільки, наскільки розуміємо себе — свій час і Україну в ньому. Але щоб краще зрозуміти його як нашого сучасника, треба повністю досягнути його як сучасника людей, проблем, суспільства XIX століття. Він сам приходиться у наш день. Але й ми повинні йти в його час. Лише так між нами й ним буде глибше взаєморозуміння.

Ми щиро захоплюємося високим образом Кобзаря, його громадянською принциповістю і моральною чистотою, почуттям соціальної та національної справедливості, відданістю правді й свободі. Та чи можемо сповна уявити собі, що за цим стояло, скільки це вимагало душевних сил і боротьби, скільки це коштувало мук та болю, скільки для цього треба було прозріння думки й висоти духу?

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- ▶ 1. Перекажіть епізод із життя Т. Шевченка, який вас найбільше вразив, і поясніть, чим саме.
- ▶ 2. Прокоментуйте слова І. Франка про перший «Кобзар» Т. Шевченка: «...ся маленька книжечка відкрила немов новий світ поезії, вибухла мов джерело чистої, холодної води, заяснила невідомою досі в українському письменстві ясністю, простотою і поетичною грацією вислову».
- ▶ 3. Пригадайте відомості про українських кобзарів. Поясніть, чому Т. Шевченко першу збірку своїх творів назвав «Кобзар».
- ▶ 4. 9 березня 2014 р., у 200-ту річницю від народження Тараса Шевченка, у Львові розпочали акцію «Рік Тараса Шевченка у Львові». Цього дня на проспекті ім. Т. Шевченка львів'яни встановили табличку «Прспект ім. академіка Т. Шевченка». Ця табличка є символічним культурним актом і передбачає привернення уваги до важливого аспекту життєвого шляху письменника. Поміркуйте, що це може означати для українців сьогодні? Обміняйтеся відповідями з однокласниками.

1. За джерелами Інтернет доберіть матеріали, які доповнюватимуть ваші знання про один із періодів життя Тараса Шевченка. Підготуйте повідомлення та виголосіть його на уроці.
2. **Спробуйте, це цікаво!** У мережі Інтернет за посиланням <http://kobzar.kyivstar.ua/#2> увійдіть у програму, розроблену компанією «Київстар», яка будь-який текст записує Шевченковим почерком. Наберіть текст листа від імені Т. Шевченка й у такому оригінальному вигляді надішліть рідним або друзям. Розкажіть їм про ваш задум.

Вірш «Ой три шляхи широкії...» Т. Шевченко написав у 1847 р., перебуваючи в Санкт-Петербурзі в казематі. У пам'яті спалахували один за одним епізоди арешту на переправі в Києві, допити, очні ставки з побратимами. Серце рвалось від розпачу. У такі хвилини перед внутрішнім зором поставали дорогі його серцю картини Батьківщини, до болю рідні й сумні. У голові бриніли народні мелодії, навіюючи й свої поетичні рядки: «Ой три шляхи широкії / Докупи зійшлися...».

Темою, образами й поетичними засобами твір нагадує народну пісню. У ньому відображено традиційну картину розставання матері, сестри та коханої зі своїми рідними. Три брати від'їжджають у похід. Приречено звучать останні рядки вірша. Чи не так і шляхи на Батьківщину самого Тараса заростають терном, як трьох братів? Цим віршем Т. Шевченко відкриває ще одну грань життя, у якому дівоча/ козака доля нівечаться недосконалістю людських взаємин.

Софія Караффа-Корбут. Ой три шляхи широкії...

У вірші звучать такі **мотиви**:

- ◆ приреченість на розлуку;
- ◆ розпад роду, згасання колись живого українського села (селянської родини), до якого не повертаються із чужини чоловіки;
- ◆ самотність і страждання;
- ◆ недосконалість світу, у якому мати втрачає синів, а закохані не можуть бути щасливими.

У творі Т. Шевченко використав народнопісенні художні засоби — символіку та прийом паралелізму.

Поезія надзвичайно тонко передає почуття ліричного героя. Не випадково чимало композиторів писали музику до вірша: Яків Степовий, Сидір Воробкевич та ін.

* * *

Ой три шляхи широкії
 Докупи зійшлися.
 На чужину з України
 Брати розійшлися.
 Покинули стару матір.
 Той жінку покинув,
 А той сестру. А найменший
 Молоду дівчину.
 Посадила стара мати
 Три ясени в полі.
 А невістка посадила
 Високу тополю.
 Три явори посадила
 Сестра при долині...
 А дівчина заручена —
 Червону калину.

Не прийнялись три ясени,
 Тополя всихала,
 Повсихали три явори,
 Калина зов'яла.
 Не вертаються три брати.
 Плаче стара мати,
 Плаче жінка з діточками
 В нетопленій хаті.
 Сестра плаче, йде шукати
 Братів на чужину...
 А дівчину заручену
 Кладуть в домовину.
 Не вертаються три брати,
 По світу блукають,
 А три шляхи широкії
 Терном заростають.

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

- ▶ 1. Проаналізуйте, який настрій вірша й чим він викликаний.
2. Назвіть образи-символи поезії та прокоментуйте їхнє значення.
3. Випишіть у робочий зошит художні засоби, які стилізують вірш під народну поезію.
4. Прочитайте уривок з вірша, у якому використано прийом паралелізму. Яка його мета?

Усно проаналізуйте поезію «Ой три шляхи широкії...», скориставшись алгоритмом у розділі «Літературознавчий навігатор».

Поезія «**Мені однаково, чи буду...**» увійшла до циклу «В казематі». Її Т. Шевченко написав у перші дні арешту. Цей період — один із найтрагічніших зламів у його житті. Поет розуміє, що Кирило-Мефодіївське братство зазнало поразки. Але це не просто крах невеличкої групи людей. Це була поразка національно-визвольних устремлінь найкращої частини українського суспільства. Цим арештом була зруйнована надія на встановлення справедливого світопорядку. Т. Шевченко усвідомлював, що розгром кирило-мефодіївців потягне за собою репресії по всій Україні.

На тлі народної трагедії особиста драма поета тьмяніла. Він приречено очікував на свій вирок, адже чого варте його життя та воля порівняно з долею Батьківщини? Та коли мова заходила про Україну, де й дівалася приреченість поета. Україна — це сенс його життя. Вона викликала

в поета глибоке ліричне переживання. Заради неї він готовий на все. Любов до Батьківщини звучить і в інших поезіях циклу:

*Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені («Мені однаково»)
Любіться, брати мої,
Україну любіте
І за неї, безталанну,
Господа моліте («Згадайте, братія моя»)
Свою Україну любіть,
Любіть її... Во врем'я люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї Господа моліть («Чи ми ще зійдемося знову?»)*

Основний мотив поезії «Мені однаково, чи буду...» — любов до України як сенс життя ліричного героя. Провідні мотиви — страх перед жадливим майбутнім України; переважання національних інтересів над особистими.

* * *

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині —
Однаковісінько мені.
В неволі виріс меж чужими,
І, не оплаканий своїми,
В неволі, плачучи, умру,
І все з собою заберу,
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій — не своїй землі.

І не пом'яне батько з сином,
Не скаже синові: «Молись,
Молися, сину: за Вкраїну
Його замучили колись».
Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні...
Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені.

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

- ▶ 1. Чи можна вважати вірш «Мені однаково, чи буду...» ліричною сповіддю поета? Свою відповідь аргументуйте.
- 2. Прокоментуйте рядки:

*В неволі виріс меж чужими,
І, не оплаканий своїми,
В неволі, плачучи, умру,
І все з собою заберу...*
- 3. Поясніть значення образу «злих людей» у вірші.
- 4. Проаналізуйте, у чому сучасність і актуальність цього вірша. Підтвердьте прикладами з життя.
- 5. Поясніть, як ви розумієте вислів сучасного українського літературного критика Юрія Барабаша про те, що «*поза Україною не досягнемо Шевченка, без Шевченка не зможемо ні уявити, ані вповні збагнути України*», у контексті його вірша «Мені однаково, чи буду...».
- ▶ 6. Порівняйте вірші Т. Шевченка «Мені однаково, чи буду...» та «Заповіт». Визначте, що спільного та відмінного між цими двома творами.

- 1. Вивчіть вірш «Мені однаково, чи буду...» напам'ять.
- 2. На каналі YouTube прослухайте виконання вірша «Мені однаково, чи буду...» в стилі реп. Як ви ставитесь до такого осучаснення Т. Шевченка? Свою думку обґрунтуйте.

Вірш «*Думи мої, думи мої...*» Т. Шевченко написав у 1847 р., перебуваючи в Орській фортеці. Залишились у минулому воля, друзі, цікава праця. А тепер — солдатська служба й безкраї казахські степи... Потайки Т. Шевченко написав цей вірш, у якому вилив на папері весь власний розпач. Такі вірші-роздуми про свою долю рвались на папір... Цей твір відкриває сторінку невільницької поезії Кобзаря.

Мотиви поезії:

- ◆ самотність поета-засланця;
- ◆ творчість як єдина втіха на засланні;
- ◆ нерозривна єдність поета з народом і Батьківщиною;
- ◆ тільки Батьківщина в умовах заслання може служити опертям;
- ◆ свобода особистості;
- ◆ чужина і непевність серед чужих.

Вірш став народною піснею.

* * *

Думи мої, думи мої,
Ви мої єдині,
Не кидайте хоч ви мене
При лихій годині.
Прилітайте, сизокрилі
Мої голуб'ята,

Із-за Дніпра широкого
У степ погуляти
З киргизами¹ убогими.
Вони вже убогі,
Уже голі... Та на волі
Ще моляться Богу.
Прилітайте ж, мої любі,
Тихими речами
Привітаю вас, як діток,
І заплачу з вами.

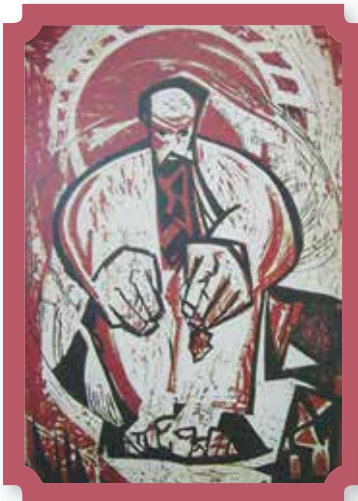
ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Висловіть свої враження від вірша «Думи мої, думи мої...».
2. Поясніть, який настрій ліричного героя та чим він викликаний. Відповідь підтверджуйте цитатами.
3. У своїх творах Т. Шевченко вживав слово «дума» в таких значеннях:
  - міркування;
  - жанр народного епічного твору;
  - поетична творчість.У якому значенні слово «дума» вжито у вірші «Думи мої, думи мої...»?
4. Прокоментуйте рядки:

*Не кидайте хоч ви мене
При лихій годині.*

Яку роль виконує частка *хоч* у цьому контексті?

5. Тарас Шевченко у творі «Кавказ» охарактеризував Росію як тюрму народів. Як цю думку він розвиває у вірші «Думи мої, думи мої...»?
6. Прокоментуйте, як поет розкрив кожний із мотивів вірша. Цитуйте при цьому уривки.

Алла Горська.
Дума (Тарас Шевченко)

¹ Киргизи — в оренбурзьких степах переважно жили казахи, у часи Шевченка їх часто називали киргизами.

1. Усно проаналізуйте поезію «Ой три шляхи широкії...», скориставшись алгоритмом у розділі «Літературознавчий навігатор».
2. Напишіть есе «Разом зі своїм народом — на віки».

Обговорітьте з однокласниками

Розгляньте портрети Тараса Шевченка, виконані сучасними митцями. Як ви ставитесь до неканонічного зображення класика? Свою відповідь обґрунтуйте.

Література в колі мистецтв

1. Багато творів Т. Шевченка покладено на музику, а деякі взагалі вважають народними піснями. Дослідіть «музичну» історію творів Кобзаря. Узагальніть інформацію, підготуйте презентацію та виголосіть повідомлення в класі.
Чи знаєте ви, що казахи вважають Т. Шевченка основоположником своєї національної художньої школи? Доберіть репродукції полотен поета періоду заслання, підготуйте інформацію про його живопис і графіку цього періоду та розмістіть її в соціальних мережах.
2. Перегляньте на каналі YouTube фільм «Мій Шевченко» (режисер — *Юрій Макаров*).

ТИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

Тарас Шевченко — єдиний із українських митців, хто завжди на барикадах у періоди визвольних змагань народу. Вивчіть думку ровесників про те, які якості Кобзаря роблять його в усі часи сучасним. Підготуйте анкету та проведіть опитування в класі (школі) на цю тему. Результати оприлюдніть через соціальні мережі.

Життя із задоволенням

З 2006 р. видавництво «Грані-Т» започаткувало серію «Життя видатних дітей». У книжках серії — цікаві й пізнавальні розповіді про дитинство науковців, митців, політиків, полководців. У книжці Івана Андрусяка¹ (2008 р.) ідеться про Дмитра Туптала (святого Димитрія Ростовського), Григорія Квітку-Основ'яненка, Тараса Шевченка, Ніла Хасевича, Олексу Довбуша. Тараса Григоровича Шевченка в анотації видавництва представлено одним словом: геній.

МУЗЕЙНА МАПА УКРАЇНИ

У мережі Інтернет у Вікіпедії знайдіть сторінку «Музеї Тараса Шевченка». Зверніть увагу, що шість музеїв українському генію відкрито за кордоном. Прокладіть уявний екскурсійний маршрут. Якщо не вдасться відвідати обрані музеї, здійсніть віртуальну подорож ними. Враженнями поділіться з батьками та однокласниками.

Телеканал «Інтер» створив інтерактивну карту проекту «Світ Шевченка», на якій позначено 1060 пам'ятників Кобзарю та зазначено установи, названі на його честь. Вони розташовані в 32 країнах. За допомогою мережі Інтернет перегляньте кілька об'єктів.

Як ви вважаєте, чому нашому поетові встановлено пам'ятники в багатьох кутках планети, хоч українська діаспора там може бути мінімальною? Чому 35-й президент США Джон Кеннеді сказав: «Творчість Шевченка є благородною частиною нашої історичної спадщини»? Кого, на вашу думку, він мав на увазі, говорячи «нашої»?

¹ Андрусяк Іван Михайлович (народився 1968 р. на Івано-Франківщині) — поет, прозаїк, літературний критик, перекладач.

Сила в СЛОВІ

ЛЕСЯ УКРАЇНКА
Лариса Петрівна Косач

1871–1913

Історичні координати

У 50–60-х роках ХІХ ст., ще за життя Т. Шевченка, постають численні організації культурно-просвітницького спрямування — громади. Першу з них у Санкт-Петербурзі утворили колишні члени Кирило-Мефодіївського братства. Згодом свідома українська інтелігенція заснувала подібні товариства по всій території Наддніпрянської України. Найактивніша Київська громада налічувала понад 200 членів. Громадівці головною метою своєї діяльності ставили підвищення освітнього й культурного рівня народу та формування національної свідомості. Відкриття недільних шкіл¹ для робітників, збирання етнографічних матеріалів, друк творів для народу — ось неповний перелік їхніх справ. Ця праця часто вимагала зречення особистого життя, фінансових пожертв на загальну справу, підпорядкування власних інтересів громадським.

Але навіть культурницьку діяльність самодержавна влада сприймала як загрозу. Щоб задушити «український сепаратизм», нищівного удару було завдано перш за все по мові. Валуєвський циркуляр 1863 р. заборонив видання шкільної та релігійної літератури українською мовою, а Емський указ 1876 р. — друк будь-яких україномовних книжок. Українська культура та освіта зазнали великих втрат. Були заборонені театральні вистави українською, народні пісні доводилося друкувати латинськими літерами, а українську художню літературу — так званою «ярижкою», тобто тільки літерами, які є в російській абетці. Показовий приклад того часу: у Києві лікарів, які спілкувалися з пацієнтами українською мовою, позбавляли права на практику.

У таких умовах українська мова та література, здавалось, були приречені на зникнення. Але, всупереч усьому, уже на початку 70-х років ХІХ ст. національно-культурний рух відродився знову. У «Старій громаді»², численних студентських гуртках. Активними діячами в цей час були П. Чубинський, М. Лисенко, В. Антонович, М. Драгоманов, Т. Рильський, М. Старицький, Олена Пчілка та ін. У 1873 р. громадівці сприяли відкриттю Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Це був легальний орган, який здійснював етнографічні, фольклорні, статистичні, історичні дослідження. В Україні активізувався також жіночий рух.

¹ *Недільні школи* — безкоштовні школи для дорослих, які працювали в неділю та святкові дні й давали початкову освіту.

² «*Старá громада*» — організація української інтелігенції в Києві, що займалася громадською, культурною та просвітницькою діяльністю. Була заборонена Емським указом.

Що ближче до кінця XIX ст., то більше з'являлося національно свідомих українців, які своєю активною просвітницькою діяльністю розкидали підвалини самодержавства. Перш за все, це члени «Братства тарасівців», літературного гуртка української молоді «Плеяда», згодом — Револьюційної української партії та ін. Наукова й мистецька інтелігенція були переконані, що в умовах національного гноблення в першу чергу потрібно виконувати культурно-просвітницьку роботу, щоб вивести народ із «летаргійного сну». Російський царизм сприймав навіть просвітницьку роботу серед народу як велику небезпеку для режиму, про що свідчили масові арешти активістів.

В останній чверті XIX ст. починає зароджуватися також мистецтво нової естетичної якості, відоме як модерністське. Українські літератори усвідомлювали, що потрібно засвоювати новітні європейські набутки. Взірцями в образотворчому мистецтві були художники Е. Дега, Е. Мане, К. Моне, П. Ренуар та ін. У європейській літературі в цей час творили Гі де Мопассан, М. Пруст, К. Гамсун, П. Верлен, А. Рембо, Р. Рільке, М. Метерлінк, Ф. Кафка та багато інших яскравих талантів.

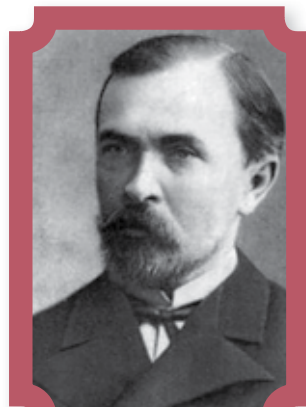
Українське мистецтво наприкінці XIX—на початку XX ст. вливається в загальний європейський культурний потік. Біля витоків української модерної літератури стояла Леся Українка.

Зопрацюйте в парі!

Пригадайте відомі вам факти з біографії Лесі Українки. Які твори поетеси ви читали і яким темам вони присвячені? Обміняйтеся інформацією із сусідом (сусідкою) по парті.

Лариса Петрівна Косач народилась 25 лютого 1871 р. в місті Звягелі (нині Новоград-Волинський Житомирської області).

Її батько — Петро Антонович Косач — спадковий аристократ, дворянин. Навчався спочатку в Петербурзькому університеті, а після переїзду до Києва — в університеті Святого Володимира на правничому факультеті. П. Косач був активним членом «Старої громади», брав участь в організації недільних шкіл. Серед громадивців він зустрів талановиту й рішучу дівчину, яка стала його долею, — Ольгу Петрівну Драгоманову (літературний псевдонім — Олена Пчілка). Її залучив до суспільної праці рідний брат, відомий прогресивний діяч Михайло Драгоманов¹. Ольга була гордою, цілеспрямованою й безкомпромісною. «...Нічого з

Петро Косач (фото 70-х років XIX ст.)

¹ Драгома́нов Михайло Петрович (1841–1895) — український публіцист, історик, філософ, економіст, літературознавець, фольклорист, громадський діяч, представник відомого роду українських громадських і культурних діячів Драгоманових.

солодкавості української Марусі, а цілість — повна жіночого чару, краси і детермінації¹» — так характеризував її Д. Донцов².

Одружившись, молодята оселилися в Звягелі, куди П. Косача направили працювати головою з'їзду мирових посередників³.

Леся Українка зростала в особливому родинному духовному просторі, основу якого становив морально-етичний кодекс української шляхти. Для Косачів-Драгоманових — шляхетського роду, який жив у час, коли вже не було гетьманів, а поняття нації охоплювало всі суспільні верстви, — надзвичайно важливим стає поняття служіння своїй нації. Це був усвідомлений вибір — усі сили покласти на те, щоб в умовах бездержавності виконувати свій громадянський обов'язок. Відмовитися від нього неможливо, не втративши власної ідентичності⁴. Така позиція — це не тільки індивідуальна духовна настанова, а, насамперед, родова відповідальність колишньої «політичної нації», колись славетного козацького українства.

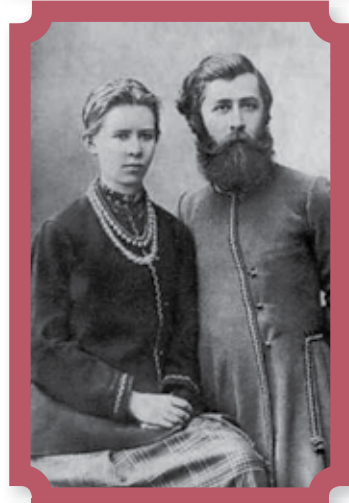
Лариса — майбутня поетеса Леся Українка — була другою дитиною в сім'ї. Товаришем її дитячих забав і справ став старший брат Михайло. Дружба була такою міцною, що дорослі їх називали одним іменем — Мишолося (Леся дорослі в дитинстві називали Лося).

Для своїх дітей (а їх у родині Косачів було шестеро) Олена Пчілка, палка патріотка, написала програму освіти та виховання, у яку вклала все своє світосприйняття — перелила, за її словами, «свою душу і думки». Навчання в сім'ї (а родина свідомо відмовилася від послуг офіційних навчальних закладів із викладанням російською мовою та системою формування вірнопідданих Російської імперії) мало на меті сформувати національ-

но свідому полікультурну особистість із широким світоглядом, знанням мов, світової історії та культури. Цікаво, що мати навіть змалку пропонувала дітям «дорослі» книжки, бо вважала, що твори з «кисло-солодким

Ольга Драгоманова-Косач (Олена Пчілка) (фото 60-х років XIX ст.)

Леся Українка з братом Михайлом (фото початку 1890-х років)

¹ *Детермінація* — обумовленість.

² *Донцов Дмитро Іванович* (1883–1973) — український літературний критик, публіцист, філософ, головний ідеолог українського націоналізму.

³ З'їзди мирових посередників розглядали й вирішували скарги.

⁴ *Ідентичність* — тотожність, однаковість.

Леся Українка
(фото 1888 р.)

Леся Українка
зі своєю
сестрою Ольгою
(фото 1896 р.)

сюсюканням» для них є шкідливими. Не дивно, що першою прочитаною книжечкою Лесі в п'ятирічному віці стала брошурка із серйозною назвою «Земні сили», з якої дівчинка дізналася про величезні багатства Землі та її походження. У цей час вона вже вміла писати й почала навчатися гри на фортепіано. Систему освіти своїх дітей Олена Пчілка описувала в листі до українського громадського діяча О. Огоновського¹: «Власне, я... завше оточувала дітей такими обставинами, щоб українська мова була їм найближчою, щоб вони змалу пізнавали її якнайбільше. Життя зо мною та посеред волинського люду сприяло тому... Училися обоє перше зо мною, потім до них ходили учителі і вчили їх по гімназичній програмі з деякими одміними. Леся учила вкупі з братом теж латинь і грецьку мову (вона внаслідок того може вільно читати Гомера у первотворі — тож і перекладає єго по-укр(аїнському)... Леся почуває себе бадьорою і дуже багато займається літературою. Зо мною она виучила німецьку й франц(узську) мови, сама виучилась ще по-польськи і по-італьянськи. Отже, перекладає зо всіх сих мов і, як Вам звісно, пише оригінальні речі, все то по-укр(аїнському)».

Не дивно, що Леся уже в тринадцять років почала перекладати твори світової класики українською мовою. Це сприяло засвоєнню традицій світової літератури й готувало її до власної поетичної творчості. Можемо лише дивуватися, що в такому молодому віці — 20 років! — для молодшої сестри Ольги Леся написала підручник «Стародавня історія східних народів».

Але Лесина освіта не була відірваною від життя. У сім'ї жартома казали, що всі Косачі — дорослі й малі — є «пчілками», адже багато працювали інтелектуально й фізично. У кожного з членів родини були свої обов'язки. Лесина сестра Ольга згадувала: «Крім читання й забав, робили вони (діти) літом і “поважну” роботу, бо завжди мали свій квітник і город, що самі обробляли та доглядали. Леся зовсім маленькою, в 6 років, навчилася шити й вишивати... охотилася “допомагати” в господарстві, наприклад, пекти булки, і батько жартував, що скоро й бабуню переважить, така з неї хороша господиня. Хоч до читання й до роботи Леся бралася поважно та пильно й забави в неї були змістовні та розумні, але була вона малою дуже весела і любила співати й танцювати».

¹ Огонівський Омелян Михайлович (1833–1894) — український учений-філолог і громадський діяч. Доктор філософії, член-кореспондент Польської академії знань.

Перебуваючи у Звягелі, Луцьку, с. Колодяжному, Леся з Михайлом гралися із сільськими дітьми, переймали народні звичаї та традиції, відкривали красу українського фольклору й міфології.

Навесні 1879 р. в Петербурзі заарештували улюблену Лесину тітку Олену Антонівну Косач у зв'язку із замахом на шефа жандармів. Дізнавшись про її заслання, Леся написала свій перший вірш «Надія».

Від народження не дуже сильна фізично, у десять років вона застудилась і захворіла. Відтоді почалась її боротьба з туберкульозом тривалістю в життя. Спочатку операція на хворій руці, через рік — уражена туберкульозом нога. Незважаючи на сильні болі, Леся Українка мужньо переносила свою недугу. Ніколи від неї не чули скарг:

*Хто вам сказав, що я слабка,
що я корюся долі?*

*Хіба тремтить моя рука
чи пісня й думка кволі?*

Уроджені творчі нахили, середовище в родині, коло друзів, серед яких було багато літераторів, спілкування з дядьком М. Драгомановим, діяльність матері-письменниці сприяли становленню таланту Лесі Українки. Беручи участь у гуртку «Плеяда»¹, вона засвоювала та поширювала українське та європейське культурне надбання.

Через заборону друкувати твори українською мовою в підросійській Україні перші Лесині вірші «Конвалія» і «Сафо» з'явилися у 1884 р. у львівському журналі «Зоря», де не було заборон на українське слово. За порадою Олени Пчілки юна поетеса підписала їх псевдонімом Леся Українка. Цим вона підкреслила своє походження з Великої України та наголосила на тому, що вона — справжня українка.

Відтоді її твори дедалі частіше публікували в різних виданнях. У 1893 р. у Львові вийшла перша

поетична збірка «На крилах пісень», через шість років наступна — «Думи і мрії», 1902 р. — «Відгуки». А ще в її літературному доробку близько двадцяти творів, що належать до драм і драматичних поем: «Блакитна троянда», «Одержима», «В катакомбах», «Кассандра», «Камінний господар», «Бояриня», «Вавилонський полон», «Оргія», «На руїнах», «Магомет та Айша», «Йоанна, жінка Хусова», «На полі крові», «У катакомбах», «Лісова пісня» та ін.

Писала їх Леся в час відчайдушної боротьби із хворобою. Майже завжди підвищена температура, постійні виснажливі болі, лікувальні масажі, закутість у гіпс — ось неповний перелік фізичних страждань поетеси. «Найгірше мені те, що я тепер і писати не завжди можу, — скаржилась у листі до Бориса Грінченка, — бо часто від виснаження голова не служить, і то так, як ще зроду у мене не бувало, хіба після операції».

¹ «Плеяда» — літературний гурток української молоді, який було створено 1888 р. в Києві з ініціативи Лесі Українки та її брата Михайла Косача. Серед членів гуртка — Людмила Старицька-Черняхівська, Володимир Самійленко, Гриць Григоренко, Агатангел Кримський та ін. Учасники «Плеяди» обговорювали питання розвитку української літератури, влаштовували літературні вечори, перекладали українською мовою твори зарубіжних письменників.

Леся Українка лікувалася спочатку в Одесі, Болгарії, Криму, згодом — в Італії, Єгипті, Грузії. Поїздки вимагали великих фінансових витрат. Улюбленій дочці багато допомагав батько, іноді мати брала кредити в банку. Але Леся часто не зізнавалась батькам про безгрошів'я і, хвора, заробляла своєю працею. Вона займалася перекладами, давала учням уроки й навіть продавала нехитрі сімейні пожитки. Але й у цих умовах Леся Українка зберігала мужність. В одному з листів до А. Кримського за два роки до смерті вона написала слова, які допомагають зрозуміти її стоїчний характер: «...вдача моя, виробившись дуже рано, ніколи не мінялась, та вже навряд чи й зміниться. Я людина еластично-уперта... фанатична почуттям, до того ж давно засвоїла собі “трагічний світогляд”, а він такий добрий для гарту. Одна моя знайома... людина дуже нещасливого життя, так відповіла на дивування приятелів з її одваги в прийманні всякого нещастя: “А где это написано, что я должна быть счастлива?” Хіба ж се не мудро мовлено?»

Смерть Лесі Українки настала 1 серпня 1913 р. в м. Сурамі (Грузія).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. В одному з листів Леся Українка писала: «Мені здається, була б моя Батьківщина найбіднішою на світі, все одно мені здавалося б чарівнішою Швейцарії... Я, як член її великої родини, служу їй...». Прокоментуйте слова поетеси та назвіть чинники, які формували її національну свідомість і патріотичні почуття.
2. Прокоментуйте характеристику, яку дав І. Франко Лесі Українці: «Від часу Шевченкового “Поховайте та вставайте, кайдани порвіте” Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як із уст сеї слабосилої хворої дівчини». Наведіть приклади з біографії поетеси на підтвердження цих слів.
3. Поясніть, у яких учинках Лесі Українки проявлявся стоїцизм. Чи вмієте ви протиставити різним життєвим випробуванням силу волі й витривалість? Наведіть приклади (за бажання).
4. Укажіть назви поетичних збірок та драматичних творів поетеси.
5. Напишіть есе, у якому передайте свої враження від сили волі й незламності духу Лесі Українки.
6. Леся Українка своїм життям і творами надихала художників на творчість. Доберіть репродукції картин українських художників та влаштуйте в класі галерею. Організуйте їх обговорення на уроці. Якими бачили художники поетесу?

Вірш «Давня весна» Леся Українка написала в 1894 р. Він увійшов до циклу «Мелодії» другої збірки під назвою «Думи і мрії». Цикл складається з 12 творів. Більшість із них має автобіографічний характер.

Основний мотив вірша «Давня весна» — гармонійна єдність людини і природи.

Вірш умовно можна поділити на три частини. Перша — це відтворення поетичного образу весни. Часте використання дієслів справляє враження руху й неспокою. Весна *грала, сипала, летіла*, усе з її приходом *ожило*,

загомніло, співало, сміялось і бриніло. Прийом антитези допомагає увиразнити два стани — руху, змін у природі й нерухомості ліричної героїні. У розквіті весни її хвороба сприймається особливо трагічно. Самотність — основний мотив другої частини вірша. І раптом — маленький подарунок самотній дівчині від весни. Образи яблуневої гілки й вільного вітру сприймаються як символи життя, краси та волі. І лірична героїня знову сповнена надії. Виявляється, іноді маленькі дрібнички дають людині сил мужньо сприймати життєві випробування. Лірична героїня закликає у вірші навчитися бачити красу світу й радіти життю в усіх його проявах незалежно від обставин.

Давня весна
(дереворит В. Василенка)

ДАВНЯ ВЕСНА

Була весна весела, щедра, мила.
Промінням грала, сипала квітки.
Вона летіла хутко, мов стокрила,
За нею вслід співучії пташки!

Ні, не забула! У вікно до мене
Заглянули від яблуні гілки.
Замиготіло листячко зелене,
Посипались білесенькі квітки.

Все ожило, усе загомніло —
Зелений шум, веселая луна!
Співало все, сміялось і бриніло,
А я лежала хвора й самотна.

Прилинув вітер, і в тісній хатині
Він про весняну волю заспівав,
А з ним прилинули пісні пташині,
І любий гай свій відгук з ним прислав.

Я думала: «Весна для всіх настала.
Дарунки всім несе вона, ясна.
Для мене тільки дару не придбала,
Мене забула радісна весна».

Моя душа ніколи не забуде
Того дарунка, що весна дала;
Весни такої не було й не буде,
Як та була, що за вікном цвіла.

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

- ▶ 1. Визначте настрій ліричної героїні вірша. Чи однаковий він протягом усього твору? З чим він пов'язаний? Відповідь підтверджуйте цитатами.
2. У робочий зошит випишіть художні засоби вірша та з'ясуйте їх роль у розкритті ідейного задуму твору.
3. Назвіть зорові та слухові образи в описі весни та поясніть їх роль у творі.
4. Назвіть приклад гіперболи та поясніть, з якою метою Леся Українка її використала.
5. У вірші Леся Українка вживає окличні речення. Прочитайте їх і визначте, які почуття ліричної героїні вони виражають.
6. Доведіть, що вірш має автобіографічний характер.
7. Висловіть враження, яке на вас справив твір.
8. Визначте, до якого виду лірики належить вірш. Свою думку аргументуйте.

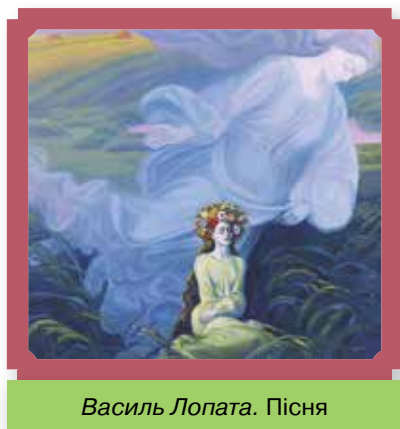
Поезія «Хотіла б я піснею стати...» увійшла до циклу «Мелодії» збірки «Думи і мрії».

Основний мотив вірша — волелюбність і оптимізм як невід'ємна частина людського буття.

Цей ліричний вірш — ода волі та життєлюбству. Прикута до ліжка Леся Українка болісно сприймала свою недугу. Вона мріяла про той час, коли зможе скинути із себе пута хвороби й стане щасливою. Її життєвий ідеал втілює лірична героїня. Вона сповнена молоді енергії, волі, пориву до щастя. Образи пісні та вітру у творі символізують прагнення до краси й свободи, незламну віру в життя. Лірична героїня утверджує думку, що тільки вільна людина може бути щасливою.

* * *

Хотіла б я піснею стати
У сюю хвилину ясну.
Щоб вільно по світі літати,
Щоб вітер розносив луну.
Щоб геть аж під ясні зорі
Полинати співом дзвінким,
Упасти на хвилі прозорі,
Буяти над морем хибким.
Лунали б тоді мої мрії
І щастя моє таємне,
Ясніші, ніж зорі ясні,
Гучніші, ніж море гучне.

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Розкажіть, якою ви уявляєте ліричну героїню вірша. Проаналізуйте її настрій. Чим він викликаний? Відповідь підтверджуйте цитатами.
2. Поміркуйте, якого лексичного значення у вірші набувають слова *луна* та *спів* і чи можна їх вважати контекстуальними синонімами¹. Чи можна в цей ряд також поставити слово *мрії*? Свою думку обґрунтуйте.
3. Прокоментуйте останню строфу вірша. Чому автор називає мрії *таємними* та з якою метою використовує гіперболу?
4. Назвіть мотиви та визначте художні засоби поезії.
5. Визначте, до якого виду лірики належить вірш. Свою думку аргументуйте.
6. Обміняйтеся із сусідом (сусідкою) по парті враженнями, які викликав у вас вірш. Чи відповідає, на вашу думку, наведена ілюстрація задуму вірша?

1. Вивчіть напам'ять вірш «Хотіла б я піснею стати...».
2. Порівняйте вірші «Давня весна» та «Хотіла б я піснею стати...» за такими ознаками:

¹ *Контекстуальні синоніми* — слова, ужиті частіше за все в переносному значенні, які стають близькими за значенням лише в певному тексті.

мотиви, образ ліричної героїні. Що між ними спільне, а чим вони відрізняються? Підготуйте усне повідомлення та виголосіть його на уроці.

3. Прочитайте вірші циклу «Мелодії», не передбачені програмою. Які ваші враження від цих творів? Чи вплинули вони на вас емоційно? Якщо так, то що саме вас уразило, примусило замислитися?

Поему «Давня казка» Леся Українка написала в 1893 р. Нею розпочиналася збірка «Думи і мрії». Леся Українка розуміла, що в умовах бездержавності й національного та соціального гноблення в Україні мистецтво (і література зокрема) не повинно стояти осторонь проблем народу. У поемі «Давня казка» вона порушила важливу тему **ролі поета в суспільстві**. Яке місце митця в суспільстві? Яке призначення мистецтва? Над цими питаннями автор розмірковувала протягом усього життя.

Події в поемі відбуваються в умовно-казковій країні. Сюжет складається з чотирьох епізодів: знайомство поета з Бертольдо; пісні поета допомагають лицареві завоювати серце коханої та підкорити ворожу фортецю; твори митця піднімають народ на захист своїх інтересів у боротьбі проти Бертольдо.

У центрі поєми — образ безіменного поета. У першій редакції твору Леся Українка зобразила його людиною з фізичними вадами, натякаючи на свою недугу. Згодом вона відмовилася від первісного задуму, зацентрувавши увагу лише на моральних якостях співця.

Поєма побудована на антитезі *воля — рабство*. Це протиставлення знайшло відображення в образах безіменного поета (свобода моральна й фінансова незалежність) та Бертольдо (залежність від матеріальних благ, намагання підпорядкувати всіх своїй волі).

На зіткненні інтересів головних героїв побудовано конфлікт поєми.

В образі поета втілено митця з високими моральними якостями. Він не женеться за багатством, йому не потрібні лаври придворного співака. Поет має почуття гідності й готовий підтримати лицаря, але лише доти, доки допомога не порушує його основних життєвих принципів. Він написав серенаду, щоб закохати панночку в Бертольдо, створив уїдливого вірша, який надихнув народ на штурм фортеці. Але як тільки прості люди почали зазнавати утисків від Бертольдо, поет займає принципову позицію. Він ставить своє слово на захист народу. Його пісні надихають на боротьбу, їх не можуть спинити навіть тюремні мури. Отже, на думку Лесі Українки, поезія повинна не тільки нести красу, а й служити народу, захищати його інтереси.

Ідея поєми — утвердження думки про високе призначення мистецтва та його всеперемагаючої сили.

У поемі порушено багато інших проблем: уміння бути вдячним за допомогу, моральний обов'язок перед іншими, гідність, гордість і гординя, що таке особиста свобода та які її межі, у чому полягає людське щастя тощо.

ДАВНЯ КАЗКА

Скорочено

I

.....
Десь, колись, в якійсь країні,
Де захочете, там буде,
Бо у казці, та ще в віршах,
Все можливо, добрі люде.

Десь, колись, в якійсь країні
Проживав поет нещасний,
Тільки мав талан до віршів,
Не позичений, а власний.

На обличчі у поета
Не цвіла уroda гожа,
Хоч не був він теж поганий, —
От собі — людина Божа!

Той співець — та що робити!
Видно, правди не сховати,
Що не був співцем поет наш,
Бо зовсім не вмів співати.

Та була у нього пісня
І дзвінкою, і гучною,
Бо розходилась по світу
Стоголосою луною.

І не був поет самотнім:
До його малої хати
Раз у раз ходила молодь
Пісні-слова вислухати.

Тее слово всім давало
То розвагу, то пораду;
Слухачі співцю за тее
Ділом скрізь давали раду.

Що могли, то те й давали,
Він зо всього був догодний.
Досить з нього, що не був він
Ні голодний, ні холодний.

Як навесні шум зелений
Оживляв сумну діброву,
То щодня поет приходив
До діброви на розмову.

Так одного разу ранком
Наш поет лежав у гаю,
Чи він слухав шум діброви,
Чи пісні складав, — не знаю!

Тільки чує — гомін, гуки,
Десь мисливські сурми грають,
Чутно разом, як собачі
Й людські крики десь лунають.

Тупотять прудкіі коні,
Гомін ближче все лунає,
З-за кущів юрба мисливська
На долинку вибігає.

Як на те ж, лежав поет наш
На самісінькій стежині.
«Гей! — кричить він, — обережно!
Віку збавите людині!»

Ще, на щастя, не за звіром
Гналася юрба, — спинилась,
А то б, може, на поета
Не конечне подивилась.

Попереду їхав лицар,
Та лихий такий, крий Боже!
«Бачте, — крикнув, — що за птиця!
Чи не встав би ти, небоже?»

«Не біда, — поет відмовив, —
Як ти й сам з дороги звернеш,
Бо як рими повтікають,
Ти мені їх не завернеш!»

«Се ще также полювання! —
Мовить лицар з гучним сміхом. —
Слухай, ти, втікай лиш краще.
Бо пізнаєшся ти з лихом!»

«Ей, я лиха не боюся,
З ним ночую, з ним і дною;
Ти втікай, бо я, мосьпане,
На таких, як ти, полюю!

В мене рими-соколята,
Як злетять до мене з неба,
То вони мені вполюють,
Вже кого мені там треба!»

«Та який ти з біса мудрий! —
Мовить лицар. — Ще ні разу
Я таких, як ти, не бачив.
Я тепер не маю часу,

А то ми б ще подивились,
Хто кого скорій вполює.
Хлопці! Геть його з дороги!
Хай так дуже не мудрує!»

.....

Геть одбившиися від гурту,
Їде лицар в самотині.
Зирк! — поет лежить, як перше,
На самісінькій стежині.

«Ах, гостинця ти чекаєш! —
Мовив лицар і лапнувся
По кишенях. — Ой небоже,
Вдома гроші я забувся!»

Усміхнувсь поет на теє:
«Не турбуйсь за мене, пане,
Маю я багатства стільки,
Що його й на тебе стане!»

Спалахнув від гніву лицар,
Був він гордий та завзятий,
Але ж тільки на упертість
Та на гордощі багатий.

«Годі жартів! — крикнув згорда.
Бо задам тобі я гарту!»
А поет йому: «Та й сам я
Не люблю з панами жарту...

Бачиш ти — оця діброва,
Поле, небо, синє море —
То моє багатство-панство
І розкішне, і просторе.

При всьому сьому багатстві
Я щасливий завжди й вільний».
Тут покликнув лицар: «Боже!
Чоловік сей божевільний!»

«Може быть, — поет відмовив, —
Певне, всі ми в Божій волі.
Та я справді маю щастя,
І з мене його доволі.

Так, я вільний, маю бистрі
Вільні думи-чарівниці,
Що для них нема на світі
Ні застави, ні границі.

Все, чого душа запрагне,
Я створю в одну хвилину,
В таємні світи надхмарні
Я на крилах думки лину.

Скрізь гуляю, скрізь буяю,
Мов той вітер дзвінкий в полі;
Сам я вільний і ніколи
Не зламав чужої волі!»

Засміявсь на теє лицар:
«Давню байку правиш, друже!
Я ж тобі скажу на теє:
Ти щасливий, та не дуже.

Я б віддав отой химерний
Твій таємний світ надхмарний
За наземне справжнє графство,
За підхмарний замок гарний».

.....

II

Літнім вечором пізенько
Сам поет сидів в хатині,
Так од ранку цілу днину
Він просидів в самотині.

.....

«Добрий вечір!» — «Добрий вечір».
Став тут лицар і — ні слова.
Щось ніяк не починалась
Тая пильная розмова.

«Де ж твоя, мій гостю, справа?» —
Далі вже поет озвався.
Лицар стиха одмовляє:
«Я, мій друже, закохався...»

Тут поет йому говорить:
«Що ж на се тобі пораджу?
А проте доказуй далі,
Може, чим тебе розважу».

«Закохався я і гину, —
Каже лицар, — вдень і вночі
Бачу я перед собою
Ясні оченьки дівочи».

.....

«На мою журбу й зітханья
Я відповіді не маю,
Чим я маю привернути
Серце милої, — не знаю!

Може б, краще їй припали
До сподоби серенади?..»
Тут поет на те: «Залевне,
Треба пташечці принади!»

.....

«Правду кажеш, — мовив лицар, —
Але ж я тебе благаю,
Щоб поміг мені в сій справі.
Пам'ятаю, як у гаю

Ти своїм віршем чудовим
Чарував усю громаду, —
Тільки ти один тепера
Можеш дати мені раду!

За раду все, що хочеш,
Дам тобі я в надгороду».
«Ну, на се, — поет відмовив, —
Не надіюся я зроду.

Можу я знайти й без плати
Для приятеля раду.
Ось пожди лиш трохи, зараз
Будеш мати серенаду».

.....

Отже, ледве серенада
Залунала у просторі,
Вийшла з хати Ізідора
Подивитися на зорі.

А як стихли під балконом
Любі гуки мандоліни,
До Бертольда полетіла
Квітка з рожі від дівчини.

В ту ж хвилину Ізідора
Зникла хутко, наче мрія,
Та зосталася в Бертольда
Квітка з рожі і — надія!

III

.....
Час летів, немов на крилах,
І, мов сон, життя минало.
Та незчувсь Бертольд, як лихо
Несподівано настало.

Забажалось королеві
Звоювать чужеє царство,
Розіслав він скрізь герольдів
На війну скликать лицарство.

.....

І Бертольдові спочатку
Справді щастя панувало,
Довелося звоювати
Городів чужих чимало.

От вже він на стольне місто
Погляда одважним оком,
Але тут-то саме щастя
Обернулось іншим боком.

Чи то врешті у Бертольда
Притомилося лицарство,
Чи то владар бусурменський
Міцно так тримавсь за царство, —

Тільки твердо так трималось
Місто гордее, уперте,
Раз одбилось, потім вдруге,
Потім втретє, ще й вчетверте.

Тут прийшлося Бертольдусу з лихом:
Край чужий, ворожі люде,
Голод, злидні, військо гине...
Що то буде, що то буде?!

Місяць, другий вже ведеться
Тая прикрая облога.
Серед війська почалися
Нарікання і тривога.

Вийшли тут наперед війська
Військові співці славутні,
Всі вони були при зброї,
А в руках тримали лютні.

Тут один із них тихенько
Струни срібнії торкає,
Усміхається лукаво
І такої починає:

«Був собі одважний лицар,
Нам його згадать до речі,
Він робив походи довгі —
Від порога та до печі.

Він своїм язиком довгим
Руйнував ворожі міста...
Чули ви його розповідь:
“Я один, а їх аж триста!”

Ну, та сей одважний лицар
Якось вибрався до бою.
І вернув живий, здоровий:
Талісман він мав з собою.

Я гадаю, талісман сей
Кожен з вас тут знать готовий,
Се буде речення мудре:
“Утікай, поки здоровий!”

“Утікай, поки здоровий!” —
Всі співці тут заспівали;
Вояки стояли тихо,
Очі в землю поспускали.

Раптом зброя заблищала,
І гукнуло військо хором:
«Ми готові йти до бою!
Краще смерть, ніж вічний сором!»

І метнулися у напад
Так запекло, так завзято,
Що не встигла й ніч настати,
Як було вже місто взято.

IV

Почалися нескінченні
Мита, панщина, податки,
Граф поставив по дорогах
Скрізь застави та рогатки.

Трудно навіть розказати,
Що за лихо стало в краю, —
Люди мучились, як в пеклі,
Пан втішався, як у раю.

Пан гуляв у себе в замку, —
У ярмі стогнали люде,
І здавалось, що довіку
Все така неволя буде.

Розливався людський стогін
Всюди хвилиєю сумною,
І в серденьку у поета
Озивався він луною...

Ось одного разу чує
Граф лихі, тривожні вісті:
Донесла йому сторожа,
Що не все спокійно в місті;

Що співці по місті ходять
І піснями люд морочать,
Все про рівність і про волю
У піснях своїх торочать.

Вже й по тюрмах їх саджають,
Та ніщо не помагає, —
Їх пісні ідуть по людях,
Всяк пісні ті переймає.

«Ну, — гукнув Бертольд, — то байка!
Я візьму співців тих в руки!»
Раптом чує — десь близьенько
Залунали пісні гуки:

«В мужика землянка вогка,
В пана хата на помості;
Що ж, не дарма люди кажуть,
Що в панів біліші кості!

У мужички руки чорні,
В пані рученька тендітна;
Що ж, не дарма люди кажуть,
Що в панів і кров блакитна!

Мужики цікаві стали,
Чи ті кості білі всюди,
Чи блакитна кров поллється,
Як пробити пану груди?»

«Що се, що? — кричить Бертольдо.
Гей, ловіть співця, в'яжіте!
У тюрму його, в кайдани!
Та скоріш, скоріш біжіте!»

Коли се з-за мурів замку
Обіззався голос доли:
«Гей, біжіте, панські слуги,
Та спіймайте вітра в полі!

Не турбуйся ти даремне,
Все одно, вельможний пане,
Вловиш нас сьогодні десять,
Завтра двадцять знов настане!

Нас таки чимале військо,
Маєм свого отамана,
Він у нас одважний лицар,
Врешті, він знайомий пана...»
.....

Тут він двох щонайвірніших
Слуг до себе прикликає
І до нашого поета
У хатину посилає:

«Ви скажіть йому від мене,
Що я досі пам'ятаю,

Як пісні його втішали
Нас колись в чужому краю.

Власне я тепер бажаю
Дать йому за них заплату:
Я поетові дарую
В себе в замку гарну хату.

Я його талан співацький
Так високо поважаю,
Що співцем своїм придворним
Я зробить його бажаю.

Ви скажіть, що він у мене
Буде жити в шані, в славі,
Тільки, звісно, хай забуде
Різні вигадки лукаві».

Слуги зараз подалися
До убогої оселі,
Принесли вони поету
Ті запросини веселі.

Усміхаючись, він слухав
Те запрошення знаднее,
А коли вони скінчили,
Так промовив їм на сее:

«Ви скажіть своєму пану,
Що заплати не бажаю,
Бо коли я що дарую,
То назад не одбираю.

Хай він сам те пригадає,
Що то ж я йому дав злото,
Хоч тепер об тім жалкую,
Краще б кинув у болото!

Ви скажіть, що я не хочу
Слави з рук його приймати,
Бо лихую тільки славу
Тії руки можуть дати.

Золотих не хочу лаврів, —
З ними щастя не здобуду.
Як я ними увінчаюсь,
То поетом вже не буду.

Не поет, у кого думки
Не літають вільно в світі,
А заплутались навіки
В золотії тонкі сіті.

Не поет, хто забуває
Про страшні народні рани,
Щоб собі на вільні руки
Золоті надіть кайдани!

Тож підіте і скажіте,
Що поки я буду жити,
Не подумаю довіку
Зброї чесної зложити!»

З тим вернулись вірні слуги
До Бертольда і сказали:
«Так і так поет відмовив,
Ми даремне намовляли...»

Аж скипів Бертольд, почувши
Гордовиту відмову,
До поета посилає
Посланців тих самих знову:

«Ви скажіть сьому зухвальцю,
Що тепер настав день суду,
Що терпів його я довго,
Але більш терпіть не буду.

Коли він складання віршів
Бунтівничих не покине,
То в тюрму його закину,
Там він, клятий, і загине!»

.....

Тут вступили слуги в двері.

Всі метнулись хутко з хати,
І поет один зостався,
Подививсь на слуг спокійно,
Гордовито привітався.

Всі Бертольдові погрози
Слухав мовчки, усміхався.
А коли скінчили слуги,
Так до них він обізвався:

«Ви скажіть своєму пану,
Що готовий я в дорогу,
Тільки хай велить прислати
Слуг ще двох вам на підмогу.

На запросини ласкаві
Я не можу встать з постелі,
Вам нести мене прийдеться
Аж до нової оселі.

Та й в темниці буду вільний, —
Маю думи-чарівниці,
Що для них нема на світі
Ні застави, ні границі.

І мого прудкого слова
Не затримає темниця,
Полетить воно по світі,
Наче тая вільна птиця.

З словом зіллються в темниці
Гіркий жаль і тяжка туга,
І тоді потрійна стане
І страшна його потуга.

І поет від свого люду
Не почує слів догани
В день сумний, коли на нього
Накладатимуть кайдани!»

Так довіку у темниці
Довелось поету жити,
За тюремний спів він мусив
Головою наложити.

Та zostалися на світі
Молоді його нащадки,
Що взяли собі у спадок
Всі пісні його, всі гадки.

Здійнялось повстання в краю,
І Бертольда вбили люде,
Та й гадали, що в країні
Більш неволі вже не буде.

Та зостався по Бертольду
Молодий його нащадок,
І пиху його, й маєтки
Він забрав собі у спадок.

І тепер нащадки графські
Тюрми міцнії будують,
А поетові нащадки
Слово гострее гартують.

Проти діла соромного
Виступає слово праве —
Ох, страшне оте змагання,
Хоч воно і не криваве!

А коли війна скінчиться
Того діла й того слова,
То скінчиться давня казка,
А настане правда нова.

Віктор Панфілов.
З ілюстрацій до поеми
«Давня казка»

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Визначте елементи сюжету в поемі. Відповідаючи, цитуйте уривки з твору.
2. Леся Українка пише, що на обличчі в поета *не цвіла урода гожа*, що він *нешчасний*. Яке перше уявлення справляє на вас така характеристика? З якою метою автор створює такий портрет позитивного героя? Висловіть свої припущення, спираючись на текст.
3. Прокоментуйте, як ви розумієте слова поета та як вони його характеризують:

*Усміхнувсь поет на тее:
«Не турбуйсь за мене, пане,
Маю я багатства стільки,
Що його й на тебе стане!»*

4. В епізоді першої зустрічі поета з Бертольдо зав'язується конфлікт. Визначте, на чому він побудований. Це конфлікт особистої неприязні героїв чи їхніх принципів? Поясніть, як проявляються в ньому характери героїв. Свою відповідь обґрунтуйте.
5. У першому розділі поеми обидва герої декларують свої цінності. Як вони та як характеризують героїв? Відповідаючи, цитуйте уривки.
6. Поясніть, чію поведінку можна назвати гордою, а чію — гордовитою. Наведіть приклади на підтвердження своєї думки.
7. Прокоментуйте рядки:

*Не поет, у кого думки
Не літають вільно в світі,
А заплутались навіки
В золотії тонкі сіті.*

8. У поемі порушено чимало важливих проблем. Назвіть кожну з них і поясніть, як автор розв'язує їх у творі. Відповідаючи, цитуйте уривки.
9. Доведіть, що «Давня казка» — ліро-епічний твір.

Обговорітьте з однокласниками

Розгляньте два графіті¹. Чи схвалюєте ви, коли паркани та стіни розмальовують таким чином? Чи варто зображувати на стінах портрети відомих українських письменників? Чи не оскверняють автори графіті в такий спосіб пам'ять національних геніїв? Доведіть свою думку.

ТВОЇ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

1. Лесю Українку в СРСР називали «Донькою Прометея» й шанували на державному рівні. Але народ не знав про трагедію славного й патріотичного роду Косачів. Прочитайте уривок зі статті відомого українського культуролога Вадима Скуратівського. Проведіть дослідження та підготуйте проект, у якому дослідіть сподвижницьку діяльність у царині української культури всіх членів родини Косачів. Матеріали оприлюдніть у соціальних мережах та організуйте обговорення.

«...Вражає людську зіницю неймовірна драма всього оточення Лесі Українки не лише по її смерті, а по смерті того світу, до якого вона належала. Досить зауважити, що всі її сестри померли в еміграції...»

Належить також сказати, що чи не все оточення Лесі Українки, її родичі, друзі були репресовані впродовж 20–40-х років ХХ ст. Можна пригадати безконечно драматичну долю вдовця Климентія Квітки². По смерті Лесі він працює дуже багато, у 1920-ті відбувається розквіт його творчості на теренах музикології. Навіть казали,

¹ Графіті — одна з технік настінного малярства.

² Квітка Климент Васильович (1880–1953) — український музикознавець-фольклорист. Чоловік Лесі Українки.

що в царині науки про музичне мистецтво Климентій Квітка — це те саме, що Леся Українка в літературному контексті. А вслід за тим — репресія, яка падає на його плечі, і життя спочатку на засланні, а через деякий час повернення до своєї фахової діяльності, проте за доволі драматичних обставин. Можна пригадати переслідування Михайла Кривинюка, чоловіка її сестри Ольги, який загинув у засланні. І нарешті, треба уявити, як почувалася Лесина мати Олена Пчілка, особливо наприкінці 1920-х років, коли вже на повну силу розгорталися репресії проти української інтелігенції».

2. Дослідіть діяльність членів гуртка «Плеяда». Про одного з них підготуйте повідомлення й виголосіть його на уроці.
3. Підготуйте дослідження для участі в Малій академії наук на тему «Літературний рід Драгоманових-Косачів: поєднання традицій і новаторства». Результати наукових пошуків виголосіть на уроці.

ТИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

1. Якщо ви маєте літературний хист, візьміть участь у всеукраїнському конкурсі на вшанування пам'яті Лесі Українки «У пошуках літературних талантів», який відбувається щороку в м. Новоград-Волинському Житомирської області. Про умови дізнайтесь у мережі Інтернет.
2. Створіть буктрейлер¹ про поему Лесі Українки «Давня казка» та оприлюдніть його в мережі Інтернет.
3. Намалюйте комікс за мотивами поеми Лесі Українки «Давня казка». Організуйте виставку робіт у класі чи оприлюдніть їх на сторінці в соціальних мережах. Обміняйтесь з однокласниками думками про свої роботи.

МУЗЕЙНА МАПА УКРАЇНИ

Перебуваючи в меморіальному музеї, завжди маєш змогу безпосередньо доторкнутись до життя письменника. Побувавши в музеях Лесі Українки, ви матимете змогу більше дізнатися про неї, побачите її речі та предмети побуту, численні світлини. І, зрештою, емоційна розповідь екскурсовода створить неперевершену атмосферу, яка налаштує вас на хвилю життя письменниці:

- ✦ Літературно-меморіальний музей Лесі Українки та музей родини Косачів у Новограді-Волинському Житомирської області;
- ✦ Літературно-меморіальний музей у с. Колодяжному Ковельського району Волинської області;
- ✦ музеї Лесі Українки в Луцьку (на території старого міста, де мешкали Косачі, та у Східноукраїнському національному університеті ім. Лесі Українки);
- ✦ Київський музей видатних діячів української культури (Лесі Українки, М. Лисенка, П. Саксаганського, М. Старицького);
- ✦ Музей Лесі Українки в м. Ялті.

¹ Буктрейлер (від англ. *book* — книга, *trailer* — тягач, причіп) — короткий відеоролик за мотивами книги, кліп за книгою. Метою створення буктрейлера є спонукування до прочитання книги. Його особливістю є те, що розповідь про книгу подається в образній формі, покликаній заінтригувати глядача.

МУЖНІСТЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ОПОРУ: З УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ ХХ СТОЛІТТЯ

Історичні координати

Щоб зрозуміти трьох українських поетів — В. Сосюру, В. Голобородька та В. Підпалого, а через них й інших митців ХХ ст., необхідно дізнатися більше про історичний період, у який вони жили.

Після жовтневого перевороту 1917 р. та п'яти років кровопролиття громадянської війни в 1922 р. на уламках колишньої Російської імперії утворено Союз Радянських Соціалістичних Республік (скорочено — СРСР, або Радянський Союз).

Щоб утихомирити опір народу, що виявляв відверту непокору, і зміцнити свою владу, більшовики пішли на тимчасові поступки. Вони запровадили нову економічну політику, що дала відносну свободу підприємницької діяльності, та українізацію, яка полягала в запровадженні української мови в органах управління, освіти й культурі. Унаслідок таких кроків 20-30-ті роки стали періодом національного відродження та зростання національної свідомості українського народу. Розвиток культури в цей час досягає такого високого рівня, якого Україна не знала за всю попередню історію. Хвиля національного відродження підносить творчість таких митців, як Микола Хвильовий, М. Зеров, Григорій Косинка, М. Рильський, О. Довженко, М. Ялович, В. Сосюра, Л. Курбас, Г. Верьовка та ін.

Зміцнивши владу, більшовики вже на початку 30-х років починають проводити політику переслідувань і репресій проти української інтелігенції. Усіх, хто виявляв патріотичні почуття до України та самостійність мислення, звинувачували в націоналізмі й жорстоко розправлялись із ними. Літературно-мистецьке покоління 30-х років ХХ ст., понівечене та знищене радянською владою, згодом отримало назву «розстріляного відродження». Вершиною цинізму¹ став розстріл 3 листопада 1937 р. «на честь 20-ї річниці Великого Жовтня» понад сотні найталановитіших українських митців нового покоління, культурних діячів європейського рівня, цвіту української нації. Це Лесь Курбас, Микола Куліш, Валер'ян Підмогильний, Павло Филипович, Валер'ян Поліщук, Марко Вороний, Михайло Ялович та інші. Репресії щодо українських митців тривали протягом усього ХХ ст. У цих умовах більшість письменників (В. Сосюра, П. Тичина, М. Рильський та ін.) вимушені були працювати в умовах тиску та партійного (владного) керівництва літературою.

¹ Цинізм — відверто зневажливе, зухвале ставлення до загальноприйнятих норм моралі, етики.

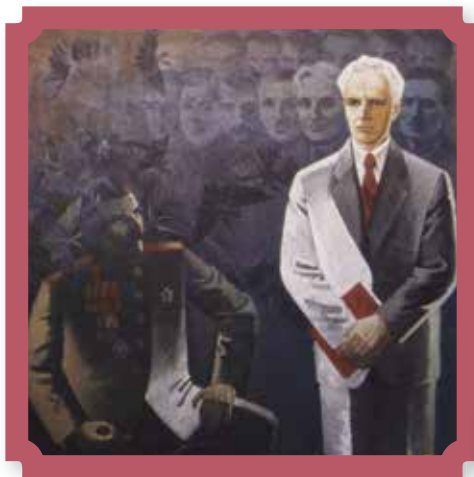
Після смерті Сталіна з'явилася надія на перебудову суспільства. У так звану «хрущовську відлигу» (період названо за прізвиськом керівника комуністичної партії Микити Хрущова, який оголосив про розвінчання культу Сталіна) в Україні зароджується мистецький рух «шістдесятництво», що об'єднав письменників, художників, кінематографістів і просто думаючих інтелігентних людей. Він не був однорідним. Одні рішуче рвали пута «соціалістичного реалізму» й догматизму, які в'язали руки творчості. З поетів це, наприклад, Ліна Костенко, Микола Вінграновський, Василь Симоненко, Василь Голобородько, Іван Калинець. Інші — сміливо експериментували в поезії (Іван Драч) або підтримували справу національного відродження «тихою лірикою» (Володимир Підпалый, Петро Засенко, Василь Діденко, Володимир Лучук та ін.), орієнтуючись не на модерністський розвиток літератури, а переважно на продовження традицій української класики. «Шістдесятники» проголошували перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, відстоювали право митців на самовираження.

У 60–80-х роках ХХ ст. яскраво проявився дисидентський¹ рух як форма боротьби з тоталітарною системою СРСР. Майже 80 % його членів — представники інтелігенції.

Як бачимо, українська інтелігенція в усі періоди політичних, духовних і культурних утисків захищала право нації на самоствердження та здобуття державності.

Сергій Майдуков.
Обкладинка збірника
«Розстріляне Відродження.
Поезія та проза» (К. : Основи, 2015)

Веніамін Кушнір.
Митець і генерал

¹ *Дисидентський рух* — рух, учасники якого в СРСР виступали за демократизацію суспільства, дотримання прав і свобод людини, в Україні — також за вільний розвиток української мови та культури, реалізацію прав українського народу на власну державність. Представниками були Іван Дзюба, Євген Сверстюк, Василь Стус тощо.

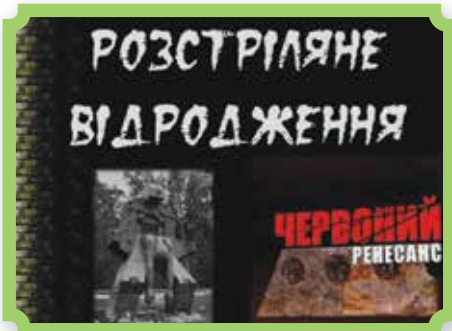

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- ▶ 1. Спираючись на статтю в підручнику, поясніть, чому в ХХ ст. саме інтелігенція взяла на себе місію творення та захисту української культури й відстоювання інтересів народу.
- ▶ 2. Висловіть припущення, чим загрожує нації відсутність або незначна кількість інтелігенції.
- ▶ 3. 31 грудня 1999 р., на межі двох століть і тисячоліть, викладачі Національного університету «Києво-Могилянська академія» проводили опитування. Одне із запитань звучало так: *Як Ви вважаєте, чи впоралась українська інтелігенція зі своїм покликанням — бути інтелектуальною елітою нації — у ХХ столітті?* Приєднайте свій голос до опитування. Для цього в соціальних мережах організуйте обговорення питання та голосування. Перш ніж відповідати, прочитайте статтю в підручнику та додаткові джерела на цю тему (періодичні видання, наукову літературу, джерела Інтернет). Дізнайтеся думку своїх батьків. Узагальніть результати обговорення та виголосіть повідомлення в класі.

Література в колі мистецтв

На каналі YouTube перегляньте документальний трисерійний фільм «Червоний ренесанс» (режисери *Віктор Шкурін* та *Олександр Фролов*, 2004 р., кіностудія «Контакт»), що охоплює період української історії від 1921 до 1934 років. Запропонуйте приєднатись до перегляду членам вашої родини. Поділіться своїми враженнями в родині та класі.

Обговоріть з однокласниками

Чи достатньо наявності диплома про вищу освіту, щоб називатись інтелігентом? Які якості, на вашу думку, мають бути притаманні по-справжньому інтелігентній людині?

¹ *Еліта* — про людей, що виділяються серед інших своїм суспільним становищем, розумом, здібностями і т. ін.

Ліричне послання Володимира Сосюри

ВОЛОДИМИР СОСЮРА

1898–1965

Як у краплині роси відбивається весь світ, так у долі Володимира Миколайовича Сосюри відобразились усі щасливі й трагічні сторінки історії України ХХ ст.

Народився Володимир Сосюра 6 січня 1898 р. на станції Дебальцеве, що на Донеччині. Сам поет завжди підтримував легенду про походження своїх предків із Франції: «...дід мій підписувався “Сосюр” і казав, що наше прізвище українізували писарі. Можливо, це так і було. Очевидно, мій предок, — чомусь мені здається, що він з південної Франції, Провансалю, — потрапив до Запорозької Січі, де писарі записали його “Сюсюрою”. Мої родичі, звичайні селяни і робітники, кажуть: “Ми — французи”».

Щоб утримати велику сім'ю (а в родині росло восьмеро дітей), батько часто змінював роботу, переїжджаючи із села в село. Працював креслярем, шахтарем, будівельником, землеміром, учителем. У вільний час він писав вірші та малював, мати гарно співала народні пісні.

Спочатку Володя навчався у двокласній школі в рідному селищі Третя Рота, де в цей час мешкала сім'я, але через ранню батькову смерть одинадцятилітньому хлопцеві довелося йти працювати на содовий завод. Потім він продовжив навчання в сільськогосподарській школі на станції Яма. Саме до цього періоду поет відносив свої перші поетичні спроби російською мовою.

У 1918–1920 рр. юнак не залишився байдужим до визвольних змагань свого народу. Денікінці, петлюрівці, махновці, більшовики... Різні політичні сили змагалися за Україну. Влада на місцях змінювалась ледве не через день. У 1918 р. на хвилі патріотичного піднесення В. Сосюра став членом підпільної організації, що боролась із більшовиками на Донбасі. Згодом він воював у складі 3-го Гайдамацького полку отамана Омеляна Волоха. Його учасники — переконані націоналісти й противники більшовизму. Протягом двох років Сосюра вірно служив Українській Народній Республіці. Але в 1920 р., коли загони петлюрівців відступали з України, він, хворий на тиф, залишився в Одесі. Видужавши, хлопець потрапив до лав української національної військової частини, яка під жовто-блакитни-

ми прапорами воювала в армії більшовиків. Тоді радянська влада ще використовувала українських патріотів, але вже в 30-х роках із більшістю з них безжально розправились.

У В. Сосюри тодішня влада частково викликала довіру й прихильність тим, що саме в часописах більшовиків почали друкувати його перші поетичні твори. Це стало одним із аргументів для перетворення націоналіста-патріота на українського радянського письменника.

Писати поетичні твори Володимир Сосюра почав ще в 14 років російською мовою. Згодом його муза на все життя свідомо обрала українську. Появу нового українського поета засвідчила перша збірка «Поезії», надрукована в 1921 р.

Рідко буває, щоб у 23 роки хтось із літераторів ставав класиком. До таких унікальних митців належав і Володимир Сосюра. У 1921 р. за одну ніч він написав поему «Червона зима», яка відразу принесла йому народну славу. Його твори миттєво розкупували в книгарнях, декламували на літературних вечорах, вивчали в школі. Унікальний випадок: сам Володька Сосюра, навчаючись у Харківському інституті народної освіти, як студент, теж змушений був вивчати свої твори.

У 20–30-х роках Сосюра активно займається літературною творчістю. У цей час друкують його поетичні збірки «Місто», «Осінні зорі», у ліро-епічних творах «Оксана», «Робітфаківка», «Сількор», «Хлоня», «Махно» він створює низку соціально-психологічних портретів. Поряд із творами на теми соціалістичного будівництва (вимога часу!) пише інтимну лірику. Від початку поетичної творчості йому притаманне тонке ліричне сприйняття світу. Поет щирий і відкритий у вираженні своїх почуттів.

Із середини 20-х років В. Сосюра дедалі більше розчаровується в новій радянській дійсності. Поет бачить, що його золотаво-блакитну Україну нищать, і болісні роздуми про це знаходять вияв у творах. Голод 1932–1933 рр. в Україні, арешти й розправи над друзями підсилюють трагічні почуття. Його твори в цей час піддають гострій критиці за націоналізм та ухиляння від прославлення радянської влади. В. Сосюру навіть примусили працювати слюсарем на заводі, щоб він перевиховався та набрався «робітничого гарту».

Володимир Сосюра
(фото 1920-х років)

Володимир Сосюра
(фото 1925 р.)

Володимир Сосюра
з дружиною Марією
Гаврилівною
(фото кінця
1940-х років)

Збірка «Серце» засвідчувала складні душевні переживання митця. Не за таку Україну він проливав кров. В умовах масових розправ над українськими письменниками поет не побоявся написати у збірці «Серце» сміливі рядки:

*я стримаю серце своє,
українське
розхристане
серце.*

*я став за токарний верстат
для того, щоб бути робочим,
щоб марно не плакали очі
над морем кривавим страт...*

Усе частіше в цей час звучить розгромна критика творів В. Сосюри. У 1934 р. його звинуватили в націоналізмі й виключили з партії та Спілки письменників. Доведеного до відчаю поета помістили до психіатричної клініки. Розтоптаний морально, В. Сосюра написав листа до Сталіна, якому щиро вірив. У ньому є такі рядки: «Мене доводили до думки про самогубство, але я не зробив цього тому, що надто багато страждав український народ, щоб його поети стрілялись». Тільки після цього листа В. Сосюрі пробачили його «національні ухили» й відновили у Спілці письменників.

Під час Другої світової війни поет виїжджає на фронт, пише поеми «Син України» та «Мій син», поетичні збірки «В годину гніву» й «Під гул кривавий».

Особисте життя поета — це ще одна трагічна сторінка його біографії. З першою дружиною Володимир Миколайович розлучився через її шовіністичні погляди. Друга — Марія Данилова — за деякими свідченнями, була завербована агентом НКВС¹ і була вимушена таємно доносити на В. Сосюру та його друзів в органи безпеки. Але навіть дізнавшись про це, поет ще кілька років жив із дружиною. Марію Гаврилівну репресивна

¹ НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ, який займався боротьбою з національними та політичними рухами, зокрема тими, які проповідували ідеї національної незалежності й закликали до повалення радянської влади. Для досягнення цілей НКВС часто використовував жорстокі методи (ув'язнення, допити, тортури), які відповідали режиму радянської влади та комуністичним політичним ідеям того часу й були пов'язані з порушенням прав людини та масовими репресіями.

машина теж не пожаліла. За начебто розголошення державної таємниці її заарештували та заслали на 10 років у Мордовію. Після повернення її із заслання В. Сосюра знову взяв із нею шлюб. І кращі ліричні твори поета присвячені саме їй — Марії.

Володимир Миколайович Сосюра відійшов у вічність у 1965 р. В останньому прозовому романі «Третя Рота» письменник написав: *«Я всім прощаю і всіх люблю»*.

Вітаємо із задоволенням

Кажуть, що біографія письменника — у його творах. «Третя Рота» В. Сосюри — це не тільки розповідь про своє життя, а й широка картина доби, у яку жив поет. Автор працював над мемуарами із значними перервами: 1926–1930, 1942 і 1959 рр., тому зміг із висоти років осмислити всі пережиті події. Книжка написана цікаво й легкою мовою. Прочитавши першу сторінку, ви захочете дочитати її до останнього рядка.

Вірш «Любіть Україну!» було надруковано в червні 1944 р. в газеті «Київська правда». У цей час радянські війська завершували визволення українських земель від німецьких загарбників. Поет повернувся на Батьківщину й побачив, яких руйнувань зазнала Україна. Він знав про мільйонні втрати українського народу. Любов до рідного краю, співчуття до страждань людей вилились на папері віршем-закликом. Поезію звернено не тільки до українців, а й до всіх народів СРСР. У ній — мольба любити Україну, яка зазнала страшних втрат у війні.

Твір було перекладено російською й надруковано в газеті «Правда». За збірку «Щоб сади шуміли», у якій уміщено вірш «Любіть Україну!», В. Сосюри присвоєно Сталінську премію. Але вже 1951 р. ця поезія стала приводом для звинувачень поета в націоналізмі, тому що В. Сосюра в патріотичному пориві дав зрозуміти, що його Батьківщина — Україна, а не СРСР, і вже це влада вважала злочином.

2 липня 1951 р. в газеті «Правда» надруковано статтю «Проти ідеологічних перекирвань в літературі». Автор писав у ній: «Вірш В. Сосюри “Любіть Україну!” викликає почуття розчарування і протесту... Не таку Україну оспівує у своєму вірші В. Сосюра. Під такою творчістю підпишеться будь-який недруг українського народу з націоналістичного табору. Скажімо, Петлюра, Бендера і т. ін...». Це був єдиний випадок за радянських часів, коли головну сторінку в центральній партійній газеті було присвячено одному віршу! Критика дала поштовх для погрому всієї української культури. Письменник Віталій Коваль по-сучасному пояснює мотиви влади так: «Командній лізі Сталіна потрібно було вбити в людях... дуже небезпечно для них почуття любові до рідної землі, до рідного краю». Сталінська влада давала всім зрозуміти: якщо не побоялись розправитись

із поетом-улюбленцем, то пощади не буде нікому. Уявіть собі розмах розправ: постраждали навіть перекладачі вірша на російську мову поети О. Прокоф'єв та М. Ушаков! У країні було організовано засудження вірша в трудових колективах, а на VI пленумі Спілки письменників України критика тривала чотири дні поспіль! «...Навіть у всесоюзному [масштабі] шукали в кожній республіці свого Сосюру — ламали йому ребра, били під душу, як мене на Україні, і скільки б я не казав, що виправив “Любіть Україну!”, мені не вірили і били до самозабуття», — згадував поет.

Твори поета перестали друкувати, над ним нависла загроза арешту. Тільки після смерті Сталіна із Сосюри зняли абсурдні звинувачення.

Основний мотив вірша — виявлення любові поета-патріота до України.

Автор закликає любити, оберігати, возвеличувати рідну Батьківщину.

ЛЮБІТЬ УКРАЇНУ!

Текст вірша 1944 р.

Любіть Україну, як сонце, любіть,
Як вітер, і трави, і води,
В годину щасливу і в радості мить,
Любіть у годину негоди.

Любіть Україну у сні й наяву,
Вишневу свою Україну,
Красу її, вічно живу і нову,
І мову її солов'їну.

Без неї — ніщо ми, як порох і дим,
Розвіяний в полі вітрами...
Любіть Україну всім серцем своїм
І всіми своїми ділами.

Для нас вона в світі єдина, одна,
Як очі її ніжно-карі...
Вона — у зірках, і у вербах вона,
І в кожному серця ударі,

У квітці й пташині, в кривеньких тинах,
У пісні у кожній, у думі,
В дитячій усмішці, в дівочих очах
І в стягів багрянному шумі...

Як та купина, що горить — не згора,
Живе у стежках, у дібровах,
У зойках гудків і у хвилях Дніпра,
У хмарах отих пурпурових,

Редакція вірша після 1951 р.

Любіть Україну, як сонце, любіть,
як вітер, і трави, і води...
В годину щасливу і в радості мить,
любіть у годину негоди.

Любіть Україну у сні й наяву,
вишневу свою Україну,
красу її, вічно живу і нову,
і мову її солов'їну.

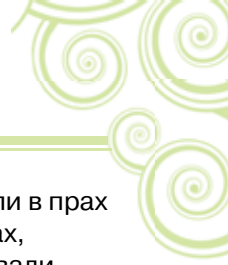
Між братніх народів, мов садом рясним,
сіяє вона над віками...
Любіть Україну всім серцем своїм
і всіми своїми ділами.

Для нас вона в світі єдина, одна
в просторів солодкому чарі...
Вона у зірках, і у вербах вона,
і в кожному серця ударі,

У квітці, в пташині, в електровогнях,
у пісні у кожній, у думі,
в дитячий усмішці, в дівочих очах
і в стягів багрянному шумі...

Як та купина, що горить — не згора,
живе у стежках, у дібровах,
у зойках гудків, і у хвилях Дніпра,
і в хмарах отих пурпурових,

В огні канонад, що на захід женуть
 Чужинців в зелених мундирах,
 В багнетах, що в темі пробивають
 нам путь
 До весен, і світлих, і щирих...

Юначе! Хай буде для неї твій сміх,
 І сльози, і все до загину...
 Не можна любити народів других,
 Коли ти не любиш Україну.

Дівчино! Як небо її голубе,
 Люби її кожну хвилину...
 Коханий любить не захоче тебе,
 Коли ти не любиш Україну.

Любіть у труді, у коханні, в бою,
 В цей час, як гудуть батареї...
 Всім серцем любіть Україну свою,
 І вічні ми будемо з нею.

в грому канонад, що розвіяли в прах
 чужинців в зелених мундирах,
 в багнетах, що в темі пробивали
 нам шлях
 до весен і світлих, і щирих.

Юначе! Хай буде для неї твій сміх,
 і сльози, і все до загину...
 Не можна любити народів других,
 коли ти не любиш Україну!..

Дівчино! Як небо її голубе,
 люби її кожну хвилину.
 Коханий любить не захоче тебе,
 коли ти не любиш Україну..

Любіть у труді, у коханні, у бою,
 як пісню, що лине зорею...
 Всім серцем любіть Україну свою —
 і вічні ми будемо з нею!

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

- ▶ 1. Прочитайте текст вірша, надрукований у 1944 р. Розкажіть, яке враження він справив на вас.
2. Поясніть, чому в поезії В. Сосюра звертається до всіх узагальнено й до кожного окремо.
3. Поясніть, кого автор називає в тексті чужинцями в зелених мундирах.
4. Назвіть художні образи й поетичні деталі, за допомогою яких автор створює образ України. Відповідаючи, використовуйте цитати.
5. Доведіть, що поет одним із важливих чинників внутрішньої гармонії людини вважає любов до Батьківщини.
6. Обґрунтуйте тезу про те, що поезія «Любіть Україну!» має виразний патріотичний пафос.
7. Поясніть, яку роль у вірші відіграють анафора та риторичні звертання. Які ще художні засоби вжив автор для розкриття ідейного змісту твору?
8. Поясніть, як ви розумієте порівняння «як та купина, що горить — не згора...». Яке джерело походження цього виразу та якого значення він набуває у вірші?
9. До якого виду лірики належить поезія? Наведіть аргументи на доказ своєї думки.
- ▶ 10. Порівняйте текст вірша 1944 р. та його пізнішу редакцію. Прокоментуйте, які зміни було внесено до тексту та як вони вплинули на зміст твору.
11. Пригадайте, хто з українських письменників писав вірші, що нагадують послання чи заповіді. Чим вони подібні до вірша «Любіть Україну!»?

1. Вивчіть вірш «Любіть Україну!» напам'ять.
2. Прочитайте спогади заступника редактора районної газети «Народна трибуна» м. Балти Одеської області Семена Цванга. Спираючись на біографічну статтю в

підручнику та спогади, напишіть есе або підготуйте усне повідомлення про долю українського письменника в тоталітарній радянській державі. Виголосіть його на уроці.

У 1951 р. в місті Горлівці на Донеччині біля Палацу гірників була вивішена афіша: «...відбудеться зустріч з поетами Павлом Безпощадним, Семеном Цвангом, а також з літератором Володимиром Сосюрою». Перші два поети були написані великими літерами, а внизу під ними дрібним шрифтом — ім'я Сосюра. На зустріч прийшло багато горлівчан. Стояли навіть на вулиці. Тепло сприйняли виступ свого донецького поета Павла Безпощадного. І ось на сцену вийшов Володимир Сосюра. У залі запанувала тиша. Усі дивилися на свого земляка, улюбленого поета Сосюру. Якусь мить він стояв, а потім почав читати поему «Червона зима», за нею вірші «Коли потяг у даль загуркоче», «Знов село». На очах у поета з'явилися сльози. Його хвилювання передалося всім присутнім. Вдячні горлівчани найбільше квітів подарували Володимирі Сосюрі. Того ж вечора Семен Цванг у готелі запитав Сосюру:

— Володимире Миколайовичу, чому ви не читали нових віршів?

Він якось сумно подивився на молодого поета і промовив із щемким болом:

— Нових читати мені ще не можна.

Той, хто хоче зрозуміти, що таке поезія серця, почуття, має прочитати хоч кілька віршів інтимної лірики Володимира Миколайовича Сосюри. Її часто називають книгою Марії, тому що саме цій жінці він присвятив найбільше щирих, задушевних творів.

У вірші «Васильки» Марії не згадано, але саме вона надихнула В. Сосюру на його написання. У своїх спогадах він оживив епізод створення поезії так: «В 1938 році, коли минуло мені сорок літ, я написав “Васильки”... Добре пам'ятаю свій настрій в той вечір, коли з'явився цей вірш. Щоб точно його висловити, треба було б сказати: “Васильки” я написав разом з Марією».

Основний мотив вірша — вічність кохання.

Автор підносить кохання як почуття, яке робить людину щасливою.

Твір зіткано з образів, які викликають у читачів яскраві асоціації. Перша строфа — це образ блакиті, яку відчуваємо в кожному рядку. Вона — у непоказних польових васильках, у кольорі очей коханої, у просині гаїв, у стані душі ліричного героя. Незважаючи на використаний холодний синій колір, перша строфа емоційно дуже тепла й задушевна.

Автор майстерно вибудовує композицію 12-рядкової мініатюри. Кожна наступна строфа додає нових барв у переживання ліричного героя. Для вираження основної думки В. Сосюра використовує прийом обрамлення. Останній чотиривірш за змістом повторює мотив першого, але вже в новій інтерпретації: інші закохані в майбутньому будуть так само щасливі, як і ліричний герой у цю мить. Автор вірить, що почуття кохання вічне і кожне наступне покоління переживатиме його по-своєму неповторно. У вірші гармонійно поєднано інтимні переживання з філософськими роздумами про плинність життя й вічність почувань.

ВАСИЛЬКИ

Васильки у полі, васильки у полі,
і у тебе, мила, васильки з-під вій,
і гаї синіють ген на видноколі,
і синіє щасті у душі моїй.

Одсіяють роки, мов хмарки над нами,
і ось так же в полі будуть двоє йти,
але нас не буде. Може, ми квітками,
може, васильками станем — я і ти.

Так же буде поле, як тепер, синіти,
і хмарки летіти в невідомий час,
і другий, далекий, сповнений привіту,
з рідними очима порівняє нас.

Олег Шупляк.
Натюрморт «Купальський»

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

- ▶ 1. Поділіться думками із сусідом (сусідкою) по парті, яке враження на вас справили вірш. Які асоціації викликав?
2. Доберіть докази на підтвердження тези, що поезії притаманна задушевність, відкритість і схвильованість.
3. Схарактеризуйте образ ліричного героя поезії. Поміркуйте, кого поет називає «другий, далекий, сповнений привіту». Для чого, на вашу думку, вводиться цей образ у вірш?
4. Поет розмірковує про плинність життя, але він не песимістичний. Висловіть свою думку — чому.
5. Випишіть у робочий зошит художні засоби та поясніть їх роль у вірші.
6. До якого виду лірики належить поезія? Наведіть аргументи на доказ своєї думки.
7. Опишіть репродукцію картини Олега Шупляка. Чи відтворює вона настрої поезії? Свою думку обґрунтуйте.

Обговоріть з однокласниками

Ще 20–30 років тому для стосунків між чоловіком і жінкою (дівчиною — хлопцем) добирали слова «кохання», «закоханість», «дружба», «знайомство» тощо. Останнім часом всю палітру взаємин витіснило одне слово — *стосунки*.

Чи означає це, що спростились емоції й почуття, які переживає сучасна людина? Чи варто свої інтимні переживання виражати в поезіях, а може, вони занадто особисті, щоб ними ділитися з іншими?

Вірш «Осінь» («Облітають квіти, обриває вітер...») Володимир Сосюра написав у 1938 р. У ці роки він, як ми вже знаємо, пережив душевну драму, що позначилась на його подальшому житті. Те, що **основним мотивом** свого вірша поет обирає **відтворення осені як явища природи**, є свідченням складного емоційно-душевного стану митця.

Поет зображує персоніфікований образ осені. Вона на баскім чорнім коні. Хоч би чого він не доторкнувся — усе мертвіє. Перші дві строфи, багаті на поетичні образи, звучать урочисто. Знову, як у багатьох Сосюриних віршах, з'являється його улюблений синій колір. Але від нього холодно, і навіть те, що осінь синьоока, не додає тепла.

Остання строфа виражає смуток і приреченість. Образ самотньої білорогої берізки під вікном підсилює пригнічений настрій твору. *Скрізь якась покора в тишині розлита* — чи це спостереження стосується тільки стану природи восени? Може, автор переживає такі само емоції, як його ліричний герой? Чи тільки про природу він думав, коли описував, як *В'яне все навколо, де пройдуть копита, золоті копита чорного коня*? І тут, очевидно, точки зору ліричного героя й автора на відтворення дійсності зближуються.

ОСІНЬ

Облітають квіти, обриває вітер
пелюстки печальні в синій тишині.
По садах пустинних їде гордовито
осінь жовтокоса на баскім коні.

В далечінь холодну без жалю за літом
синьоока осінь їде навмання.
В'яне все навколо, де пройдуть копита,
золоті копита чорного коня.

Облітають квіти, обриває вітер
пелюстки печальні й розкида кругом.
Скрізь якась покора в тишині розлита,
і берізка біла мерзне під вікном.

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Розкажіть сусіду (сусідці) по парті, який настрій у вас викликав вірш. Чим вразив вас образ осені в інтерпретації Володимира Сосюри?
2. Назвіть зорові образи поезії та вкажіть їх роль у відображенні поетичного образу осені.
3. Схарактеризуйте ліричного героя вірша. Відповідь підтверджуйте цитатами.
4. Який художній засіб використав автор у рядку «*берізка біла мерзне під вікном*»? Яку роль відіграє цей образ у поезії?
5. Прочитайте відгук українського поета Андрія Малишка про Володимира Сосюру: «*Він усе життя виліплював образ ліричного героя, закоханого в землю, в кольори осені і неба, з чутливою душею...*». Чи може цей вислів служити ключем до розуміння вірша «Осінь»? Свою відповідь обґрунтуйте.

6. Поясніть, до якого виду лірики належить поезія. Наведіть аргументи на доказ своєї думки.
7. Поезії В. Сосюри притаманна особлива мелодійність вірша. Наведіть докази на підтвердження цієї тези.

1. Напишіть есе, у якому висловіть враження про пейзажну та інтимну лірику В. Сосюри.
2. Тема осені цікавила багатьох поетів. Доберіть відповідні поезії, які справили на вас враження, та прочитайте їх на уроці.
3. Прочитайте кілька віршів інтимної лірики В. Сосюри. Порадьте однокласникам твори, які вас найбільше вразили.

Література в колі мистецтв

Нелегка й багатогранна доля Володимира Сосюри надихала кінематографістів на створення фільмів про нього. На каналі YouTube радимо переглянути документальні фільми «Володимир Сосюра» (режисер *Вадим Кіслов*, 1971 р.) і «Так ніхто не кохав» з телевізійного циклу «Гра долі» (режисер *Василь Образ*, 2008 р.). Організуйте обговорення їх із ровесниками.

ТВОЇ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

У творчості Володимира Миколайовича Сосюри можна знайти епізоди й образи, якими він хоче переконати владу у своїй лояльності¹. Прочитайте твори поета й проведіть літературознавче дослідження. Підготуйте презентацію на тему «В. Сосюра: між творчістю та компромісом». Оприлюдніть результати дослідження в соціальних мережах та організуйте їх обговорення або виголосіть результати дослідження на уроці. Запропонуйте ваше дослідження на розгляд журі Малої академії наук.

МУЗЕЙНА МАПА УКРАЇНИ

В Україні відкрито два меморіальні музеї Володимира Миколайовича Сосюри — у м. Сіверську Донецької області та в м. Лисичанську Луганської області. Уявіть, що ви впорядковуєте виставку, присвячену творчості Володимира Сосюри. Які експонати ви б дібрали?

¹ *Лояльність* (фр. — вірний) — вірність чинним законам, постановам органів влади (інколи тільки формальна, зовнішня).

Поезії авторів, які ви вивчатимете далі, читати швидко не можна. Їхні твори вимагають замислюватися над кожним словом і рядком, перечитувати їх по кілька разів, щоб «розкодувати» зашифровані смисли. Ці смисли нашаровуються один на одній, ховаються за символами й складними художніми образами чи натяками. Сучасна поезія запрошує на рандеву¹ сучасного інтелектуального читача — мислячого, обізнаного з надбаннями світової культури. Той, хто планує пробігтись по рядках лише очима, має шанс розчаруватись і ніколи більше не повернутись до неї. Але той із вас, хто проникне в поетичну майстерню авторів, навчиться відчувати красу їхніх творів, не зможе розстатись із ними ніколи.

Тепло поетичного слова Василя Голобородька

ВАСИЛЬ ГОЛОБОРОДЬКО

Народився 1945 р.

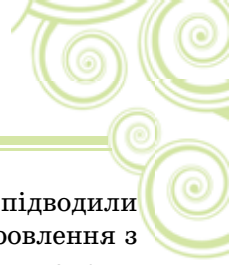
Почнімо знайомство з одним із найвидатніших українських поетів сучасності Василем Голобородьком. Микола Вінграновський² охарактеризував його твори так:

«Вірші. Вони у Голобородька такі: чим довше і уважніше вчитуєшся у них (а це хочеться), ідеш за ними, довіряєшся їм, тим сильніше, ненав'язливо і гіпнотизуюче тебе охоплює світ, з якого не хочеться виходити і його покидати: що це? хто? як? Всі ті ж відомі тобі слова, і кольори, і звороти, та ж сама, давно відома, знайома тобі перебірливість чи, навпаки, статичність інтонацій — виростають і творять звучання нове, небуденне, могутнє і свіже... в кожному вірші Василя Голобородька іде чи лежить, пливе чи летить та дорогоцінна образна потужність, і щем, і міра, і вишуканість, і дисципліна слова — словом, все те, що ми зємо поезією істинною, суть і дорога якої — сам автор, поет і його час. А справжній поет — він завжди іде від свого народу. Його духовна адреса — його народ».

Василь Іванович Голобородько народився 7 квітня 1945 р. в с. Адріанополі на Луганщині. З дитинства увібрав від батьків пошанування народних традицій: «Зовсім малим, у віці посівальника, будила мене мати зимовим ранком і посилала посівати до сусідів, це недалечко, через дорогу

¹ Рандеву — наперед умовлене побачення.

² Вінграновський Микола Степанович (1936–2004) — український письменник-«шістдесятник», режисер, актор, сценарист і поет.

лише перейти. Заходив я до хати вісником свята, мені раділи, підводили до покуті, я сипав із жмені пшеничне зерно і промовляв поздоровлення з Новим роком, як мене навчила мати». У родині дбали про традиції, ушановували народні свята. А в школі Василько чув від учителів, що колядувати чи щедрувати, паски пекти чи прикрашати на Зелену неділю зелом оселю — то пережитки минулого. В. Голобородько згадував цей час: «Офіційна школа із самого початку вороже поставилася до школи батьків, скільки образливих слів було вимовлено на адресу останньої: забобонні, неписьменні, відсталі від життя, немодні і т. д. Не меншу роль у розтинанні безперервності народної духовної культури зіграло протиставлення (а подеколи й нацькування) дітей проти батьків (з найвищим виявом цього протиприродного явища: діти відмовляються від своїх батьків!)». З радісних і сумних миттєвостей складалось голодне й холодне повоєнне дитинство В. Голобородька.

Усупереч радянському вихованню, Василь змалку, як спраглий подорожній до води, тягнувся до глибоких джерел народного словесного мистецтва. У п'ятнадцять років він почав збирати фольклорні твори та робити етнографічні записи. Це захоплення поет не полишає все життя, вони стали для нього взірцем для витворення образної системи власної поезії. В одинадцятому класі школи-інтернату в с. Верхнє під Лисичанськом, де продовжив навчання, Василь почав віршувати. «Після дощу» — так називався перший його вірш, надрукований 7 травня 1963 р. в лисичанській міській газеті «Новый путь». У цьому ж році з'явилося також кілька добірок віршів у республіканській пресі. Молодого автора помітили такі відомі поети, як Андрій Малишко та Дмитро Павличко, літературознавець Іван Дзюба. Рідкісний випадок, але вже через три роки після дебюту Олесь Гончар¹ назвав 20-літнього Василя Голобородька «надією української літератури». Юнак був сповнений нових творчих планів.

Він вступив до Київського університету імені Тараса Шевченка на філологічний факультет, але провчився лише рік. У 1964 р. завершилась «хрущовська відлига» — і Василя відрахували з навчання. Він повернувся на малу батьківщину й відновився в Донецькому університеті. Через рік В. Голобородька знову було відраховано з формулюванням «за дії, не сумісні зі званням студента». Насправді ж — за вільнолюбні погляди, опір русифікації та поширення серед студентів забороненої літератури. У цьому ж році через втручання КДБ² заборонено до друку його першу поетичну збірку. «У Луганськ приїхав кадебіст, — згадував В. І. Голобородько, — і каже до мене українською: давай працювати на нас стукачем. Допоможемо з книжкою, а також вступити в сільгоспакадемію. Я не погодився».

В. Голобородька призвали до лав радянської армії. Насправді це було своєрідне заслання далеко від України — у Владивосток. У листі до свого

¹ Гончар Олесь (Олександр) Терентійович (1918–1995) — український радянський письменник, літературний критик, громадський діяч. Перший лауреат премії імені Тараса Шевченка, голова Спілки письменників України (1959–1971), академік АН України (1978).

² КДБ — Комітет державної безпеки в СРСР, який виконував функції таємної поліції та карного органу влади.

друга, видатного українського поета Василя Стуса, борця з режимом, навіть листування з яким могло дорого коштувати, він писав: «Комбат радив злазити з хмар і писати вірші про солдатів, і взагалі я не знаю, що мені робити... перша (збірка віршів) може вийти, як тільки буде вказівка з ЦК¹ комсомолу. Не знаю, коли та буде вказівка. Мені то все набридло, що зі мною робиться. А я хочу волі, бути самим собою, бути добрим і нести людям добро!».

«Немає пророка у своїй Батьківщині», — повчає відомий крилатий вислів. Ці слова цілком можна застосувати до В. Голобородька. До 1987-го він жив без прописки, без постійної роботи та засобів до існування, його твори довгі двадцять років не друкували. Радянська система зробила все, щоб прізвище В. Голобородька як поета було стерто з пам'яті читачів. Але навіть у цих умовах поет не написав жодного рядка всупереч своїй совісті та переконанням.

Проте за межами радянської України поет викликав щире зацікавлення. У 1970 р. в США у видавництві «Смолоскип» вийшла його книжка поезій «Летюче віконце», до якої увійшли чотири збірки, написані до 1968 р.: «Летюче віконце», «Пастух квітів», «Від криниці до криниці» й «Ікар на метеликових крилах». Уже сам факт друку творів за кордоном в СРСР сприймали як вияв ворожості до режиму. Але світ відкрив неповторного українського поета Василя Голобородька. Він став цікавий закордонному читачеві. Вдумайтесь тільки в назву антології світової поезії, надрукованої 1983 р. в Югославії, — «Від Рабіндраната Тагора до Василя Голобородька». І лише в 1988 р., коли в СРСР почали пробиватися паростки демократичних змін, в Україні з'явилася друком перша збірка «Зелен день». За наступні дві збірки «Ікар на метеликових крилах» (1990 р.) та «Калина об Різдві» (1992 р.) В. Голобородька було відзначено Національною премією імені Тараса Шевченка (1994 р.).

Твори письменника перекладено на 15 мов світу. Він один із тих поетів, через творчість яких світ пізнає душу України.

Сам поет про свою поезію говорить: «...процес народження вірша схований для мене, я не знаю, чому зупиняюся душею саме на цих виразах... Моє слово не вогнисте, в моїй поезії — метелики, бджоли. Але я засвідчую перед світом, Богом і людьми: тут Україна, і ви українці».

В останні роки Василь Голобородько опублікував також кілька розвідок на теми українського фольклору. 2010 р. вийшла збірка дитячих поезій «Віршів повна рукавичка».

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. На прикладі біографії Василя Голобородька прокоментуйте його слова «Мене підстрілили на злеті».
2. Російський письменник XIX ст. Федір Сологуб писав: «Якщо важко почувати себе зайвим у чужій стороні, то в багато разів важче людині... почувати себе зайвим у себе вдома, в країні, миліше од якої немає в цілому світі». Як ця думка стосується біографії В. Голобородька?

¹ ЦК комсомолу — центральний комітет — центральний орган керівництва молодіжною організацією радянської молоді — комсомол.

3. За тлумачним словником з'ясуйте лексичне значення слова *стойк*. Чи можете ви ним охарактеризувати поета? Кого з українських митців минулого та сучасності ви вважаєте *стойками*? Свою думку обґрунтуйте.
4. В. Голобородько дає чимало інтерв'ю журналістам. Прочитайте в мережі Інтернет одне-два з них і підготуйте матеріали про те, як живеться письменнику нині, про його мистецькі захоплення і творчі плани. Виголосіть повідомлення на уроці.

Вірш «**З дитинства: дощ**» («**Я уплетений...**») увійшов до першої надрукованої збірки В. Голобородька «Зелен день». У ньому, наче на акварелі, відтворено одну життєву миттєвість — іде дощ. Але це не прості потоки води. Дощ у вірші персоніфікований — він «уплітає» у свої пасма ліричного героя, дорогу, хату, дерево, річку, череду корів. І все навколо завмерло й благодатно підкоряється його владі, адже він — **ЗЕЛЕНИЙ!** Він — колір трави й листя, символ життя.

Віктор Микитенко. Іде дощ

Для твору властиве поєднання епічного й ліричного. Композиційним центром поезії є образ-переживання ліричного героя, викликаний явищем природи. Ліричний герой — хлопчик, який відчуває себе єдиним цілим зі світом.

З ДИТИНСТВА: ДОЩ

Я уплетений весь до нитки
 у зелене волосся дощу,
 уплетена дорога, що веде до батьківської хати,
 уплетена хата, що видніється на горі, як
 зелений птах,
 уплетене дерево, що притихле стоїть над дорогою,
 уплетена річка, наче блакитна стрічка в
 дівочу косу,
 уплетена череда корів, що спочивають на тирлі¹.
 А хмара плете і плете
 зелене волосся дощу, холодне волосся дощу.
 Але усім тепло,
 усі знають: дощ перестане,
 і хто напасеться, хто набігається,
 хто нахитається,
 хто насидиться на горі,
 хто належиться,
 а хто прийде додому
 у хату, наповнену теплом, як гніздо.

¹ Тирло — місце для відпочинку худоби, найчастіше біля водопою.

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

- ▶ 1. Твір написано вільним віршем. Перекажіть картину дійсності, зображену автором. Чи вдалось вам зберегти поетичність твору? Як ви думаєте, чому?
2. У вірші рими немає, але добре відчутний ритм. Прочитайте твір виразно, намагаючись його передати.
3. Вірш умовно можна поділити на дві частини. Прочитайте їх і визначте провідний мотив кожної.
4. Автор пише: *Але усім тепло, / усі знають: дощ перестане*. Хто ці «усі»?
5. Цікаво, що рядок *усі знають: дощ перестане* — це своєрідне поетичне дзеркало. Поспостережіть! Ті, хто останніми були «уплетені» в дощ, згадані після цього рядка-дзеркала першими. *Хто напасеться? — Корови*. Простежте ланцюжок далі:

*Хто набігається? —
Хто нахитається? —
Хто насидиться на горі? —
Хто належиться? —
Хто прийде додому у хату, наповнену теплом, як гніздо?*

6. **Зверніть увагу!** Образом ліричного героя розпочинається й завершується твір. Це випадковий збіг чи композиційний прийом, що має певне ідейне значення? Свою думку обґрунтуйте.
7. Розкажіть, які емоції ви відчували, читаючи вірш. Назвіть прийоми та художні засоби вірша, що викликали ваші переживання.
8. Розгляньте репродукцію картини Віктора Микитенка «Іде дощ» (с. 121). Чи однаковий настрій викликають у вас ці твори мистецтва? Свою відповідь обґрунтуйте.

КОЛИ ПРОЧИТАНО ТВІР...

Основний мотив твору — нерозривна єдність і гармонія людини та природи.

Автор захоплюється багатогранністю, красою й невичерпністю всесвіту.

У простенькій, на перший погляд, пейзажній замальовці відображено глибинні пласти народного світобачення. Дощ, дорога, батьківська хата, гора, зелений птах, дерево, блакитна стрічка в дівочій косі, череда корів. За кожним із цих традиційних образів-символів приховується цілий шар смислів:

- ◆ *дощ* — символ життєдайної вологи, життя, очищення;
- ◆ *дорога, «що веде до батьківської хати»*, — це життєвий шлях людини;
- ◆ *образ хати, «що видніється на горі, як зелений птах»*, — символ затишку, захисту і разом з тим — високого духовного злету;
- ◆ *дерево, «що, притихле, стоїть над дорогою»*, уособлює саме життя, міцним корінням якого є родина.

Цікавим і багатозначним є образ річки, яку автор порівняв із блакитною стрічкою в дівочій косі.

1. Проаналізуйте вірш «З дитинства: дощ». Скористайтесь алгоритмом аналізу поетичного твору в розділі «Літературознавчий навігатор».
2. Знайдіть і прочитайте вірші В. Голобородька «З дитинства: хліб», «З дитинства: спрага», «З дитинства: піч», «З дитинства: грушка» та ін. Проаналізуйте один із них самостійно. Пригадайте, які образи виринають у вашій уяві при спогадах про ваше дитинство. Спробуйте втілити їх у поетичний чи прозовий твір.

Напевне, немає жодного українського письменника, якого б не хвилювало питання збереження й розвитку рідної мови. І коли в державних народів на захисті мови завжди стояли закони, то оборонцями української мови в усі часи були поети. «Нації вмирають не від інфаркту. Спочатку їм відбирає мову», — писала Ліна Костенко. Це розумів і В. Голобородько, тому неодноразово повертався до теми захисту рідної мови.

Вірш «Наша мова» — це своєрідний заспів до збірки «Калина об Різдві». У ньому автор звертається до **мотиву мови як генетичного коду нації**. Генетичний код у прямому значенні — система зашифрованої спадкової інформації, що дозволяє визначити вроджені схильності до чогось. У якому значенні можна застосувати цей термін стосовно поезії В. Голобородька? Спробуймо з'ясувати.

НАША МОВА

кожне слово
нашої мови
проспіване у Пісні
тож пісенними словами
з побратимами
у товаристві розмовляємо

кожне слово
нашої мови
записане у Літописі
тож хай знають вороги
якими словами
на самоті мовчимо

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Поясніть, чому В. Голобородько відмовився у вірші від розділових знаків. Прочитайте виразно твір. Зверніть увагу, що логічні наголоси треба робити майже на кожному слові, тому що всі вони важливі для розкриття ідейного змісту твору.
2. Вірш «Наша мова» не входить до жодного розділу збірки «Калина об Різдві» й набраний у збірці курсивом. Чому?
3. Проаналізуйте значення образів-понять Пісня й Літопис у вірші. Чому автор пише їх з великої літери, якщо кожен рядок твору починається з малої?

Коли прочитано твір...

Проаналізуймо композицію твору. На перший погляд, вірш дуже простий за будовою. Він складається з двох строф.

Перша строфа	Друга строфа	Коментар
кожне слово нашої мови проспіване у Пісні	кожне слово нашої мови записане у Літописі	мова в усіх проявах (усна та писемна), усоблює красу, духовність й історію
тож пісенними словами з побратимами у товаристві розмовляємо	тож хай знають вороги якими словами на самоті мовчимо	антитеза: <i>друзі-вороги</i> мова обслуговує всі сфери життя людини — для спілкування та роздумів (розмовляти й мислити українською мовою)

Як бачимо, використання на початку кожної строфи одного словосполучення та схожих за змістом реплік не сприймається як простий повтор. У наступній автор добирає все більш переконливі аргументи до попередньої, розвиває мотив попередньої строфи. У вірші утверджується думка про захист мови як явища, яке робить людину й народ неповторними серед інших народів. Як бачимо, В. Голобородько виходить за рамки проблеми «мова в житті людини», розсуваючи її до глобального узагальнення «мова — людина — нація».

Поезія «Теплі слова» відкриває збірку «Слова у вишиваних сорочках» (1999). Її центральним образом є слово, мова. Композиція вірша проста. Він складається із трьох двовіршів й одного чотиривірша. Перші три строфи лаконічно відтворюють цикл людського життя. Кохання — весілля — виховання внуків — такий нехитрий життєвий шлях кожної людини. І на кожному етапі її супроводжує СЛОВО, МОВА.

Але у вірші йдеться не тільки про окремих людей. Через мову кожна людина приєднується до великої спільноти — народу, а життя окремих індивідів зливаються в історичний шлях нації. Автор у чотирьох строфах звертається до колективного «ми» із закликом плекати мову як оберіг народу. Кожна строфа — це спонукання зберегти мову. Як заклинання звучать прохання-накази *співаймо, гуляймо, розповідаймо, наповнюймо*. Фраза «щоб не вмерло слово» рефреном повторюється в трьох строфах, підсилюючи наказову форму дієслів.

Основний мотив вірша — мова в житті людини й народу.

Автор закликає берегти рідну мову як запоруку незнищенності нації.

ТЕПЛІ СЛОВА

Співаймо пісні про кохання,
щоб не вмерло слово «Дунай»,
гуляймо весілля своїм дітям,
щоб не вмерло слово «коровай»,

розповідаймо казки своїм онукам,
щоб не вмерло слово «Змій» —
наповнюймо
цей холодний всесвіт
теплими словами нашої мови,
які народжуються разом із диханням.

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Розкажіть, яке враження справило на вас вірш. Чи переконав вас автор?
2. Прочитайте виразно вірш. Дотримуйтеся його ритму й робіть правильні логічні наголоси.
3. Проаналізуйте, яких символічних значень набувають образи Дунаю, короваю та Змія.
4. Поясніть, як ви розумієте значення останніх двох рядків вірша.
5. Проаналізуйте антитезу «холодний світ — теплі слова нашої мови» в останній строфі вірша.
6. Поясніть значення назви поезії.

Обговорітьте з однокласниками

Уважають, що успіху й слави може досягнути лише той письменник, який живе в столиці. Усе життя В. Голобородька пов'язане переважно з провінцією. Як ви вважаєте, чи впливає місце народження та проживання на наявність (розвиток) таланту? Чи обов'язково треба жити в столиці, щоб стати успішним? Свою відповідь обґрунтуйте на прикладі біографій українських письменників і відомих вам випадків із життя.

1. Проаналізуйте вірші «Наша мова» й «Теплі слова». Що між ними спільного?
2. Напишіть есе, у якому висловіть свої враження від поезій В. Голобородька.

ТВОЇ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

1. Василь Голобородько — один із засновників неофіційного літературного угруповання «Київська поетична школа». Проведіть дослідження про це мистецьке об'єднання й узагальніть його у формі презентації. Виголосіть результати дослідження на уроці.
2. Сучасна українська письменниця Оксана Забужко запропонувала висунути Василя Голобородька на нагородження Нобелівською премією в галузі літератури від України. Багато культурних діячів її підтримали. Напишіть проект подання до Нобелівського комітету, у якому запропонуйте номінувати В. Голобородька в галузі літератури. Укажіть, за які заслуги ви пропонуєте його відзначити.
3. Розкажіть про творчу особистість В. Голобородька членам своєї родини. Улаштуйте поетичну годину, де звучатимуть його твори. Поясніть своїм близьким, у чому, на вашу думку, енергетика творів поета.

Їхні чесні кроки Володимира Підпалого

ВОЛОДИМИР ПІДПАЛИЙ

1936–1973

«...Я, мабуть, не народився поетом» — так скромно оцінював своє обдарування Володимир Олексійович Підпалий. Але коли ви читатимете його твори, то відкриєте для себе тонкого ніжного лірика, у якого не знайдете жодної фальшивої ноти. Доля виявилася до нього несправедливою, відвівши всього 37 коротких років життя. Він не любив слави й галасу довкола свого імені, був скромний і чесний, а разом із тим принциповий, коли мова заходила про святі для нього поняття — «Україна», «людина» і «творчість».

В. Підпалого літературознавці характеризують як представника «тихої поезії» — ліричного струменя в українській літературі 60-х — початку 70-х років ХХ ст. Їй не притаманна орієнтація на зовнішні ефекти, вона духовно спокійна й зосереджена. На відміну від пафосності, ствердження державності, національної самосвідомості поетів-«шістдесятників», вірші «тихих ліриків» відзначаються камерністю¹, увагою до внутрішнього світу особистості, через який вони осмислюють загальнолюдське. В умовах, коли в країні до людини ставились як до «суспільного коліщатка», В. Підпалий і представники «тихої поезії» проголошують самоцінність кожної особистості, що на той час було сміливо й кидало виклик тоталітарній системі. «Наше сьогодніня вияскравлює його літературний і громадський подвиг, бо писати такі поезії, редагувати такі збірки, так безкомпромісно, мужньо і щиро підтримувати справжню літературу в 60-ті — на початку 70-х років зважувалися далеко не всі письменники, видавничі редактори. В атмосфері гоніння всього мислячого, прогресивного, в умовах масового цькування талантів, шпіонажу серед людських душ Володимир Підпалий вистояв, навіть підтятий жорстокою хворобою, не зрадив ні себе, ні друзів», — таким згадує його письменник Володимир Біленко.

Яким же був один із яскравих поетів «тихої лірики»? Найкраще, мабуть, розповість про себе він сам.

¹ Камерний — тут: призначений для вузького кола.

АВТОБІОГРАФІЯ

(Скорочено)

«Народився я в селі Лазірках 9 травня 1936 року, за 25 км від Лубен. Мати Ольга Степанівна — козачка з хутора Макарівщини, а батько Олексій Лукович — виходець з-під Великої Багачки. Вона знала тьму казок та приповісток, шанувала загадки і вміла знаходити до них ключ. Але ніколи я не чув, щоб вона співала. Певно, гірке дитинство, як і подальше життя (1943 року вона стала вдовою), наклало свою печатку на її характер. Мати вміла і любила працювати, кохалася у квітах (вся хата була великим квітником...) і чистоті.

Батько працював на залізниці, любив сади і бджільництво, ненавидів тютюн і горілку. Загинув під Києвом 1943 року. Пам'ятаю його добре. Якби володів пензлем, можна було б відтворити його образ у величезному циклі: батько качає мед; батько садить дерева; батько іде до армії і т. д. В селі й до сьогодні розповідають про те, як він співав.

Учився я у Величанській семирічній та Лазірівській середній школах. Любив (і люблю) історію, літературу; донині не знаю і не розумію точних наук. У школі читав дуже багато, але без ніякісної системи. 1953 року закінчив 10 класів; працював у МТС, колгоспі. 1955 року був мобілізований на флот. Службу служив, але не любив: нудьгував за степом, садами.

1957 року демобілізувався (через хворобу ніг) і поступив до Київського університету на філологічний факультет (український відділ), який і закінчив 1962 року.

Перші вірші видрукував на шпальтах комсомольських «Молоді України» та «Зміни» (1958 р.). У Державному видавництві художньої літератури 1963 року вийшла перша збірка «Зелена гілка», а роком пізніше — «Повесіння»... Нині підготував дві книги: «Тридцять літо» для видавництва «Молодь» та «Книги лірики». Мрію написати пісню.

Працюю старшим редактором поезії у «Радянському письменникові»¹. Одружений, маю доньку. Позапартійний. Позаспівковий.

Київ, 26 вересня 1966 р.»

Після 1966 р. побачили світ збірки В. Підпалого «В дорогу — за ластівками» (1968) та «Вишневий світ» (1970), а помертню — «Сині троянди» (1979), «Поезії» (1986), «Пішов в дорогу за ластівками» (1992).

Основні мотиви творчості В. Підпалого: сенс людського життя, любов до радянської Батьківщини, значення поетичного слова в суспільстві, захист рідної мови, змалювання рідної природи, краса людських почуттів тощо.

Після тривалої невиліковної хвороби В. Підпалый помер 24 листопада 1973 року.

¹ «Радянський письменник» — книжкове видавництво Спілки письменників України. Засноване 1933 р. у м. Харкові під назвою «Радянська література». Від 1934 р. працює в Києві. 1939 р. перейменоване на «Радянський письменник». У незалежній Україні набуло сучасної назви — «Український письменник». «За часів тоталітаризму видавництво мало статус солідної й респектабельної установи в тодішній (підрадянській) Україні, підтримуючи час від часу високу репутацію виданнями творів окремих письменників позаідеологічного художнього спрямування — окремі з них по досі лишаються в скарбниці української літератури», — таку інформацію нині можна прочитати на сайті його інтернет-книгарні.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- ▶ 1. Поясніть, яким у вашій уяві постав В. Підпалай як поет й особистість. Наведіть приклади з його біографії.
2. Назвіть дві-три характерні особливості творчості представників «тихої поезії».

У ліричному вірші «...Бачиш: між трав зелених...» знайшла яскравий вияв позиція В. Підпалаго як поета-гуманіста. Поштовхом до роздумів про сенс людського буття послужив зворушливий епізод: ліричний герой помітив у траві самотніх пташенят. Чим має бути насажене життя кожного? Які цінності має сповідувати особистість? Через антитезу «активна позиція — байдужість» автор втілює свій життєвий ідеал: справжня людина повинна бути відповідальною за все в цьому світі, бути небайдужою до всього.

* * *

Бачиш: між трав зелених,
як грудочки, пташата...
Станьмо ось тут навшпиньки
спокій їх берегти.
Може, не зможу батьком —
стану їм старшим братом;
будь їм, маленьким, сірим,
просто сестрою ти...
Кажеш, що не зумієм,
не маєм любові й хисту...
Що ти?! А руки?! Серце?!
Куди заховати їх?!

Яструб-розбійник свисне
раптом над беззахисними,
ляже на нашу совість
за нашу байдужість гріх...
Треба в житті любити
гаряче і багато:
сонце, дощі зернисті,
дорогу в пилу,
траву!
...Бачиш, в гнізді малому,
як грудочки, пташенята,
немічні ще, невміло воруються
і живуть!..

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

- ▶ 1. Визначте основний мотив поезії та поясніть, як він розкривається.
2. У творі відчутна діалогова форма викладу. Хто, на вашу думку, є адресатом, з яким автор розмовляє?
3. У вірші використано прийом обрамлення: на початку й наприкінці відтворено образ пташенят. З якою метою автор використав цей прийом?
4. Поміркуйте, чи можна сказати, що образ пташенят у творі набуває символічного значення. Свою відповідь обґрунтуйте.
5. Автор використовує такі філософські категорії, як *любов*, *совість*, *гріх*. З якою метою він уводить їх у вірш?
6. Поясніть, як у поезії «...Бачиш: між трав зелених...» знайшли відображення принципи творчості представників «тихої лірики». Відповідь підтверджуйте цитатами.
7. До якого виду лірики належить поезія? Наведіть аргументи на доказ своєї думки.

«Зимовий етюд¹» — ніби спалах-враження про одну миттєвість зими. У поезії відтворено емоційний стан ліричного героя, викликаний пейзажем.

Основний мотив — оспівування краси природи рідного краю, неповторності зимових краєвидів.

Автор кількома влучними образами відтворює зимовий пейзаж. Невеличкий етюд побудовано на прийомі антитези. З одного боку — сон, тиша, з іншого — рух. Метафори *замерзле відлуння розмаїття думок, дерева в своїх снах* навіюють спокій, разом із тим персоніфікація (*Вітер вихоплює з гілок звуки*) надає зимовій картині динамізму.

ЗИМОВИЙ ЕТЮД

На шибі вікна замерзле відлуння розмаїття думок,
 За вікном дерева в своїх снах...
 З-під снігу — є легке відчуття їх весняної замріяності,
 Вітер вихоплює з гілок звуки —
 Він намагається скласти з них зимову сонату².
 Вслухаючись... можна побачити мерехтіння і переливи їх кольороспалахів.
 Ця краса наскрізь проймає ество,
 Хочеться поділитись... білокрилі промені-думки линуть до тебе.

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Про що цей твір? Опишіть, які почуття ліричного героя відтворено. Відповідаючи, цитуйте твір.
2. Поміркуйте, хто може бути адресатом етюдю. З якою метою ліричний герой звертається до нього або неї? Відповідь підтверджуйте цитатами.
3. Назвіть зорові образи поезії. Яка їх роль у творі?
4. Прочитайте рядки:

*Вітер вихоплює з гілок звуки —
 Він намагається скласти з них зимову сонату.*

Як створений автором поетичний образ допомагає вам уявити картину природи?

5. Яким ви уявляєте ліричного героя твору?
6. До якого виду лірики належить поезія? Наведіть аргументи на доказ своєї думки.

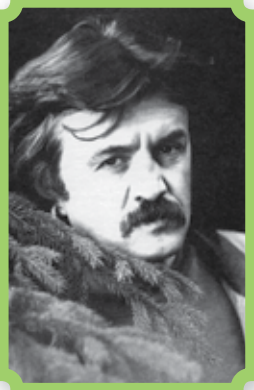
¹ *Етюд* — невеликий літературний твір, присвячений певній конкретній темі.

² *Соната* — інструментальний музичний твір, який складається з трьох-чотирьох різних щодо характеру та темпу частин.

Ритми й образи сучасної української поезії (кінець XX– початок XXI ст.)

ВАСИЛЬ ГЕРАСИМ'ЮК

Народився 1956 р.

Василь Дмитрович Герасим'юк народився 18 серпня 1956 р. в м. Караганді (Казахстан). Після повернення родини в Україну навчався спочатку в рідному селі Прокурава на Гуцульщині, потім — у м. Коломия. Закінчив філологічний факультет Київського університету імені Тараса Шевченка.

Автор поетичних книг «Смереки» (1982), «Потоки» (1986), «Космацький узір» (1989), «Серпень за старим стилем» (2000). Лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка.

ЧОЛОВІЧИЙ ТАНЕЦЬ

Ти мусиш танцювати аркан¹.
Хоч раз.
Хоч раз ти повинен відчути,
як тяжко рветься на цій землі
древнє чоловіче коло,
як тяжко зчеплені чоловічі руки,
як тяжко почати і зупинити
цей танець.
Хоч раз
ти стань у це найтісніше коло,
обхопивши руками плечі двох
побратимів,
мертво стиснувши долоні інших,
і тоді в заповітному колі

ти протанцюєш під безоднею неба
із криком по-звіриному протяжним.
Щоб не випасти із цього грішного світу,
хоч раз
змішай із ближніми
піт і кров.

Сину людський,
ти стаєш у чоловіче коло,
ти готовий до цього древнього танцю
тільки тепер.
З хрестом за плечима.
З двома розбійниками.
Тільки раз.

¹ Аркан — гуцульський чоловічий танок.

Веніамін Кушнір. Аркан

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Твір «Чоловічий танець» написано «вільним віршем», але його мова ритмічна й нагадує своєрідний ритм танцю. Прочитайте виразно поезію, передаючи її ритм.
2. Розкрийте символічне значення образів аркану, зчеплених рук і чоловічого кола.
3. Витлумачте значення рядків:

*Хоч раз ти повинен відчути,
як тяжко рветься на цій землі
древнє чоловіче коло...*

4. До кого В. Герасим'юк звертається «сину людський»? Де (у якій книзі) можна зустріти саме таке формулювання? Поясніть, чому автор добирає саме ці слова.
5. У другому строфоїді, звертаючись до Ісуса Христа, автор розвиває мотив страждання сина Божого як свідомий вибір спасіння ближнього. Поясніть, як пов'язаний другий строфоїд із першим за змістом. Свою відповідь обґрунтуйте, використовуючи цитати.
6. Визначте основний мотив вірша.
7. Поясніть, до якого виду лірики належить поезія. Наведіть аргументи на доказ своєї думки.

1. Прочитайте кілька творів В. Герасим'юка та виберіть один, який ви порадите однокласникам.
2. За джерелами Інтернет чи періодикою прочитайте інтерв'ю з В. Герасим'юком. Що нового ви дізналися про нього? Підготуйте повідомлення про життя і твори поета та ознайомте з ним однокласників.
3. Вірш «Чоловічий танець» вивчіть напам'ять (за бажання).

ІВАН МАЛКОВИЧ

Народився 1961 р.

Іван Антонович Малкович народився 10 травня 1961 р. в с. Нижній Березів на Івано-Франківщині. Закінчив Івано-Франківське музичне училище та філологічний факультет Київського університету імені Тараса Шевченка. У 1992 р. заснував видавництво «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА».

Автор поетичних збірок «Білий камінь» (1984), «Ключ» (1988), «Вірші» (1992), «Із янголом на плечі» (1997), «Вірші на зиму» (2006), «Все поруч» (2010). Вірші Малковича перекладено на англійську, німецьку, італійську, російську, польську, литовську, грузинську та інші мови.

ІЗ ЯНГОЛОМ НА ПЛЕЧІ

Старосвітська¹ балада

Краєм світу, уночі,
при Господній при свічі
хтось бредє собі самотньо
із янголом на плечі.
Йде в ніде, в невороття,
йде лелійно², як дитя,
і жене його у спину
сірий маятник життя, —
щоб не вештав уночі
при Господній при свічі,
щоб по світі не тинявся
із янголом на плечі.
Віє вітер вировий³,
віє Ірод⁴ моровий⁵,
маятник все дужче бухка,
стогне янгол ледь живий...
А він йде і йде, хоча
вже й не дихає свіча,
лиш вуста дрижать гарячі:
янголе, не впадь з плеча.

¹ *Старосвітський* — 1. Який дотримується старих поглядів, звичок, правил.
2. Поширений, прийнятний і т. ін. у старі часи; старовинний.

² *Лелійно* — від слова *леліяти*: оточувати ласкою, піклуванням; пестити, голубити.

³ *Вировий* — бурхливий, стрімкий рух, який захоплює, втягує за собою.

⁴ *Ірод* — цар Юдеї (40–4 рр. до н.е.) — під час правління наказав убивати немовлят, прагнучи не допустити народження Ісуса Христа.

⁵ *Моровий* — той, що стосується мору, смерті.

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

- ▶ 1. Виразно прочитайте твір, передаючи інтонацією його настрої. Поділіться із сусідом (сусідкою) по парті своїми враженнями.
2. Пригадайте з уроків зарубіжної літератури, який твір називають баладою та які її особливості. Які з названих особливостей притаманні поезії І. Малковича? Свою відповідь обґрунтуйте.
3. Визначте, яке лексичне значення слова «старосвітський» відповідає змісту цього твору. Чому автор у підзаголовку вказав жанр твору? Свою відповідь обґрунтуйте.
4. Поясніть символічне значення образів *Господньої свічі*, *сірого маятника*, *янгола*.
5. Поясніть настрої ліричного героя. Чим він викликаний?
6. Визначте основний мотив твору.
7. Поясніть, до якого виду лірики належить ця поезія. Наведіть аргументи на доказ своєї думки.
8. Прослухайте пісню на слова Івана Малковича «З янголом на плечі» у виконанні гурту «Плач Єремії» та співачки Марічки Бурмаки. Яке враження вони у вас викликали? Який варіант вам сподобався більше й чому? Обміняйтеся думками із сусідом (сусідкою) по парті.

З НІЧНИХ МОЛИТОВ

Господи, літа стебельце
всели до самотніх душ,
дай кожному звити кубельце,
і не поруш.

Хай кожен в цім світі спасеться,
хай світить з-за темних круч
довкола кожного серця
віри твоєї обрúч.

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

- ▶ 1. Виразно прочитайте вірш, передаючи інтонацією його настрої. Поділіться із сусідом (сусідкою) по парті своїми враженнями.
  2. Поясніть символічне значення образів *стебельця літа*, *кубельця*, *обруча віри*.
  3. Поясніть настрої ліричного героя. Чим він викликаний?
  4. Визначте мотив твору.
  5. Поясніть, до якого виду лірики належить поезія. Наведіть аргументи на доказ своєї думки.
-
- ▶ 6. Знайдіть і прочитайте твори Тараса Шевченка «Молитва», Олександра Кониського «Молитва за Україну», Юрка Іздрика «Молитва». Порівняйте їх із віршем Івана Малковича «З нічних молитов». Визначте спільні й відмінні ознаки. Доберіть вірші-молитви інших поетів і прочитайте їх на уроці.

7. Розгляньте дві гравюри Якова Гніздовського — «Молитва дитини» та «Молитва». Чи можна вважати їх ілюстраціями до поезії І. Малковича? Аргументуйте свою думку.

Молитва дитини

Молитва

1. Проаналізуйте вірш «З янголом на плечі» або «З нічних молитов».
2. Іван Малкович у численних інтерв'ю розповідає цікаві епізоди зі свого життя. Наприклад, його дід по материній лінії врятував І. Франка від голодної смерті після коломиїської тюрми. А відоме видавництво «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА» він заснував, бо хотів, щоб перший «Буквар» для його сина починався не зі слова «акула», як це було раніше, а зі слова «ангел». За джерелами Інтернет чи періодикою прочитайте інтерв'ю з І. А. Малковичем. Що нового ви дізналися про нього? Підготуйте повідомлення про життя і твори поета та ознайомте з ним однокласників.
3. Один із віршів І. Малковича вивчіть напам'ять (за бажання).

АНАТОЛІЙ МОЙСІЄНКО

Народився 1948 р.

Анатолій Кирилович Мойсієнко народився 9 липня 1948 р. в с. Бурівка на Чернігівщині. Закінчив філологічний факультет Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. Гоголя. Доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Автор поетичних збірок «Приємлю» (1986), «Сонети і верлібри» (1996, 1998), «Шахопоезія» (1997), «Сім струн» (1998, 1999), «Віче мечів» (1999), «Нові поезії» (2000), «Спалені камені» (2003), «Вибране» (2006), «З чернігівських садів: нові сонети і верлібри» (2008).

Твори Анатолія Мойсієнка перекладено на сім мов світу. Сам він перекладає з німецької та слов'янських мов.

* * *

Жовтень жовті жолуді
 На базар несе,
 Пише осінь охрою¹
 Золоте есе.
 Листопадом, бабиним літом
 Набиває вітер
 золотий кiset,
 злотом люльку креше,
 золоті пожежі
 попасом² пасе.
 Сонце — обережне —
 Золотими клешнями —
 В золоту Родоц³
 Золотим пожежником
 Походжає дощ.

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

- ▶ 1. Прочитайте виразно вірш. Яку картину він викликав у вашій уяві?
2. Проаналізуйте, з якою метою автор повторює у творі сім разів епітет «золотий».
3. Поясніть, яких відтінків набувають словосполучення «золоті пожежі» та «золотим пожежником» і в чому полягає нелогічність опису? Зауважимо, що така нелогічність й умовності в сучасній літературі стверджують незвичайну естетику.
4. Поясніть, до якого виду лірики належить вірш. Наведіть аргументи на доказ своєї думки.

1. Проаналізуйте вірш А. Мойсієнка «Жовтень жовті жолуді...».
2. Вивчіть вірш А. Мойсієнка «Жовтень жовті жолуді...» напам'ять (за бажання).
3. Анатолій Мойсієнко — один із засновників клубу паліндромістів. Дізнайтеся більше про цю незвичайну, так би мовити, екстремальну поезію.

Витаємо із задоволенням

В Анатолія Кириловича Мойсієнка є оригінальна збірка «Шахопоезія», про яку міжнародний гросмейстер Віктор Корчної сказав, що це «*рідкісна книжка, такої, певне, більше в світі нема*». Кого з вас захопить світ шахопоезії, можете почитати також твори на цю тему класика аргентинської літератури Хорхе Луїса Борхеса.

¹ *Охра* — природна мінеральна фарба червоно-брунатного або жовтого кольору.

² *Попасом* — пасучись на ходу.

³ *Родоці* — назва села.

ІГОР ПАВЛЮК

Народився 1967 р.

Ігор Зиновійович Павлюк народився 1 січня 1967 р. в с. Ужова на Волині. Навчався в Ленінградському вищому військовому інженерному училищі. На другому курсі, коли почав писати вірші, подав рапорт на відрахування з навчання. Був відряджений у забайкальську тайгу будувати автомобільну дорогу із в'язнями. У 1992 р. закінчив факультет журналістики Львівського університету ім. Івана Франка. Працював у засобах масової інформації. Автор 26 книг, серед яких — збірки ліричних творів «Нетутешній вітер» (1993), «Голос денного Місяця» (1994), «Скляна корчма» (1995), «Алергія на вічність» (1999), «Стихія» (2002) та ін., прози — «Біографія дерева племені поетів» (2003), «Заборонений цвіт» (2007); п'єси для дітей «Літаючий казан» (2003) та ін. Твори поета перекладено в багатьох країнах світу.

ДІВЧИНКА

Плаче дівчинка боса
На бабусин поріг.
Розчарована осінь
Клигає по дворі.
На душі прохолода.
Навіть півень затих...
— А кого тобі шкода?
Каже дівчинка:
— Всіх...

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Розкажіть, яку картину описано у вірші. Яке враження він на вас справив?
  2. Наведіть докази на підтвердження тези, що для вірша притаманна ускладненість тропів.
  3. Як ви вважаєте, чому дівчинці з поезії шкода всіх? Чому важливо не забувати про інших, навіть коли самому погано?
  4. Випишіть у робочий зошит художні засоби та поясніть їх роль у творі.
  5. Цікаво дізнатися, що збірка лірики І. Павлюка «Політ над Чорним морем» («A Flight Over the Black Sea») була видана в Лондоні у 2014 р. Вона стояла першою в топ-сотні найкращих іноземних видань за десять років, визначених англійським ПЕН-клубом.
Доберіть інформацію про ПЕН-клуб, підготуйте повідомлення та виголосіть його на уроці.
1. І. Павлюк написав цікаву «Автобіографію», у якій розповів про своє життя. Прочитайте цей твір, підготуйте інформацію про поета й виголосіть її на уроці.
  2. Вивчіть вірш напам'ять (за бажання).

ГАЛИНА КИРПА

Народилася 1950 р.

Галина Миколаївна Кирпа народилася 1 січня 1950 р. на хуторі поблизу села Любарці на Київщині. Закінчила Любарецьку середню школу та філологічний факультет Київського університету імені Тараса Шевченка. Працювала на видавничій та журналістській роботі. Перекладач.

Автор книжок «День народження грому» (1984), «Гостини» (1986), «Цвіт королевій» (1988), «Ковток тиші» (1999), «Будинок старий, як світ» (1999), «Чарівний вузлик» (2000), «Слон мандрує до мами» (2001) та ін.

* * *

Мій ангел такий маленький,
ну просто крихітка —
я навіть не бачу,
чи він сидить
на моєму плечі.
Мій ангел такий легенький,
ну просто пушинка —
я навіть не чую,

як він сидить
на моєму плечі.
Мій ангел такий тихенький,
ну просто тихіший трави —
я навіть не знаю,
коли він спить,
а коли прокидається
на моєму плечі.

* * *

Коли до вас темної ночі прийде Лев,
ви не кажіть йому нічого про зоопарк.
Нехай він не знає, що на світі є зоопарки.
Нехай хоч один Лев цього не знає.
А потім цього не знатимуть його діти.

А потім — його онуки. Потім правнуки.
І колись буде ціла Лев'яча Держава,
де жоден Лев не знатиме про зоопарк.
Коли б тільки вижив той Лев,
що прийде до вас темної ночі.

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Розкажіть, яким ви побачили поетичний дивосвіт Галини Кирпи. Відповідаючи, використовуйте цитати.
2. Визначте мотиви та художні засоби поезій «Мій ангел такий маленький...» і «Коли до вас темної ночі...».
3. Порівняйте поезії «Мій ангел такий маленький...» Г. Кирпи та «Із янголом на плечі» І. Малковича. Який основний мотив кожного твору? Що між ними спільне, а чим вони відрізняються?

1. Проаналізуйте поезію Г. Кирпи «Мій ангел» або «Коли до вас темної ночі...».
2. Який із цих віршів вам більше сподобався? Вивчіть його напам'ять (за бажання).

Я — ЧИТАЧ, або ПЕРЕВІРЯЄМО СЕБЕ

Повернімося до завдань, визначених у навчальному маршруті розділу. Підбийте підсумки своєї роботи й визначте, як ви засвоїли матеріал розділу.

Усно дайте відповіді на запитання.

1. Чи задоволені ви результатом своєї навчальної діяльності? Що сприяло вашому успіху?
2. Чого саме із запланованого не вдалося досягнути? У чому ви вбачаєте причини своїх невдач і як плануєте надолужувати прогалини в навчанні?
3. Який вплив на вас справили художні твори, що ви прочитали в цьому розділі?

Виконайте завдання. За ключами, наданими вчителем, перевірте правильність відповідей. У разі помилки в завданні повторіть додатково цю тему розділу.

Усно дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.

1. Розкажіть про види ліричних творів відповідно до тематики. Коротко схарактеризуйте кожен із них.
2. Поясніть, який вірш називають вільним.
3. Наведіть приклади поезій, написаних вільним віршем.
4. Назвіть прізвища українських поетів, які творять у ХХІ ст.
5. Розкажіть про життя Т. Шевченка періоду заслання.
6. Назвіть твір Лесі Українки, що належить до жанру поеми.
7. Кого з поетів називають представником «тихої лірики»?
8. Поясніть, які особливості творів представників «тихої лірики».
9. Назвіть поезії Т. Шевченка, що належать до циклу «В казематі».
10. Назвіть поезії, що належать до громадянської лірики.
11. Яка ідея твору «Давня казка» Лесі Українки?
12. Які особливості ліричних творів?

У завданнях 13–17 оберіть одну правильну відповідь і запишіть її в робочий зошит.

13. Мотив мови порушено в поезії

- А «Любіть Україну!» В. Сосюри
- Б «Теплі слова» В. Голобородька
- В «Ой три шляхи широкії...» Т. Шевченка
- Г «Хотіла б я піснею стати...» Лесі Українки

14. НЕ належить до пейзажної лірики твір

- А «Осінь» («Облітають квіти, обриває вітер...») В. Сосюри
- Б «...Бачиш: між трав зелених...» В. Підпалого
- В «Жовтень жовті жолуді...» А. Мойсієнка
- Г «Зимовий етюд» В. Підпалого

15. Творчість як єдина втіха у важкі періоди життя — основний мотив поезії

- А «Давня весна» Лесі Українки
- Б «Наша мова» В. Голобородька
- В «З нічних молитов» І. Малковича
- Г «Думи мої, думи мої...» Т. Шевченка

16. Образ аркану наявний у творі

- А «Мені однаково, чи буду...» Т. Шевченка
- Б «Чоловічий танець» В. Герасим'юка
- В «Васильки» В. Сосюри
- Г «Дівчинка» І. Павлюка

17. На контрасті настроїв ліричного героя побудовано поезію

- А «Давня весна» Лесі Українки
- Б «Любіть Україну!» В. Сосюри
- В «Із янголом на плечі» І. Малковича
- Г «З дитинства: дощ» В. Голобородька

18. У творі Лесі Українки «Давня казка» порушено тему

- А захисту мови
- Б любові до батьківщини
- В ролі поета в суспільстві
- Г збереження народних традицій

19. Установіть відповідність.

Твір

Уривок

1 «Мені однаково, чи буду...» Т. Шевченка	А Хоч раз ти стань у це найтісніше коло, обхопивши руками плечі двох побратимів, мертво стиснувши долоні інших...
2 «Хотіла б я піснею стати...» Лесі Українки	Б тож хай знають вороги якими словами на самоті мовчимо
3 «Наша мова» В. Голобородька	В Хай кожен в цім світі спасеться, хай світить з-за темних круч довкола кожного серця віри твоєї обруч.
4 «Чоловічий танець» В. Герасим'юка	Г Лунали б тоді мої мрії І щастя моє таємне, Ясніші, ніж зорі яснії, Гучніші, ніж море гучне. Д Малого сліду не покину На нашій славній Україні, На нашій — не своїй землі.

20. Запишіть риси характеру поета з твору Лесі Українки «Давня казка» та епізоди, у яких вони виявляються.

Надія національної драми

Навчальний маршрут розділу:

У цьому розділі ви:

◆ **прочитаєте**,
а за можливості
переглянете
у театрі
трагікомедію
Івана
КАРПЕНКА-КАРОГО
«Сто тисяч»

- ◆ **вивчите**, що таке драма як рід художньої літератури та її основні жанри;
- ◆ **дізнаєтеся** про розвиток українського театру в другій половині XIX ст., діяльність «театру корифеїв» і роль І. Карпенка-Карого в становленні української національної драми;
- ◆ **навчитесь** аналізувати трагікомедію;
- ◆ **характеризуватимете** образи дійових осіб п'єси;
- ◆ **визначатимете** прийоми комічного зображення дійових осіб у трагікомедії

Після опрацювання розділу ви краще розумітимете особливості розвитку драматургії і театру другої половини XIX ст. в Україні.

Визначте, які завдання із запропонованих вище ви вважаєте найважливішими. Додайте до них інші, що є значущими саме для вас. Подумайте, як досягатимете запланованого.

Зопрацюйте в парі!

Поясніть, як ви розумієте вислів Робера Лепаж¹: «Людина сьогодні йде в театр для того, щоб залишатися людиною». Обміняйтеся думками із сусідом (сусідкою) по парті.

У цьому розділі ми говоритимемо про *театр як один із видів мистецтва*. Хоч глядачі в театрі споглядають за грою акторів, але театральна вистава не відбудеться без драматурга, режисера, композитора, художника, хореографа. Отже, театральне мистецтво синтетичне² за своєю суттю. Усі твори, які актори «грають» на сцені, називають *драматичними*.

Драма (від грец. — дія) — літературний рід, що зображує дійсність безпосередньо через висловлювання та дію самих персонажів.

Автор у такому творі майже нічим себе не виявляє, а дійові особи розкриваються через вчинки, діалоги та монологи, характеристику їх іншими дійовими особами чи самохарактеристику, мову тощо. Щоб вистава захопила глядачів, робота драматурга має бути філігранною³. Йому необхідно обрати момент у житті дійових осіб, коли *найсильніше виявляються характери героїв та протиставлені їхні погляди*. Драматург має написати репліки дійових осіб так, щоб *дія була динамічною й захоплююю*.

У цьому розділі ви вивчатимете трагікомедію І. Карпенка-Карого «Сто тисяч», створену 1889 р., тому особливості драми розглянемо на прикладі класичних п'єс ХІХ ст.

Драматичний твір поділяється на *дії (акти)*, кожна з яких, своєю чергою, — на *яви*⁴. На початку твору завжди вміщено список дійових осіб. Поява нової дійової особи відділяє одну яву від іншої. У класичному драматичному творі *невелика кількість дійових осіб й одна сюжетна лінія*. Події зазвичай розгортаються від минулого до майбутнього, місце дії залишається переважно незмінним. *Рушієм дії в драматичному творі є гострий конфлікт*. Свої зауваження й доповнення (місце дії, особливості гри акторів тощо) автор передає через *ремарки*⁵.

¹ Лепаж Робер (нар. 1957, Квебек) — канадський режисер театру й кіно, актор, драматург і сценарист.

² Синтетичний — той, що з'єднує окремі елементи, частини в єдине ціле.

³ Філігранний — продуманий або опрацьований до найменших деталей, дрібниць.

⁴ Ява — частина акту, дії драматичного твору, у якій склад виконавців лишається незмінним. Поділ на яви у творі не є обов'язковим.

⁵ Ремарка — авторська примітка в тексті п'єси, що містить стислу характеристику обставин дії, зовнішності та поведінки дійових осіб. Зазвичай у тексті її виділяють курсивом.

За характером конфлікту драматичні твори поділяють на *трагедію*, *комедію* та власне *драму*.

Трагедія — це драматичний твір, що ґрунтується на непримиренному конфлікті особистості з виразниками інших моральних позицій.

У ній позитивний герой кидає виклик людині, групі людей або цілому суспільству й майже завжди гине.

Протилежна до трагедії комедія — драматичний твір, у якому викриваються негативні явища в житті людини або суспільства.

У комедії автор висміює вади суспільного буття й окремої людини, тому головна зброя комедії — сміх. Він може бути доброзичливим або злим.

Ознаки трагедії й комедії поєднує в собі **трагікомедія**. У ній, як у комедії, висміюються недоліки людини чи суспільства, але часто, як у трагедії, головний герой опиняється на межі життя і смерті. Трагічні події в трагікомедії, як правило, у загостреному вигляді виявляють характер героя.

Драма як жанр займає проміжне місце між трагедією та комедією. Драма змальовує життя ширше й різноманітніше, ніж трагедія й комедія, які вибирають протилежні, крайні сторони людського буття. Френк Капра¹ про драму сказав: «Я думав, що драма — це коли героїня плаче. Я помилявся. Драма — це коли плачуть глядачі». Насправді сльози наприкінці вистави — це не обов'язковий атрибут драми, адже в ній автор зображує буденне життя людини. У п'єсі, звичайно, можуть бути комічні чи драматичні ситуації, але вони не доведені до надзвичайного загострення. Фінал власне драми для головного героя може бути і щасливий, і трагічний. Як бачимо, драма не має чітко окреслених ознак. Незмінною є одна умова: вона не повинна залишати читача або глядача в театрі байдужим!

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Поясніть, чим драма як рід літератури відрізняється від лірики.
2. Назвіть жанри драми та коротко розкажіть про особливості кожного з них.

Історичні координати

«Розум людський ніколи і нічого не винайшов благороднішого і кориснішого за театральні видовища і для вдосконалення, і для очищення характерів», — писав Вольтер². Істинність його висновків підтвердили віки. Навіть бурхливий розвиток кіномистецтва у XX ст. не витіснив із людського життя великого чарівника на ім'я ТЕАТР. Він захоплює, виховує, змушує думати й переживати.

¹ *Капра Френк Рассел* (1897–1991) — американський кінорежисер і продюсер італійського походження, лауреат премії «Оскар».

² *Вольтер*, справжнє ім'я — *Марі Франсуа Аруе* (1694–1778) — французький письменник і філософ.

Для українського народу театр ніколи не був лише розвагою. Він — складова його життя, арена боротьби за національні інтереси, школа виховання патріотичних почуттів.

В умовах колоніального поневолення в першій половині XIX ст. театр повністю занепадає. Невелика кількість п'єс і поодинокі постановки не могли протистояти широкому наступу реакції на українську культуру. Але потяг народу до театралізованих вистав залишався.

У другій половині XIX ст. з'явилися тенденції до відродження театру. У деяких містах України поступово починають зароджуватися аматорські¹ гуртки: у 1858 р. при Київському університеті Святого Володимира (керівники — тоді ще студенти М. Лисенко², М. Старицький³ і П. Чубинський⁴); 1861 р. — «Товариство, кохаюче рідну мову» в м. Чернігові (керівники — Л. Глібов⁵, О. Маркович⁶); 1863 р. — «Артистичне товариство» в м. Бобринці (керівники — М. Кропивницький та І. Тобілевич), театральні гуртки в Єлисаветграді, Харкові, Одесі. «Увага» царського уряду до україномовних театральних колективів була особливо пильною. Ще з кінця 1860-х років вона взяла їх під таємний нагляд, щоб не допустити вільнолюбства й українофільства⁷.

▶ Чому так багато визначних діячів української культури розпочали свою діяльність саме зі створення драматичних гуртків? У чому сила театру?

Узаконив репресії проти української культури Емський указ (1876), який заборонив постановку театральних вистав українською мовою: «Воспретить различные сценические представления и чтения на малорусском языке, а равно и печатание на таковом же текстов к музыкальным нотам». Після цього вистави українською зникають зі сцен Києва, Полтави та Чернігова, але періодично продовжують відбуватися в Харкові та Єлисаветграді.

Заборона українських театральних вистав викликала обурення народу, тому в 1881 р. уряд змушений був піти на деякі поступки, хоч збереглися певні обмеження для українських постановок:

¹ *Аматорський* — любительський, не професійний.

² *Лисенко Микола Віталійович* (1842–1912) — український композитор, піаніст, диригент, педагог, збирач пісенного фольклору, громадський діяч.

³ *Старицький Михайло Петрович* (1840–1904) — український письменник (поет, драматург, прозаїк), театральний і культурний діяч. Один із корифеїв українського побутового театру.

⁴ *Чубинський Павло Платонович* (1839–1884) — український фольклорист, поет, громадський діяч, автор слів Гімну України.

⁵ *Глібов Леонід Іванович* (1827–1893) — український письменник, поет, байкар, видавець, громадський діяч.

⁶ *Маркович Опанас* (1822–1867) — український фольклорист, етнограф, громадський діяч, член Кирило-Мефодіївського братства.

⁷ *Українофільство* — напрям, склад думок і дій прихильника українців і всього українського.

1. *Перед спектаклем українською мовою обов'язково показували виставу російською.* За дотриманням цієї вимоги стежили спеціально призначені жандарми. Оскільки театральні вистави тривали по п'ять-шість годин, терпіння чиновника часто вистачало лише на спектакль російською мовою, на українську ж частину приходили прості люди та місцева інтелігенція.
2. *Вистава не повинна зображувати минуле українського народу чи життя інтелігенції.* Цензура забороняла ставити драматичні твори, у яких би згадувалося слово «козак». Дозвіл цензури найшвидше отримували низькохудожні п'єси побутового характеру, де переважають народні пісні й танці, гуляння, горілка, любовні сцени тощо.
3. *Не можна було перекладати драматичні твори з інших мов на українську та ставити їх на сцені.* У такий спосіб українську літературу й театр на тривалий час було позбавлено контактів зі світовою драматургією, а отже, українській культурі було закрито шлях до засвоєння надбань інших народів.
4. *Для постановки вистави театральний колектив мав отримати дозвіл від місцевої влади.* У такий спосіб до цензурних заборон додавалися ще й адміністративні. Прикладом таких подвійних перепон може бути заборона в 1883–1893 рр. ставити п'єси українською мовою в Київському генерал-губернаторстві (а це була майже третина території Наддніпрянської України!).

Отже, український театр заганяли в прокрустове ложе побутово-етнографічного примітивного дійства. Царські укази обмежували розвиток драматургії, збіднювали її тематично та жанрово, знижували якісний рівень художніх творів.

Указ 1881 р., всупереч жорстким обмеженням, легалізував постановку вистав українською мовою. Це був невеликий крок уперед.

Працю театральних діячів у цих несприятливих для розвитку української культури умовах можна назвати героїчною. Вражає їхня самопожертва в ім'я мистецтва. Серед великої кількості ентузіастів найвидатнішу роль у другій половині ХІХ ст. відіграли театральні діячі, що ввійшли в історію під назвою «корифеї¹».

Емілія Рудик. Корифеї української сцени (гобелен уміщено у фойє Академічного обласного українського музично-драматичного театру ім. М. Л. Кропивницького)

¹ *Корифей* — у старогрецькій трагедії — керівник і заспівувач хору; перен. провідний, видатний діяч науки, мистецтва тощо.

«Театр корифеїв»

У 1901 р. в Києві вийшла книжка «Корифеи украинской сцены», що розповідала про театральних діячів останньої чверті XIX ст. Відтоді найвизначніших режисерів, акторів, драматургів, співаків, які започаткували перший професійний театр в Україні, стали називати «корифеями». До них належали Марко Кропивницький, Іван Карпенко-Карий, Микола Садовський, Панас Саксаганський, Марія Заньковецька, Марія Садовська-Барілотті, Ганна Затиркевич-Карпинська та інші.

Перша трупа «корифеїв» (фото 1880-х років)

**Марко
Кропивницький**
(фото кінця XIX ст.)

**Михайло
Старицький**
(фото кінця XIX ст.)

**Панас
Саксаганський**
(фото 80-х років
XIX ст.)

У 1882 р., як писав І. Франко, «склалася труппа, якої Україна не бачила ані перед тим, ані потому, труппа, котра збуджувала ентузіазм не тільки в українських містах, а й у Москві, і в Петербурзі, де публіка часто має нагоду бачити найкращих артистів світової слави».

27 жовтня 1882 р. театральні діячі Єлисаветграда на чолі з режисером Марком Кропивницьким здійснили постановку драми Івана Котляревського «Наталка Полтавка». Головну роль у ній виконувала Марія Заньковецька. Захопленню публіки не було меж! Перед новоствореною трупю¹ відкривались перспективи гастролей містами України. І скрізь, де актори виступали, вони мали незмінний успіх. Але М. Кропивницький, який узяв на себе всі клопоти щодо організації роботи театального колективу, усвідомлював, що українське драматичне мистецтво буде захищене від утисків влади тільки за умови, якщо підкорить Санкт-Петербург.

На шляху до здійснення мети було багато перешкод, одна з яких — відсутність коштів. Вихід було знайдено. У 1883 р. труппа переїхала до Києва й об'єдналася з театральним гуртком, який очолював М. Старицький. Він став директором, а М. Кропивницький — режисером й актором нового колективу. Для розвитку труппи М. Старицький продав свій маєток і виручені гроші витратив на придбання костюмів, декорацій та зарплату акторів.

З 1883 р. театральний колектив активно розвивається і вдосконалюється. Обов'язки щодо створення єдиного злагодженого театального ансамблю взяв на себе М. Кропивницький. Він багато уваги приділяв удосконаленню акторської гри та співу, добору репертуару й музики, підготовці декорацій і костюмів. М. Кропивницькому вдалося згуртувати колектив і виховати яскраві таланти.

Спочатку репертуар театру був обмежений творами І. Котляревського («Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник»), Т. Шевченка («Назар Стодоля»), Г. Квітки-Основ'яненка («Шельменкоденщик», «Сватання на Гончарівці»). Згодом стало зрозуміло, що новий український театр буде цікавий публіці лише тоді, коли відображатиме сучасні проблеми. За нелегку справу оновлення репертуару

¹ Труппа — колектив артистів театру або цирку.

взялись Іван Тобілевич (Карпенко-Карий), Марко Кропивницький, Михайло Старицький, Панас Тобілевич (Саксаганський). Не всім із них і не відразу вдалося вийти за побутово-етнографічні рамки, але була здійснена спроба оновити тематику й урізноманітнити репертуар новими жанрами.

У супереч урядовим заборонам на українській сцені з'являється новий герой — інтелігент, виразник передових поглядів. Драматурги починають звертатися до історичних тем, шукаючи в подіях минулого аналогів для осмислення сучасних проблем. Усі драматичні твори того часу були позначені вболіванням за долю народу, відстоюванням його інтересів. Найвизначнішим драматургом серед них став Іван Карпенко-Карий, чия творчість набула з часом високого суспільного звучання.

У 1885 р. єдиний творчий колектив поділився на дві трупі. Першу очолив М. Садовський, другу — М. Кропивницький. Саме останньому вдалося здійснити заповітну мрію — завоювати санкт-петербурзьку публіку. З 11 листопада 1886 р. по 15 лютого 1887 р. відбулися вистави українських митців у північній столиці. Успіх перевершив усі очікування! Російський драматург О. Островський залишив таке враження про ті гастролі: «Глядач лавиною сунув в український театр, де показувалося мужицьке життя». Сучасники розповідали, що на виставах плакав великий російський письменник Лев Толстой, а видатний композитор Петро Чайковський підніс Марії Заньковецькій вінок із написом: «*М. К. Заньковецькій — безсмертній від смертного*». Захоплення російської публіки було таке велике, що виставу українських корифеїв відвідав навіть імператор Олександр III. Протягом 1886–1888 рр. українська трупа М. Кропивницького здійснила кілька успішних гастролей Росією, але, незважаючи на неймовірний успіх, змінити ставлення російської влади до української культури не вдалося.

Тільки в 1907 р. в будівлі Троїцького народного дому в Києві Миколою Карповичем Садовському вдалося відкрити перший стаціонарний професійний український театр (нині приміщення Київського театру оперети).

Заслуга корифеїв української сцени кінця XIX–початку XX ст. полягала в тому, що вони створили національний театр, піднесли його на високий рівень професіоналізму, осучаснили репертуар, у п'єсах якого порушували важливі питання суспільної ваги.

Марія Заньковецька
(фото 1888 р.)

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- ▶ Запишіть у робочий зошит тези до статті «Історичні координати». Розкажіть про розвиток українського театру в другій половині XIX ст.

Талант, подарований Україні

ІВАН КАРПЕНКО-КАРИЙ
(Іван Карпович Тобілевич)

(1845–1907)

Іван Карпович Тобілевич — таке справжнє прізвище відомого українського драматурга Івана Карпенка-Карого. Він народився 29 вересня 1845 р. в с. Арсенівка поблизу Єлисаветграда Херсонської губернії.

Карпо Адамович Тобілевич, батько драматурга, походив із зубожілого дворянського роду. Євген Чикаленко¹, хороший знайомий сім'ї, згадував, що в нього «були в зачатку всі ті таланти, що так яскраво розвинулись у його дітей». Мати, Євдокія Зіновіївна Садовська, походила з містечка Саксагані Катеринославської губернії. Її предки були козаками, але потім їх було закріпачено. За переказами, Карпо Адамович викупив дівчину з кріпацтва й одружився з нею. Від природи обдарована музично, вона співала дітям багато українських народних пісень і музичні партії з надзвичайно популярної на той час п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка». Її виховання позначилося на формуванні мистецьких смаків дітей.

Родина Тобілевичів виплекала таланти чотирьох видатних українських театральних діячів. Найстарший, Іван, — відомий драматург і актор Карпенко-Карий; Марія — талановита співачка, що працювала під псевдонімом Садовська-Барілотті; Микола Садовський — один із засновників професійного українського театру; Панас Саксаганський — актор, режисер, драматург, педагог. Усі четверо пов'язали свої сценічні псевдоніми переважно з біографіями батьків².

Мати навчала своїх дітей грамоти вдома, тому, оминувши початкову школу, Іван відразу

Брати Тобілевичі
(фото 1880-х років)

¹ Чикаленко Євген Харлампійович (1861–1929) — визначний громадський діяч, меценат української культури, видавець, публіцист.

² Псевдонім Карпенко-Карий утворено від двох слів: *Карпенко* — син *Карпа*, *Карий* — улюблений персонаж п'єси «Назар Стодоля» Шевченка; псевдонімами Марії Садовської та Миколи Садовського стало дівоче прізвище матері; Панаса Саксаганського — від назви містечка й річки Саксагань.

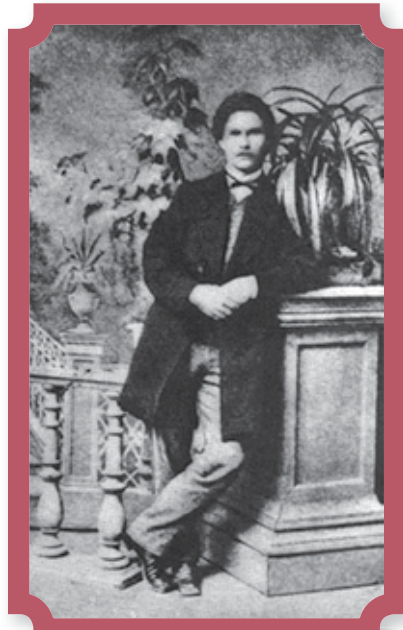
вступив до Бобринецького повітового училища. Карпо Тобілевич розумів значення освіти, тому не раз повторював: «Учись, синку, учись! Ми люди бідні, ніхто нас не порятує, коли ми самі себе не порятуємо!». Через матеріальну скруту Іванові Тобілевичу не судилося продовжити навчання в університеті, тому вже в чотирнадцять років він влаштувався писарчуком у канцелярії пристава в містечку Мала Виска, а згодом — канцеляристом у Бобринецькій міській управі. Потяг до знань спонукав його займатися самоосвітою. Він читав твори визначних письменників Шиллера, Руссо, Дідро, Вольтера, Мольєра, Гоголя, Островського, філософів, економістів, істориків.

Змолоду І. Тобілевич був палким прихильником театру. Він відвідував аматорські вистави, а коли в Бобринці утворили драматичний гурток, став активним його учасником. Тут Іван познайомився з майбутнім засновником «театру корифеїв» Марком Кропивницьким. У молоді містечка тільки й розмов було, що про сцену. Лише за 1863–1864 рр. гуртківці здійснили майже сорок постановок! Захоплення І. Тобілевича театром було таким великим, що, коли в Єлисаветград на гастролі приїхав прославлений американський трагік Айра Олдрідж, він пішки пройшов п'ятдесят кілометрів, щоб подивитися на його гру.

Коли в 1865 р. І. Тобілевича перевели працювати до Єлисаветграда, він почав активно займатися культурно-громадською діяльністю.

Тут він познайомився й потоваришував із Панасом Михалевичем, другом М. Драгоманова, членом «Громади», який жив після заслання в Єлисаветграді. Навколо І. Тобілевича й П. Михалевича об'єдналися передові діячі міста: Євген Чикаленко, Олександр Тарковський¹, Олександр Волошин² та ін. Гуртківці вивчали та поширювали заборонені твори Тараса Шевченка, народницьку літературу, збирали кошти для допомоги бідним.

У 1883–1884 рр. організацію було розгромлено, а активних її учасників покарано. Не минула розправа й І. Тобілевича. У 1883 р. його було звільнено з роботи та заборонено перебувати на території України й у великих містах Росії. Іван Карпович оселився на чотири роки в місті

Іван Тобілевич
(фото 1867 р.)

¹ Таркóвський Олександр Карлович (1862–1924) — поет, письменник, журналіст, громадський діяч. Рідний брат дружини І. Тобілевича, батько російського поета Арсенія Тарковського, дід режисера й актора Андрія Тарковського.

² Волóшин Олександр Федорович (1855–1933) — педагог, етнограф, фольклорист, суспільно-політичний діяч, член Української Центральної Ради.

Новочеркаську на півдні Росії та перебував під наглядом поліції. Тут І. Тобілевич написав кілька п'єс: «Бондарівна», «Розумний і дурень», «Наймичка».

У 1887 р. І. Карпенку-Карому дозволили повернутися до України. Відтоді все його життя було пов'язане з театром. Він працював як артист, режисер, драматург у театральних трупях Миколи Садовського, «Товаристві російсько-малоросійських артистів під керівництвом Саксаганського», «Малоросійській трупі Марка Лукича Кропивницького під керівництвом Саксаганського й Садовського за участю Марії Костянтинівни Заньковецької», «Товаристві малоросійських артистів під керівництвом П. К. Саксаганського з участю Івана Карпенка-Карого».

І. Тобілевич розумів важливість виховання народу, тому велику увагу приділяв репертуару національного українського театру. Одна за одною з'являються його п'єси «Сто тисяч» (1889), «Паливода XVIII століття» (1893), «Сава Чалий» (1899), «Хазяїн» (1900), «Суєта» (1903) та ін. У них він звертався до зображення історичного минулого народу та узагальнював нові явища тогочасної дійсності. Він збагатив драматургію новими жанрами, тематикою, образами. Для його п'єс були характерними яскрава сценічність, психологічне зображення героїв, динамічність дії. Своєю творчістю І. Карпенко-Карий вивів український театр на сучасний рівень розвитку, заклав основи нового театру ХХ ст.

15 вересня 1907 р. Іван Карпович Тобілевич помер. Його поховано поблизу хутора Надія на Кіровоградщині.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть визначних українських театральних діячів, які походили з родини Тобілевичів.
2. Розкажіть два епізоди з біографії І. Карпенка-Карого, які вам найбільше запам'яталися.
3. Назвіть драматичні твори І. Карпенка-Карого та поясніть, у чому його заслуги перед українською культурою.

1. Складіть і запишіть у робочий зошит план до біографічної статті про І. Карпенка-Карого. Підготуйте за ним усне повідомлення.
2. Прочитайте I дію п'єси «Сто тисяч». Робіть закладки в підручнику до образу Калитки.
3. Доберіть матеріали й підготуйте повідомлення на уроці про музично-драматичний театр М. Садовського за таким планом:
  1. Завдання театр.
  2. Склад трупи.
  3. Репертуар.
  4. Демократизм і народність.

Пригадайте!

Пригадайте, хто з письменників у світовій літературі звертався до теми руйнівної сили грошей на людину.

Трагікомедія «Сто тисяч»: «Чумазній іде!»

ІСТОРІЯ НАПИСАННЯ

У 1889 р. І. Карпенко-Карий створив трагікомедію «Сто тисяч». Поштовхом до її написання стали реальні факти ошуканства в Єлисаветграді. Про один із таких випадків згадувала дружина письменника: «Треба сказати, що різні шахраї з міста дуже часто намагалися обдурювати отаких “калиток”¹. Це було тоді звичайним явищем. Ми чули про один випадок, коли якийсь пройдисвіт продав чистий папір замість фальшивих грошей селянинові з сусіднього села, що було недалеко від станції Шостаківка. Цей випадок був не поодиноким. Таким чином, нічого вигаданого у п'єсі “Сто тисяч” не було. Все в ній було взято з життя, яке вирувало навколо нас».

Але, як справжній митець, І. Карпенко-Карий не обмежився змалюванням поодиноких випадків шахрайства. У п'єсі автор піднявся до узагальнення життя українського пореформеного² села у 80–90-х роках XIX ст.

Які його особливості? Після скасування кріпацтва в 1861 р. минуло понад 30 років. Колишні поміщики, не зумівши пристосуватися до нових умов господарювання, швидко розорувались. Їхні землі скуповували заможні селяни. У суспільстві утворювався новий прошарок — сільська буржуазія. «Гроші — усьому голова» — таким був головний девіз їхнього життя.

Іван Карпенко-Карий —
Калитка (фото кінця XIX ст.)

¹ *Калитка* — торбина для грошей; гаманець. У п'єсі І. Карпенка-Карого «Сто тисяч» головна дійова особа — Герасим Калитка.

² Ідеться про реформу 1861 р., спрямовану на поступову ліквідацію в країні кріпосницьких відносин.

Тому твір спочатку так і називався — «Гроші». Цензура не пропустила цей варіант п'єси, тому І. Карпенко-Карий його доопрацював і подав на повторний розгляд. У 1890 р. під назвою «Сто тисяч» трагікомедію було поставлено на сцені. Головну роль у ній виконував сам автор.

КОМПОЗИЦІЯ ТА СЮЖЕТ ТВОРУ

Події в п'єсі відбуваються протягом короткого проміжку часу в хаті сільського багатія Герасима Калитки.

Сюжетну лінію твору побудовано на конфлікті «шахрай ошукав шахрая», коли пройдисвіта Герасима Калитку обводить навколо пальця ще більший аферист Невідомий. Але автор використав доволі простий сюжет, щоб зобразити узагальнений образ представника нової сільської буржуазії, який у гонитві за багатством втрачає все людське й наважується навіть на кримінальний злочин.

Експозиція п'єси — поява в Калитчиній господі Невідомого. Він уперше пробує продати фальшиві гроші і привіз показати їх Герасимові. Калитці вони потрібні, бо він хоче купити землю поміщика Смоквинова, який розорився. Читач також дізнається, що саме в день зустрічі з Невідомим Герасим придбав землю в поміщика Борща.

Афіша постановки комедії «Сто тисяч» у Київському академічному драматичному «Театрі на Подолі».

Режисер-постановник —
Віталій Малахов.

У ролі Герасима Калитки —
Богдан Бенюк

У зав'язці Герасим домовляється з Невідомим, що купить у нього за п'ять тисяч сто тисяч фальшивих купюр. Від Савки він дізнається, що Жолудь розбагатів завдяки нечистим грошам, та й Невідомий каже, що отримані від прикажчика Жолудя гроші в Калитки теж фальшиві. Герасим упевнюється в думці: «Якщо можна обманювати іншим, то чому не можна мені?»

Усі події в *розвитку дії* зображують Герасима як жадібну й бездушну людину. Він економить на наймитах, хоче одружити свого сина Романа з Пузиревою дочкою. Одночасно з цим Калитка послав кума Савка до міста перевірити, чи справді фальшивими грошима можна розраховуватися. Савка без перешкод розміняв купюри в казначействі.

Кульмінація — у мішку, отриманому від Невідомого, Калитка, замість фальшивих грошей, побачив звичайний папір. Не винісши обману, Герасим намагається накласти на себе руки.

Розв'язка — Калитку рятує від смерті копач Банавентура¹, але Герасим у такому розпачі, що не має бажання жити далі.

¹ Банавентура — від імені святого: Франциск Бонавентура (світське ім'я Джованні Фіданца) (1221–1274) — італійський філософ і богослов. Учитель Церкви. Католицький святий.

ГРУПУВАННЯ ОБРАЗІВ П'ЕСИ

I. Карпенко-Карий усіх дійових осіб об'єднує у дві групи.

З одного боку — герої, які занедужали на «грошову хворобу». Найякравіше вона виявилась у головного героя п'єси Герасима Калитки. Для нього сенсом життя є збагачення. Але він не виняток. Засліплений грошима Невідомий, який пропонує Калитці придбати в нього фальшиві купюри. Тільки про гроші розмови в Калитчиного кума Савки, що ладний заради них запродати нечистому свою душу. Тридцять років присвятив пошукам скарбів копач Банавентура. Мета життя у збагаченні й у героїв за лаштунками трагікомедії — Пузиря й Чобота. Зрештою, має клопіт із грошима й панок Смоквинов, що розорився і в якого Калитка хоче придбати собі земельки.

З іншого боку — образи членів Калитчиної родини та його наймитів. Вони Герасимові антиподи¹: не сприймають його життєвих принципів і живуть своїми почуттями.

СТО ТИСЯЧ

*Скорочено
Комедія в 4 діях*

ДІЄВІ ЛЮДЕ

Герасим Никодимович Калитка — багатий крест'янин.

Параска — жінка його.

Роман — син їх.

Савка — кум Герасима, крест'янин.

Банавентура — копач.

Невідомий — єврей.

Гершко — фактор.

Мотря — наймичка.

Клим — робітник.

ДІЯ ПЕРША

ЯВА I

В хаті яку хвилину нема нікого; входе Невідомий.

Невідомий. Нікого нема... Охо-хо-х! Трудно теперечки жить на світі. А через чево і трудно? Через того, що багато розумних понаставало... Усі торгують, а покупателі тільки глазами купують, і торгівлі нема — один убиток. Так я сібе видумал новую комерцію: хорошій будет гендель, ежелі удастся... Попробуем!..

ЯВА II

Роман і Невідомий.

Невідомий. Здрастуйте вам.

Роман. Здоров.

Невідомий. Це хата Герасима Никодимовича Калитки?

Роман. Це.

¹ Антипод — людина, що своїми поглядами, рисами характеру або соціальним становищем цілком протилежна іншій людині.

Невідомий. А де ж сам хазяїн?

Роман. Вони в город поїхали, сьогодні повинні бути назад.

Невідомий. Я з ним відался, і он сказав, щоб я приїхав.

Роман. Може, й вони через годину будуть.

ЯВА III

Ті ж і *Копач.*

Невідомий. Прощайте! Я навідаюся опісля, бо у мене є діло до Смоквинова. (*Пішов.*)

ЯВА IV

Копач і Роман.

Копач. Ха-ха-ха! Заметь — це пройдисвіт! Я їх багато бачив, у мене опит і практика. Я на них насмотрелся... Командовал зводом, так пров'янт і фураж часто получав, знаю їх, да і вони мене знають! Тепер літ тридцять в одставке, по світу вольно я хожу і в очі сміливо усім гляжу... Стихи... Ха-ха-ха! А батько купчу й досі ще не совершив?

Роман. Ще в городі.

Копач. Хотів поздравити його з придобуттям земельки... А Прасковья Івановна?..

Роман. У попа.

Копач. Так! Торічелієва пустота¹... Хе-хе-хе! Ти цього не знаєш — це з фізики. В такім разі — адіо²! К обіду я прийду. (*Пішов.*)

ЯВА V

Роман. Наче і розумний, а дурний. Тридцять літ шукає кладів і голий став як бубон, бо все на кладах, кажуть, прокопав... І все він зна — тільки нічого не робе.

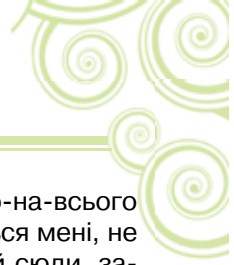
Приїжджає Герасим Калитка.

ЯВА VI

Герасим (один). Ху! Слава Богу, справився з ділами: совершив купчу, і земельки прибавилось. І бумага зелена, мов земля, укрита рястом!.. Ох земелько, свята земелько, Божа ти дочечко! Як радісно тебе загірати докупи, в одні руки... Приобрітав би тебе без ліку. Легко по своїй власній землі ходить. Глянеш оком навколо — усе твоє: там череда пасеться, там орють на пар, а тут зазеленіла вже пшениця і колосується жито; і все то гроші, гроші, гроші... Кусочками, шматочками купував, а вже і у мене набралось: тепер маю двісті десятин — шматочок кругленький! Але що ж це за шматочок! Он у Жолудя шматочок — так-так, — однієї шпанки ходить дванадцять тисяч, чотири чи п'ять гуртів випасається скоту. Та що? Свиной одних, мабуть, з тисяча, бо то ж зимою тільки біля свиной шість чоловік день при дні працює!.. І яким побитом Жолудь достав таку силу грошей — не зрозумію... Я сам пам'ятаю, як Жолудь купував баранців, сам їх різав, торгував м'ясом у різницях, а тепер — багатир. Де ж воно набралось? Не інаше, як нечистим путем! Тут недоїдаєш, недопиваєш,

¹ *Торрічеллієва порожнеча (пустота) (фіз.)* — безповітряний простір над вільною поверхнею рідини в закритій зверху посудині.

² *Адіо (від франц.)* — прощавай.

день при дні працюєш, жінка з діжі рук не виймає — і тільки ж всього-на-всього двісті десятих, а то ж, мабуть, і в десять тисяч не вбереш. Не спиться мені, не їсться мені... Під боком живе панок Смоквинов, мотається і туди й сюди, заложив і перезаложив, — видно, що замотався: от-от продасть або й продадуть землю... Ай, кусочок же, двісті п'ятдесят десятих, земля не перепажана, ставок рибний, і поруч з моєю, межа з межею. Що ж, копиталу не хватає... Маю п'ять тисяч, а ще треба не багато, не мало — п'ятнадцять тисяч! Де ти їх візьмеш? Прямо, як іржа, точить мене ця думка! Де їх взяти?.. Де?.. Хіба послухать жидка¹, піти на одчай, купити за п'ять тисяч сто тисяч фальшивих і розпускать їх помаленьку: то робітникам, то воли купувати на ярмарках... Мужик не дуже-то шурупає в грошах, йому як розмальована бумажка, то й гроші. Страшно тільки, щоб не влопатись... Обіщав жид сьогодні привезти напоказ. Може, це він уже й заходив. Цікаво дуже бачити фальшиві гроші.

ЯВА VII

Савка і Герасим.

Савка. Здрастуйте, куме! Добре, що я вас дома застав.

Герасим. А навіщо ж то я вам так пильно потрібен?

Савка. Відгадайте! Шкода, не відгадаєте... Грошей позичте, куме! Карбованців з сотню, до Семена.

Герасим. Я ж кажу, що так!.. Виходить: недовго думавши — давай! Хіба у мене банк, чи що?

Савка. Та до кого ж ти і вдаришся? Жид злупе такого проценту, що ніяк не викрутишся потім.

Герасим. Хто ж тепер, куме, не лупить? Лупи та дай.

Савка. То вже лупити краще ви, куме, та дайте.

Герасим. Нема! Хоч носа відкрити, то й десятки зайвої не витрусиш — всі віддав за землю.

Савка. Де ж ті гроші, куме?

Герасим. Та Господь їх знає. Я над цим думав.

Савка. Чув я, що Жолудь нечисті гроші має, від самого, не при хаті згадуючи, сатани, то, може, й другі так саме достали... Тільки де ж вони з ним познайомились і як? От що цікаво! Вже ж і я не полохливого десятка, пішов би до нього в гості у саме пекло: надокучило отак раз у раз позичати, нехай би дав, іродів син! Чи душу йому, лущипірові, треба, то нехай би брав, бо без душі, мабуть, легше, як без грошей. Я вам, куме, признаюсь, що сам ходив під Івана Купайла, як мені казано, на роздоріжжя... Повірите, звав, нехай Бог простить, Гната безп'ятого! Так що ж — не вийшов, тільки налякав. [...]

Герасим. Сміливі, сміливі ви, куме, з вами і не такі діла можна робить.

Савка. Ха! Чого там бояться? Страшно тільки без грошей, а з грішми, сказано ж, і чорт не брат.

¹ Жид (заст. жидовин) — традиційна слов'янська назва для позначення євреїв. Унаслідок тиску пізніших норм російської мови вживання цього слова в сучасній українській мові стало вважатися застарілим і образливим. У регіонах України, які перебували раніше у складі Речі Посполитої чи Австро-Угорської імперії та інших країн, збереглося традиційне українське необразливе використання цього слова. Уживається також у творах класиків української літератури та народних прислів'ях.

ЯВА VIII

Герасим і Невідомий.

Невідомий. Здрастуйте вам! [...]

Герасим. Приніс?

Невідомий. Є.

Герасим (зітхнув). Показуй.

Невідомий. (Оглядається кругом, загляда у вікно, потім виймає гроші, все нові, несе до столу, розклада на столі.) Теперечки пізнавайте, почитенний, де тут фальшиві, а де настоящі?

Герасим. (Довго розгляда, придивляється на світ.) От так штука! От так штука! Не вгадаю! (Розгляда.) Не вгадаю!

Невідомий. Оце одна — руб, а це друга — три.

Герасим. Оці-о? Оці? Та ти давай мені таких грошей хоч лантух — прийму. Як же ти їх розбираєш?

Невідомий. Ми?.. Ето секрет. Нащо вам усе знать? Товар нравиться — візьміть, не нравиться — не беріть. Ми не нуждаємося в покупателях; ми їх розпустили і розпускаємо, може, мільон, і всі благодарять... Ви знаєте, теперечки етих денег скрізь доволі, може, і у вас у кишені єсть такі самі.

Герасим. Ну, так! Звідкіля вони у мене візьмуться? Хіба дав хто, справді? Ану, глянь. (Показує свої гроші.)

Невідомий (розгляда). Как нема, коли є!.. От одна трьохрубльовая, от друга... Хе-хе-хе! Ето усе нашей фабрики.

Герасим. Свят, свят, свят! Та ти брешеш?

Невідомий. Побей меня Бог.

Герасим. Диво! От так штука! Оце, кажеш, фальшиві? Це я взяв від Жолудя приказчика. Виходить, їх і у Жолудя доволі є... Он як люде багатіють. [...]

Герасим. Розпалилась до них моя душа... Сто тисяч візьму!

Невідомий. Нехай вам Бог допомагає! А коли вивезти?

Герасим. Сьогодні у нас субота... У понеділок можна?

Невідомий. Можна, зачем не можна — усе можна!

Герасим. А ці дві бумажки ти дай мені, — може, я пробу зроблю: куплю на них що-небудь. [...]

Невідомий виходить.

(Сам). Тепер коли б розмінять фальшиві гроші в казначействі... Самому страшно, щоб не влопаться... Хіба кума взять у компаньйони? Що ж, коли він чорта не боявся, то не побоїться казначея, щоб розмінять гроші. Кращого компаньйона, як кум, не знайти!

Входе Копач.

ЯВА IX

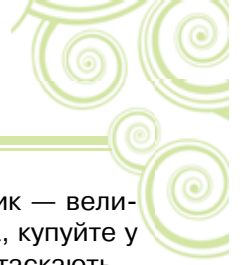
Герасим і Копач.

Герасим. От чортяка принесла цього бродягу! Півобіда сам злопає і на перешкоді ділові стане, треба його як-небудь вирядить.

Копач. Здоровенькі були! Як поживаєте, що поробляєте, кого виглядаєте? Хе-хе!

Герасим. Хоч голий, так веселий! Здрастуйте.

Копач. Поздравляю з придобутенієм земельки, дай Бог еще столько прикупить... [...] Грошей нема, а земелька росте й росте! Люблю за підприємчивость! Так, так, Никодимович! Скупуйте помаленьку, скупуйте! Ёй-Богу!

Чого ви? Думаєте — шуткою? Які тут шутки? Хазяйственный мужик — велике діло! Ворушіться, ворушіться! Крутіть головою: купили у Борща, купуйте у Смоквинова, а там у Щербини. Пани горять, а мужички з пожегу таскають... Це не пустяк! Ви як полагаете? Вони привикли омари там, шампанське — от грошики й ухнули, а там і іменія ахнули! А ви — галушечки, картопельку, кулешик, чухоньку, та й то не щодня, а воно жирок і наростає... Гляньте навколо: Жолудь — десять тисяч десятих. Чобіт — п'ять тисяч десятих, Пузир — три тисячі; а тут і ви помаленьку та помаленьку прикупуйте та прикупуйте.

Герасим. Що ж би ви зробили, якби гроші викопали?

Копач. Зараз би поїхав в Париж.

Герасим. ...краще ви скажіть мені, чи не знаєте багаті дівчини для мого Романа! Ви по світу ходите, то повинні знати, де є багаті дівчата.

Копач. Знаю. Як не знати — знаю... От хоч би й у старшого Пузиря — дві дочки на возрасті. Я у них як дома. [...]

Копач. Що ви скажете на моє пропозицію їхати до Пузиря на оглядини?

Герасим. А що ж, з Богом! Хіба коней наймать, чи що?

Копач. Жаль тільки, що Роман французького язика не знає, а то ми б там з ним жуків пускали — жеркотали б по-французькому. Хе-хе-хе! Це важний предмет.

Герасим. Та це чортзна-що! Ви ударяйте на гроші — гроші всьому голова.

Входить Роман.

ЯВА X

Ті ж і Роман. [...]

Герасим. Тут таке діло, сину: завтра неділя, то зберешся раненько, поїдеш з паном копачем до Пузирів. Запряжеш пару сірих жеребців у нового хвургона і сам одягнешся по-празниковому.

Роман. А чого ж я, тату, туди поїду?

Герасим. А ось чого: там є дівчата, а вони люде багаті, то ми зашлем до них старостів, так попереду треба, щоб Пузирі побачили тебе, а ти щоб побачив дівчат. А щоб було тобі зручніше поводитися, то ти удаси, ніби приїхав на завод купувати свинку і кнурця...

Роман. Та ви ж самі хотіли, щоб я женився на Мотрі.

Герасим. Тьфу на твої речі, дурноверхий! То я жартував, щоб вона старалась у роботі.

Роман. Гарні жарти: ви жартували, а ми з Мотрею покохались.

Герасим. Чортзна-що балакаєш! Хазяйський син повинен шукать хазяйську дочку з приданим, а не наймичку. [...]

Герасим. А грошей у неї багато є?

Роман. Де ж вони у неї візьмуться? Вона і без грошей до душі мені.

Герасим. До душі, та не до кишені.

Роман. А ви думаєте, що у Пузирів поживитесь грішми? Якраз! Так візьмемо, як наш зять взяв у нас: обіщали п'ять тисяч, а після весілля дали дві пари волів, десяток овець, пару коней, фургона і дві корови.

Герасим. Обіцянка — цяцянка, а дурневі радість.

Роман. Та ще на придачу всі гуртом побили зятя та й вирядили.

Герасим. А нас хіба не били? Били й нас. [...]

ЯВА XII

[...]

Роман. Вмішались всі родичі і півдня бились; оце наче й вгамуються, дивись: слово по слову — знов зчепились. Отаке-то придане; нарешті, батькові два зуби вибили...

Герасим. Та брешеш-бо, одного; а другий випав сам на третій день. [...]

Копач. А хто ж битву виграв?

Герасим. Виграв я, бо п'ять тисяч зосталось у калитці — не дав-таки зятьові.

Роман. Отакого й нам Пузирі дадуть приданого, як ми дали за сестрою.

Герасим. Ну, то ще побачимо! Я не такий дурень, щоб мене обманули... Я обманю хоч кого, а мене чорта лисого обманить хто. [...]

Виходять.

Завіса.

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Назвіть дійових осіб першої дії. Розкажіть стисло, що ви дізналися про кожного з них.
2. Поясніть, чому автор уводить у дію Калитку не з першої сторінки твору.
3. Розкажіть, про які події з минулого життя Калитки ви дізналися. Як вони характеризують героя? Відповідь підтверджуйте цитатами.
4. Зверніть увагу на дві репліки у творі:

Копач. Вас вже не обманеш, ви всякого обманете, а це велике дело, коли не тебе за чуба держать, а ти других за чуба держиш.

Калитка. Ну, то ще побачимо! Я не такий дурень, щоб мене обманули... Я обманю хоч кого, а мене чорта лисого обманить хто.

Як ці два висловлення дають уявлення про нориви в суспільстві того часу? Як ці фрази характеризують Калитку? Чому копач каже: «Вас **вже** не обманеш...»?

5. Знайдіть і прочитайте в I дії висловлення Савки й Калитки про те, за що їм страшно. Як ці судження характеризують моральні якості героїв? Свою відповідь обґрунтуйте.
6. У народному уявленні людська душа є вмістилищем чистого й непорочного Святого Духа. А якою є душа в Калитки й Савки? Свою відповідь обґрунтуйте, спираючись на уривки:
Савка (набiк). Е, куме, мабуть, і в тебе нечисті гроші, і в тебе душа вже не своя.
Герасим. Розпалилась до них моя душа... Сто тисяч візьму!
7. Знайдіть і прочитайте вислови Калитки про науку. Яку рису характеру виявляє в них герой?
8. Розкажіть, що ви дізналися з першої дії про копача Банавентуру. Чому його прізвисько саме таке? Що між ним і Калиткою спільне, а чим вони відрізняються? Свою відповідь обґрунтуйте.

1. У робочому зошиті запишіть риси характеру Герасима та епізоди I дії, у яких вони розкрились.
2. Прочитайте 2–4 дії. Зробіть у підручнику закладки, які допоможуть вам скласти характеристику образу Калитки.
3. Калитка багато разів у розмові вживає слова «Бог», «нечистий, сатана, чорт», «грiх». Читаючи, звертайте увагу на те, у якому контексті їх ужито.

ДІЯ ДРУГА
ЯВА II

Герасим за коном: «Вставайте ж, вставайте! Не мніться. Чепіга зайшла, пора скотину порать».

Копач. Еге! Герасим вже по хазяйству гасає — невсипущий.

Входе Герасим.

Герасим. О, і ви вже встали? Чого так рано? Полежали б ще.

Копач. Не спитьсья. Почув, що ви встали, та й я піднявся. А знаєте, що я придумав?

Герасим. А що?

Копач. Ви б зробили калакольчик у ту хату... Тут віршовка над ліжком. От прокинулись, пора вставать — зараз: дзінь, дзінь, дзінь, сам ще лежиш, а там встають.

Герасим. Та це чортзна-що! Я буду лежать, то всі будуть лежать. (*Загляда у двері.*) Чи не послули знову, щось тихо у тій хаті? От вам і дзвінок, і вигидає ж, скажи на милость. Ану, ану!

Копач. Оце саме добра пора копати, не душно, холодком можна Бог знає скільки викопать. Воно ще рано, тільки на світ благословиться.

Герасим. Та де воно вам рано? Вони надолужать: то вмиваннячком, то взуваннячком, або як почнуть Богу молиться, то й сонце зійде. Хоч би ж молилось, а то стоїть, чухається та шепче собі губами, аби простоять більше без роботи. Вже ж я їм і отченаша даю, як затоплю, то зараз і на землі. (*Одчиня двері навстяж і стоїть на дверях.*) Кажете — рано, вже світ білий, кури піднімаються. Так і хазяйство проспий! Стара, а стара! Параско, пора до коров, чого ви там мнетесь? Ану, ану! Хлопці, гайда з хати! Тільки коти в таку пору сидять у хаті на печі, а робітники та собаки надворі повинні бути. Це хто вийшов? Клим? Ти що ото несеш під пахвою? А йди сюди, я полапаю.

Входе Клим.

ЯВА III

Ті ж і *Клим.*

Клим. Що? Хліба взяв окраєць, — поки до обіда, то їсти захочеться.

Герасим. І тобі не гріх? Неділя свята, а ти ні світ ні зоря вже й жереш! Не пропадеш, як до обіда попостиш хоч раз у тиждень. Однеси хліб назад. Стара, Параско!

ЯВА IV

Ті ж і *Параска.*

Параска (на дверях, з дійницею в руках). Чого ти гвалтуєш?

Герасим. Що це в тебе за порядки? Диви! Хто хоче, той і бере без спросу, мабуть, ти хліба не запираєш?

Параска. Оце вигидав! Де ж таки, щоб хліб був незапертий, нехай Бог милує, все заперто.

Герасим. Один візьме, другий візьме — так і хліба не настачиш! Де ти взяв хліб?

Клим. Та я ще вчора за вечерею заховав окраєць.

Герасим. Чуєш, Параско? Хліб крадуть у тебе з-під носа, гарна хазяйка! Чого ж Мотря глядить?

Параска. Ну, а що ж я зроблю, коли хватають, як на зарванській вулиці? Чи чуєш, Мотре, вже хліб крадуть, скоро самим нічого буде їсти... (*Пішла.*)

Герасим. Це так, це так! Однеси зараз назад — гріх у неділю снідать.

Клим. Якби я спав у неділю, то й не снідав би, а то з цієї пори до обіда на ногах — не ївши охлянеш.

Герасим. Бійся Бога! Хіба ти з'їси до обіда півхліба?

Клим. Атож! Бога треба бояться, щоб не з'їсти до обіда півхліба.

Герасим. Одріж собі скибку, подавись ти нею, а то однеси назад.

Клим. Поживишся скибкою, як собака мухою. (*Пішов.*)

Герасим (до Копача). Така з'їжа, така з'їжа, що й сказати не можна! Повірите: з млина привезуть пуд тридцять борошна, не вспієш оглянутися — вже з'їли. Настане день, то роботи не бачиш, а тільки чуєш, як губами плямкають.

Копач. Сарана.

Герасим. Гірш! Повірите, що у них тільки й думка — як би до сніданку; а після сніданку все погляда на сонце — коли б скоріше обідать. Чи воно таке ненажерливе, чи Господь його знає! По обіді: сюди тень, туди тень — давай полуднувать, та ще коли б хоч їли скоріше, а то жує та й жує, прямо душу з тебе вимотує: хліб з'їдає і час гаїть! Він собі чавкає, а сонце не стоїть, котиться на-низ; йому ж того тільки й треба, аби мерщій до вечері.

Копач. Хе-хе-хе! Ви опит великий в цім ділі маєте.

Герасим. Та ні, ви те візьміть: ти мізкуєш, ти крутиш головою, де того взяти, де того, як обернуться, щоб земельки прикупить, та за думками і не їсться тобі, і не спиться тобі... Мене вже ці думки зовсім ізсушили... До того додумаєшся, що іноді здається, наче хто вхопив тебе за ноги і крутить кругом себе! А вони до того байдужі, тільки й думають: їсти і спати — і жеруть, і жеруть, як з немочі, а сплять як мертві. [...]

Входє Роман.

ЯВА V

Герасим і Роман.

[...]

Роман. Ну та й не хочеться мені їхати до тих Пузирів, коли б ви знали, та ще з Банавентурою.

Герасим. Не вигадуй, не вигадуй.

Роман. Та, ей-Богу, хоч би щупа цього не брав, покинув би його тут, бо хто побаче мене з ним, то засміють.

Герасим. З посміху люде бувають, от як викопає гроші, тоді нехай сміються, так-то. Іди, нехай при тобі підмазують фургона, запрягають, та й з Богом!

ЯВА VI

Герасим і Параска.

[...]

Параска. Що це ти затяв — женишь Романа на Пузирівні?

Герасим. А-а! То ти про це? [...] Тобі яке діло?

Параска. Не хочу я нікого за невістку, опріч Мотрі. Сам казав, що будеш її сватати; діти полюбилися, я до неї привикла, вона — до мене; дівка красива, здорова, зна всі порядки: коло птиці, коло свиней, коло корів — одно слово, хазяйка біля всього; в хаті, як у кімнаті; я вже нездужаю, а против неї, скільки їх у нас не було, ніхто хліба не спече, ніхто борщу не наваре, хоч і без олії іноді, а всі їдять, не нахваляться.

Герасим. Не треба мені ні доброго хліба, ні доброго борщу, бо чим краще спече, а смачніше зваре, тим більше робітники з'їдять... Мені треба невістку з приданим, з грішми.

Параска. Візьмеш в обидві жмені.

Герасим. Іди собі, не заважай мені думать.

Параска. Нехай же тільки Роман жениться на Пузирівні — не буде їй пресвітлої години, я її заїм.

Герасим. Про мене, хоч цілком з начинням ковтни її, мені аби гроші. Іди собі, Параско, від мене. Тут думок, як піску в морі, а ти з чортзна-чим причепилась.

Параска. Які там думки, чом же ти не пораєшся зо мною?

Герасим. Не з твоєю головою мене вчить... Іди собі.

Параска. Тьфу! На твою дурну голову.

Герасим. Я тебе як плюну!.. (Заміряється її вдарить.)

Входить Савка.

ЯВА VII

Герасим (лічить гроші). Хочу свинку і кнурця купити у Пузиря, — хвалять завод... (Перелічивши, ліче другий раз.) Що то гроші, куме! Свині завідські, коні завідські, вівці завідські... (Дає гроші.)

Савка. І де вони набрали таку силу грошви? Вже, куме, хоч ви мені що хочете кажіть, а я знаю, що більше нігде було достать грошей, тільки од нечистого. Їх дід, кажуть, знався з нечистим, він як умирав, то доти не вмер, поки стелю не розібрали. (Хова гроші.)

Герасим. То було колись. А тепер, куме, такі люде понаставали, що чорт, не при хаті згадуючи, боїться і носа показати меж них. Так, хіба зведе дурну дівку з чужим чоловіком, поскоромить яку непутящу молодицю з недолітком, посварить батька з сином, зведе на бійку приятелів, а щоб він узяв у розумного чоловіка душу і за це дав йому грошей? Шкода: і душі не візьме, і грошей не дасть, бо чоловік його обмане... Тільки вдариться до доброго аблаката, то той таку машину підведе, що у чорта очі на роги повилазять. Ні, куме, тепер не ті часи... (Таїнствено.) Люде самі уміють робити гроші краще від чорта.

Савка. Тобто фальшиві?

Герасим (озирається, запирає двері). Еге. Та ще й які гроші. В вік вічний не розбереш, чи вони фальшиві, чи вони настоящі.

Савка. Не віряться мені, щоб такі гроші були. Я пам'ятаю, як один панок наробив фальшивих грошей, аж з Варшави привозив майстрів, а тільки випустив, зараз і піймався.

Герасим. Ну, а якби були такі гроші, що всяке прийме, то ви б згодились достать таких грошей?

Савка. Я? З охотою. Коли люде багатіють, то чом же нам не поспробувать щастя... Надокучили прокляті злидні!.. Тільки горе моє — грошей нема; а без грошей же не достанеш і фальшивих бумажок. Та й де вони є отакі, як це ви кажете?

Герасим. Є... є... куме... Та ви зараз від мене прийняли на десять рублів фальшивих бумажок.

Савка (витягає гроші з кишені). Що це ви, куме... Господь з вами! Мені так страшно стало, як тоді, коли ходив викликать безп'ятого... (Розглядає.) Де ж вони тут? Це ви на глум мене піднімаєте?.. Гроші всі натуральні, як є!

Герасим. Отже, побий мене Бог, меж ними є фальшиві, і таких грошей можна купити скільки хочеш... Пристанете у компанію? Купимо сто тисяч.

Савка. Стривайте, куме, помовчіть, нехай я опам'ятаюсь, бо з мене мало дух не випре... Сто тисяч! (*Тре голову, потім тяжко зітхає.*) Ні... Куме, може, ви жартуєте зо мною?

Герасим. Не до жартів мені, куме, самому. Бодай я завтра сонця не побачив, коли жартую.

Савка. Покажіть же мені, котра настояща, а котрі фальшиві.

Герасим. Угадайте самі.

Савка (*розглядає*). Не вгадаю.

Герасим. Оце вони! Ну як таких грошей не купити? (*Вийма з пачки три бумажки по три і одну рубльову.*)

Савка. Ніколи в світі б не подумав, що це фальшиві.

Герасим. Отже, незважаючи на те, що гроші зроблені дуже добре, все-таки перше, ніж купити таку суму, їдьте ви, куме, хоч зараз в казначейство і розмінійте ці гроші; як казначей прийме, то всяке прийме...

Савка. А як казначей не прийме та протокола зроблять, га?

Герасим. Е, куме, ви чорта не боялись, а протокола боїтесь.

Савка. То-то бо й є, що чорт не такий страшний, як його малюють, а протокол...

Герасим. Дурниця! Скажете, що ви продали незнакомому чоловікові воли і між іншими грішми взяли й ці, а я посвідчу, що іменно так, то й край.

Савка. Добре, їду! Тільки договір краще грошей! Скільки ви мені дасте, як купите?

Герасим. А скільки хочете?

Савка. Скільки? Від кожної тисячі, що купите, мені сто карбованців.

Герасим. Багато буде. Я ж таки буду гроші свої кривні терять, а ви тільки поміч мені дасте. Візьміть п'ятдесят від тисячі.

Савка. Ні, куме! Коли вже труситься, то хоч знать за віщо.

Герасим. А, нехай буде по-вашому. Отоді, куме, заживем, га?

Савка. Заживем! Об землю злидні, а, розторгувавшись, ще прикупимо... А тим часом гаяться нічого: давайте мені цих безбілетних окрімно, а замість їх дайте настоящих десять.

Обмінюють гроші.

Може, й це такі? Хе-хе-хе!

Герасим. Ні, більше десятки нема.

Савка. Прощайте, зараз їду до Жолудя, а звідтіля у город. (*Пішов.*)

Герасим. Нехай вам Бог допомагає і щастить на добреє діло... Якась полегкість на серці, і наче душа моя почуває удачу. Коли б Господь поміг, тоді земелька Смоквинова наша! [...]

ЯВА XI

Герасим і Параска.

Параска. Звели і нам коней запрягти.

Герасим. Навіщо?

Параска. У церкву поїду з Мотрею.

Герасим. Ще що вигадай! До церкви можна й пішки піти, тут недалеко — три верстви.

Параска. Туди три та назад три, то вже шість.

Герасим. Люде в Київ ходять за чотириста верстов, а ти не хочеш по-трудитися для Божого дому й шість верстов, — ай-ай-ай, а ще й богомольна! Важко вже тобі пішки піти до Божого дому шість верстов... Худобу ганять в празник гріх. Блажен чоловік, іже скоти милує.

Параска. Що ж, тобі більше коней жаль, ніж жінки?

Герасим. Скотина гроші коштує, вона цілий тиждень робить на нас, а в неділю, що мала б відпочити, — гони в церкву. Це не по-Божому і не по-хазяйськи.

Параска. Та й я ж цілісінкий тиждень на ногах і роблю не покладаючи рук.

Герасим. То ти, а то коняка... Ти собі робиш, а коняка тобі. Та й знову — робота до роботи не приходитьсь. Хіба ти борону або плуга тягаєш? От якби ви вдвох з Мотрею крумера попотягали, то інша річ... Не дам коней. Пожалій скотину раз, вона тобі послуже десять раз... Іди пішки, Господь прийме твої труди і дасть тобі здоров'я.

Параска. Та чи ти ж з розумом? Всяке знає, що ми хазяїни неабиякі, а я буду тьопатися стільки світу пішки до церкви.

Герасим. Ото-то бо й є, що хазяїни, і кожний скаже, що це по-хазяйськи: скотинка одпочива, а хазяйка пішки. Іди, іди, Параско, пішки. Бог прийме твої труди... а коні одпочинуть — завтра робота...

Параска. Сором людям в очі дивиться!! Та ми ж пішки поспіємо на шапкобрання. Так буде, як у ту неділю: люде з церкви, а ми в церкву.

Герасим. Не мніться, то поспієте і на херувими... а коней гріх ганять у неділю.

Параска. А бодай ти пропав з своїми кіньми разом.

Герасим. Параско! Не лайся, щоб я часом ради неділі не дав тобі по по-тилиці.

Параска. Бий, бодай тобі руки посохли! І змолоду з синяків не виходила, бий і на старість! У! Харциз — коняку жаліє, а жінку бити збирається. Тьфу!

Герасим. От же вдарю!

Параска. Бий, бий, я не тікаю!

Герасим. Ах ти ж, відьма чортова, то ти оце мене дратувать заходилась, та я... (Кидается на Параску, хватает за очіпок.)

Входе Копач. Калитка цілує Параску.

ЯВА XII

Копач, Калитка і Параска.

Копач (заміча поцілунок). Старики — емпе-амуре! Ха-ха-ха! За щупом я сюда вернувся. (Бере щуп.) І на амури здесь наткнувся! Собственный экспромт! Адье! Оставляю вас в пріятном тет-а-тет. Ха-ха-ха!

Завіса.

ДІЯ ТРЕТЯ

ЯВА II

[...]

Герасим. Чого ти так запізнився, мабуть, упівночі приїхав від Пузирів?

Роман. Та задержали.

Герасим. Ну, ну, розкажуй: як приймали, чим частували? Чи уподобались дівчата? Га?

Роман. У них були гості: пани якісь, офіцери.

Герасим. Хе-хе-хе! І ти рядом з панами, з офіцерами? Он куди Калитка заліз, що то гроші!

Роман. Та мене, тату, у горниці і не кликали, я на кухні й обідав.

Герасим. Оце гарно... А сто чортів їх матері — хазяйського сина і в хату не закликали!

Роман вийшов.

Ой Пузирі! Глядіть, щоб ви не полопались, а замість вас Калитку розіпре грошвою... Отоді я вам покажу, як хазяйнувать! Я не буду панувать, ні! Як їв борщ та кашу, так і їстиму, як мазав чоботи дьохтьом, так і мазатиму, а зате всю землю навкруги скуплю. Їдеш день — чия земля? Калитчина; їдеш два — чия земля? Калитчина; їдеш три — чия земля? Калитчина... Диханіє спирає... А скотини, а овець розведу — земля під товаром буде стогнать, отоді і я скажу про Пузиря: голяк масті, чирва світить!

[...]

ЯВА IV

Герасим (сам). От збіглися діла докупи... Упустить землю Смоквинова, та ще у такі лапи, як у Жолудя, — гріх смертельний, все одно, що посиротить свою землю на віки вічні, бо від Жолудя вже не поживишся. А тут знову, як його упустить случай: дать п'ять, а взять сто тисяч! Серце перестає битися, як подумаю: за п'ять — сто тисяч! Господи! [...] Сам куплю у Смоквинова землю. Аби тільки гроші. А кума нема. А Господи, чого він бариться? Ну що, як кума арештували? От тобі й сто тисяч.

Входе *Савка*. Кум! Слава Богу, діждався, думав — умру. Що?..

ЯВА V

Савка і Герасим. (*Савка розповідає Герасимові, як перевіряв у місті фальшиві гроші.*)

Герасим (цілує). Сьогодні увечері у нас буде сто тисяч!

Савка. А у мене тільки десять!

Герасим. Куме! Я подарую вам ті сто рублів! (*Виймає запродажню і рве.*) От вам запродажню! Погуляймо ж трохи, а увечері, куме, як смеркне, — на вокзал... А знаєте, треба щось видумать, яку-небудь причину нашій гульні — щоб не догадались, бува. Я ніколи не гуляю, щоб не було підозріння. А от що: засватаю я Романа на Мотрі — от і буде причина нашій гульні. [...]

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Декорація та ж.

ЯВА IV

Копач. Хочеш гроші мать?

Роман. Та де ж ми їх достанемо? Украдемо, чи як?

Копач. Оце! Яке ти сказав слово — украдемо! Боже борони! Ти собі цього не думай... Я, слава Богу, вік прожив, а і тріски чужої не взяв! Спитай своїх, мене всі знають.

Роман. То яка-небудь комерція, чи що?

Копач. Тут пустяшня комерція: позич де-небудь рублів п'ятдесят, — тобі повірять, — і ми доставимо силу грошей. Вір, це моя судьба, само провідення мені цей путь указує.

Роман. Може, фальшивих?

Копач. А-а! Який-бо ти! Ти все на лихе вернеш: викопаем.

Роман. Щось ви давно їх копаєте, а ще нічого не викопали.

Копач. То все нічого не доказує. Іщіте — і обряцете! Сьогодні нема, завтра нема, післязавтра — мільон! Е! У мене опит. Оцей раз як не найду гроші — годі, кінець, амінь. Засяду десь і буду писати, все одно гроші, я за год напишу стільки, що й на воза не забереш. А тільки цей раз треба открити, треба, хоч кров з носа. Вік шукаю, а такого предмета не находив. Викопавемо — все пополам. Станеть і тобі, і мені, і нашим дітям, і внукам на весь вік... Правда, ми ще не жонаті, хе-хе-хе! Ну, та це не штука, ще поспіємо. Ти тільки те візьми — які предмети: скала... та яка скала? Прямо шапка; балка так і балка так; клином сходяться до скали; на пригорку два копили, висічені оскардами; один показує на восток, другий — на захід; і посередині в землі одкопав кам'яну фігуру чоловіка, робота чудова, тож оскардами висічена. Як ти думаєш, хто б дурно наставив таких прикмет, га? Ото-то бо й є! От поїдемо, сам побачиш і тоді зразу згодишся. Я тебе люблю і хочу з тобою поспробувати щастя.

Роман. Це ви мене дуже заохотили... Що ж, поїдемо, тільки щоб батько не знав.

Копач. Секрет, секрет! Отоді, як вивернемо червонців бочонків п'ять, тоді тільки скажемо. А є!.. Є!.. Душа моя чує, опит — велике діло! [...]

ЯВА VII

Входить тихо *Герасим*, а за ним *Савка*, несе на плечах здоровий мішок з кожів.

Герасим. Ідіть же ви, куме, розпряжіть коней і поставте їх біля фургона.

Савка. Ходім удвох.

Герасим. От тобі й маєш!.. А хто ж буде біля грошей?

Савка. Хіба ж їх хто візьме тут?

Герасим. Е, куме, на гріх майстера нема! Краще я тут посидю — береженого і Бог береже.

Савка. І одходить од грошей не хочеться, так би й держався за мішок. (*Вийшов.*)

ЯВА VIII

Герасим сам. Світить свічку, засвітив, поставив, глянув на мішок, поцілував його.

Герасим. Отепер Пузир нехай скаже: голяк масті, чирва світить! Ще поміряємось — хто голяк. Він думає, що дуже розумний. Ні, братіку, — потягайся ще зо мною. Хе-хе-хе! Я не то що, я й жида сьогодні обманив; поки мішок розшили — дзвінок, він вийняв пачку, глянув я на неї — гроші... всередині колотиться, а сам думаю, як би його обманить; другий дзвінок — жид зашамотався, бере мішок, не дає... «Давай гроші», — каже. Слово за слово, а тут — третій; я тоді йому тиць замість п'ятьох та тільки три тисячі. Ха-ха-ха! Отак ушквар! А він, не лічивши, прямо в вагон.

Входить *Параска*.

ЯВА ІХ

Герасим і Параска.

Параска (тихо). Старий!

Герасим. Ой! (Кида свиту на мішок і заступа мішок спиною.) Ти чого, навіжена, сновигаєш? Хіба не я тобі велів, щоб тут і ляльки не було? Геть пішла!

Параска. Та не гвалтуй, божевільний! Я зараз піду. Тут діло дуже важне, таке, що треба тобі зараз сказати, бо щоб після гірше не вийшло.

Герасим. Яке там діло?

Параска. Жид прибігав до тебе...

Герасим. Який? Коли? Чи не скочив з поїзда?

Параска. Та з якого поїзда? Опам'ятайся, чого ти такий збентежений? Жид Гершко, що за землю Смоквинова з тобою балакав.

Герасим. Тьфу!! Ну?

Параска. Казав, щоб ти був в обідню пору у Смоквинова з грішми, бо Жолудь землю перекупує.

Герасим (ненароком глянув на мішок). Ха-ха! Чорта лисого перекупе.

Параска. Що там ти привіз, чого ховаєшся від жінки? Покажи!

Герасим (несамовито підступив до неї). Я тебе попитаю! Я тобі покажу... я... я... тебе уб'ю... Я тебе задавлю, коли будеш лізти у вічі! Геть пішла!

Параска одступає за двері.

Параска. Тю, тю! Одсахнись... Ёй-Богу, з ним якась причина, — треба бути насторожі. (Вийшла.)

ЯВА Х

Герасим, а потім Савка.

Герасим. От цікаве бісове насіння, так і загляда, а жидом перелякала на смерть... Жолудь землю перекупує!.. Ха-ха-ха! Завтра чуть світ однесу йому гроші, переплатю по десять рублів на десятині, а не попустю, щоб Жолудь купив.

Входить Савка.

Савка. Ну, куме, нігде нічирк! Давайте мені моє, та, поки глуха північ, я собі піду.

Герасим. Куме, де ви дінете таку силу грошей? Нехай у мене будуть на схові.

Савка. Ні, так не буде, я знайду, де своє сховати, а ви ховайте своє.

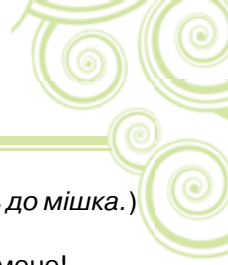
Герасим. Візьміть собі яку тисячу, бо зараз попадемося, а решту через год.

Савка. Куме!.. Давайте моє мені... З мене печінка мало не витрусилась, поки це діло скінчилось, та щоб я не мав в руках свого заробітку, а заглядав вам у вічі, як цуцик? Вам цього хочеться, я знаю вас добре, бачу, куди ви гнете, але гляньте сюди. (Виймає ніж з-за халяви.) Бачите? Не розпалюйте ж мене, бо тут вам і амінь, коли почнете крутити.

Герасим (виймає з-за халяви ніж). А ви думаєте, що я без запасу? Ха-ха-ха! Тільки, знаєте, це все чортзна-що! (Хова ножа.) Це я для дороги мав... здіймайте лиш свиту, закривайте вікно та будемо ділитися...

Закривають вікна свитами.

Я хотів як краще, бо у вас ніколи грошей не було, то зараз що-небудь і виявиться... а коли ви так боїтесь, то беріть собі, Бог з вами.

Савка. Не журіться, я зумію заховати, аби було що. (*Підходить до мішка*.)

Герасим. То вам п'ять тисяч?

Савка. Десять... десять... кажу вам, десять... не розпалюйте мене!

Герасим. Та не кричіть-бо! Беріть, беріть десять... (*Набік*.) Щоб тебе за печінку взяло. (*Виймає з мішка пачки по тисячі, навхрест оперезані бумагою, а кум розглядає*.) Оце одна, а це друга, а це третя...

Савка. Стривайте... куме, гляньте...

Герасим. А що?

Савка. Та це не гроші, це чистісенька бумага.

Герасим. Як?!

Савка. Чиста бумага! От так машину підвела жидівська голова, тільки на трьох пачках спереду і ззаду наклеєні гроші, а то все чиста бумага.

Герасим (*хватає пачки одну за другою, переглядає*). Бумага!.. Обманив!.. Куме, він же гроші давав, я сам бачив! (*Хватає знов бумажки, розриває і кидає*.) Сама бумага... чистісенька бумага!.. (*Несамовито*.) Ха-ха-ха!.. Сто тисяч!! Ха-ха-ха!

Савка. Отже, збожеволіє! Куме, заспокойтесь; що з воза впало, те пропало.

Герасим (*озирається, хватає пояс на лаві і біжить з хати*).

Куме, куме! Куди ви? Господь з вами! Схаменіться, що з воза впало, те пропало.

Входить *Параска*.

ЯВА XI

Савка і *Параска*.

Параска. Що тут таке? Боже мій милостивий, кажіть, куме, куди він побіг, чого він так галаснує?

Савка. Сором признатися. Гляньте: оце добро ми купили за п'ять тисяч.

Параска. Як?

Савка. Так. Обманив жид: дав чистих бумажок замість грошей. А може, то й не жид був, може, нечиста сила перекинулася в жида і отуманила нас так, що ми не роздивились і прийняли бумагу чисту за гроші.

Параска. А Господи, Господи! Бач, яке нещастя скоїлось; чула моя душа, що з ним щось недобре діється. Та чого ж він побіг?

Савка. Я й сам до пам'яті ніяк не прийду, всередині все колотиться.

Голос *Копача*: «Поможіть, рятуйте!»

Чуєте? Хтось кричить!..

Параска. Ох куме, голубчику, у мене й руки, і ноги тремтять, — ходім.

ЯВА XII

Ті ж, *Копач* і *Герасим*.

Копач (*несе Герасима на плечах*). Та допоможіть-бо!

Помагають і кладуть Герасима на ліжку.

Параска. Що з ним, що з ним, скажіть на милість Божу?

Копач. Це, я вам скажу, реприманд! Качайте його, отак, отак! (*Качає Герасима*.) Ну, реприманд!

Параска. Та що воно? Що? Ради Бога, скажіть, що то за болість така?

Копач. Та яка там болість! Стривайте, я розкажу, а ви тим часом тріть груди, добре тріть. Так, так... Ви мене слухайте... стоп! (*Прислухається до*

серця.) Трїть, трїть, трїть... Опит — великоє дїло... Серце наче ворущиться... А-а. Та й перелякав же ти мене, Никодимович, мало не вмер від страху, ну, й йому б не жить на свїті, якби не мїй опит.

Савка. Кажїть, що трапилось?

Копач. Все по порядку. Ножа!

Дають ножа.

Івановна, лийте йому води ложкою в рот.

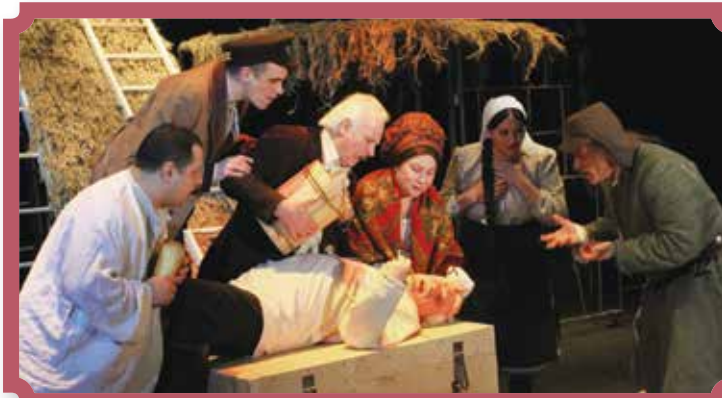
Наливають води.

Ковтнув, ей-Богу, ковтнув. Не журїться! Щастя маєте, що я лїг в клунї спать... Лїг, знаєте, я в клунї спать, і так мене один предмет заняв, що я й задрїмав з думкою про нього; коли це сниться менї, що Роман позабирав копили кам'яні, — пам'ятаєте? Я вам розказував? Що на Боковеньці? Позабирав ті копили та й повїсив надо мною їх. Тїлько що оце сниться, аж щось мене по носї чирк, чирк... я рукою лапнув вгору, пїймав за ногу, нога гойднулась, задрїгала і вирвалась, та як захарчить. Я схопився мов несамовитий, але зараз опам'ятався, запалив сїрничок, дивлюся — і в очах потемнїло! На перекладинї висить Никодимович.

Параска. Боже мїй, Боже, яке тяжке нещастя!

Копач. Но! Опит — великоє дїло! Я зараз вийняв перочинний нїж і перерізав пояса... і Никодимович упав на землю. Гляньте — дише.

Герасим поворушився і спазматично в себе потягнув воздух.

Сцена з п'єси «Сто тисяч» у постановці Дрогобицького академічного обласного музично-драматичного театру ім. Юрія Дрогобича

Підводьте, підводьте. Ніби позїхає, дрижить.

Підводять Герасима, він ще потягнув у себе воздух і витирає піт.

Параска (плаче). Старий, старий!

Герасим. Де я? (Спазми.)

Копач. Пийте воду. (Подає.)

Герасим п'є.

Що з вами? Що це ви вигадали?

Савка. Та годї, куме! Буде здоров'я — будуть і гроші, а я навїки від них одрїкаюсь, ніколи в свїті не буду хотїть бїльше, нїж Бог дає. Такої пригоди ніколи не ждав.

Копач. Які гроші?

Савка. Он гляньте, як нас обманили.

Копач. А-а! Зразу догадався! Опит — велике діло! На тім тижні в городі була така сама okazія! І багато видурили?

Савка. П'ять тисяч...

Герасим (захльобується воздухом). Ой... ой!..

Копач. Бризкайте водою.

Бризкають.

Герасим піднімається.

Та годі вам, Никодимович, убиваться. Заспокойтесь нащот грошей! От поїдемо на Боковеньку, там є гроші, там є сила грошей, вірте, що достанем. Мені само провіденіє указує цей путь... Примети які: скала, копил так і копил так, а посередині кам'яна фігура... не я буду...

Герасим. Обікрали... ограбили... Пропала земля Смоквинова! Нащо ви мене зняли з вірвовки? Краще смерть, ніж така потеря! (*Ридає.*)

Завіса.

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

- ▶ 1. Висловіть припущення, чому гроші, які дав Калитці Невідомий, не викликали підозри в казначействі. Чому він потім дав Герасиму чистий папір, а не фальшиві купюри?
  2. Як Калитка розуміє, що таке гріх? У які моменти він звертається до Бога? Чи збігаються його слова й діла з християнською мораллю? Свою відповідь обґрунтуйте.
  3. Розкажіть, як доповнює характер Калитки його ставлення до дружини. Відповідь підтверджуйте цитатами.
  4. Роман соромиться з копачем їхати до Пузиря на оглядини. Проте Герасим ставить до нього дуже терпляче й серйозно. Чому? Як така його поведінка доповнює ваше уявлення про Калитку?
  5. Прокоментуйте епізод, у якому Калитка й Савка вихоплюють ножі, коли мова заходить про поділ фальшивих грошей. Про що він свідчить?
  6. У розмові Романа з копачем мова заходить про фальшиві гроші. Чи погоджується Банавентура розбагатіти в такий спосіб? Про що така його поведінка свідчить? Чи можна сказати, що образ Банавентури є у творі носієм позитивних якостей? Тоді чому його зображено комічно? Свою відповідь обґрунтуйте.
  7. Назвіть прийоми, які допомагають сатирично зобразити Герасима Калитку. Наведіть приклади. Чого в його образі більше — трагічного чи комічного? Свою відповідь обґрунтуйте.
  8. Доведіть, що твір «Сто тисяч» за жанром — трагікомедія.
- ▶ 9. Російський поет Володимир Маяковський сказав: «Театр не дзеркало, що відбиває, а збільшувальне скло». Прокоментуйте висловлювання на прикладі трагікомедії «Сто тисяч».

1. Складіть план характеристики Герасима Калитки та проаналізуйте його образ. За підтримкою у складанні плану звертайтеся до розділу «Літературознавчий навігатор».
2. Напишіть есе, у якому висловіть міркування про актуальність трагікомедії «Сто тисяч».

Обговорітьте з однокласниками

1. У навчальній літературі часто можна прочитати, що трагікомедія «Сто тисяч» — це твір про гроші та їх згубний вплив на людину. Чи справді бажання бути заможним (багатим) завжди так згубно впливає на людину? Чи не краще, щоб зберегти свої високі моральні якості, відмовитись від грошей? А навіщо, по-вашому, потрібні гроші? Висловіть свою думку й обґрунтуйте її.
2. Калитка готовий піти на все, щоб здійснити свої плани. Як ви думаєте, наскільки далеко можна зайти людині заради втілення своєї мрії?
3. На прикладі театральних діячів ХІХ–початку ХХ ст. ви переконались, як творча інтелігенція своєю титанічною працею не дозволила знищити українську культуру, докладала зусиль для збереження національної ідентичності. Нині все частіше лунають думки, що в сучасних умовах спочатку необхідно розвивати економіку, а потім уже братися за відродження української мови та культури. Чи не станеться так, що, захопившись покращенням добробуту, пізно вже буде відроджувати духовність? Свою відповідь обґрунтуйте.

Коли прочитано твір...

Тема, ідея, конфлікт п'єси

У п'єсі «Сто тисяч» порушено вічну **тему влади грошей над людиною**.

Ідея — засудження людей, яких прагнення до збагачення призводить до морального звиродніння; утвердження думки про духовність як основу людського життя. У п'єсі І. Карпенко-Карий досліджує проблему, як прагнення до наживи призводить до моральної смерті героя.

У творах, які ви читали досі, конфлікт можна було визначити легко. Зазвичай він ґрунтувався на протиставленні негативному герою позитивного. Чи є в п'єсі «Сто тисяч» такий позитивний герой, який може реально протистояти калиткам? Швидше за все, відповідь буде негативною. Хоч Калитчина дружина Параска, син Роман, наймити зображені як представники народу, жодного з них не можна вважати ідеалом чи носієм високих духовних якостей. Хто в такому разі той герой, який протистоїть моралі «чумазих»? Він — у залі для глядачів. Він — ми всі, хто своїм сміхом заперече існування калиток і їхньої моралі.

Образ Калитки

До образу Калитки однозначне визначення «негативний» навряд чи можна застосувати. Хоча при першому прочитанні напрошується саме воно.

Звичайно, його вчинки не викликають симпатії. Брутальне поводження з дружиною, нещадне визискування наймитів, утримування їх напівголодними, прагнення одружити сина Романа всупереч його бажанню з дочкою Пузиря, урешті-решт намір учинити кримінальний злочин — на кожному кроці виявляється одержимість героя збагаченням. Калитка йде впевнено до своєї мети — розбагатіти так, що «розіпре грошвою», щоб можна було Пузиреві сказати «...голяк масті, чирва світить!». Його апетити масштабні: «...всю землю навкруги скуплю! Ідеш день — чия земля? Калитчина!.. Ідеш два — чия земля? Калитчина! Ідеш три — чия земля? Калитчина!».

¹ «Чумазим» І. Карпенко-Карий називав заможних селян, які з'явилися наприкінці ХІХ ст. в українському селі. Вони не гребували ніякими засобами для збагачення.

Але не так усе просто, як здається на перший погляд. Прочитайте епізод першої зустрічі Калитки з Невідомим. Короткі фрази, у ремарці слово «зітхнув» показують нам людину, яка надзвичайно хвилюється й вагається, перш ніж зваяжиться на аферу. І це зрозуміло, адже Калитка — селянин, він усе життя працював на землі і звик заробляти своєю працею. А тепер він наважується порушити норми моралі, засвоєні ще від батьків. У повсякденному житті Герасим не шкодує ні себе, ні інших: «...Недоїдаєш, недопиваєш, день при дні працюєш, жінка з діжі рук не виймає...». Герасим не тільки «стяжатель», що «приобритає» ґрунти. Він ще й лірик. Зворушує його монолог: «Ох, земелько, свята земелько — Божа ти донечко! Як радісно загібати тебе до купи, в одні руки... Легко по своїй землі ходить».

Що ж штовхає Калитку порушувати норми моралі та йти проти своєї природи колись чесного селянина?

Проаналізуймо світ, у якому живуть герої п'єси. Невідомий скаржиться, що вдався до шахрайства, бо прогорів на торгівлі («ніхто не купує»). На очах Калитки відбувається розорення колись багатих поміщиків. «...Купили у Борща, купуйте у Смоквинова, а там у Щербини», — каже Банавентура. А по сусідству з Калиткою набирають сили новітні латифундисти Пузир, Жолудь і Чобіт, які можуть поглинути його володіння. Світ почав жити за новим принципом — або ти, або тебе. У цих умовах Калитка шукає опори, і захистом, на його думку, може стати лише накопичення земель, збагачення. І питання в тому, хто встигне першим... У цій гонитві Калитка ладен на все. Моральна смерть логічно завершується спробою самогубства: навіщо жити, якщо втрачено мету життя? І хоч комедія закінчується фразою «Краще смерть, ніж така потеря!», яка б мала висміювати героя, але чомусь зовсім не смішно.

Література в колі мистецтв

На каналі YouTube розміщено дві екранізації трагікомедії І. Карпенка-Карого «Сто тисяч». Одну здійснено в 1958 р. на Київській студії імені О. П. Довженка. Друга — це запис сучасної постановки у виконанні акторів Українського драматичного театру «Гомін».

Крім того, розміщено також буктрейлер за мотивами п'єси «Сто тисяч» у виконанні Київського театру на Подолі.

Перегляньте (на вибір) один із фільмів та організуйте в класі обговорення, яка екранізація вам сподобалася більше та чому.

ТВОЇ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

1. Кожний історичний час дарував Україні своїх корифеїв театру. Проведіть театрознавче дослідження про визначну актрису або актора чи режисера ХХ–ХХІ ст. Доберіть про неї / нього матеріали. Висвітліть результати пошуку в мережі Інтернет або виголосіть повідомлення на уроці. Обміняйтеся думками про значення видатних театральних діячів для розвитку національної культури.
2. Організуйте творчу групу та здійсніть постановку епізоду або всієї п'єси «Сто тисяч». Покажіть виставу для учнів вашого навчального закладу.

Читаємо із задоволенням

У розділі «Надія національної драми» мова йшла про класичний український театр. Але театр, як і час, не стоїть на місці. Він у пошуках нових сюжетів, образів, форм. Якою ж є сучасна українська драма? Уявлення про неї ви можете скласти, ознайомившись із книжкою «Страйк ілюзій: антологія сучасної української драматургії». У ній уміщено п'єси сучасних авторів: Богдана Жолдака, Олега Гончарова, Ярослава Верещака, Олега Миколайчука-Низовця, Неди Нежданої, Лариси Парис, Володимира Сердюка, Сергія Щученка, Катерини Демчук.

МУЗЕЙНА МАПА УКРАЇНИ

На карті України є місця, які й досі зберігають енергетику «театру корифеїв». Ми вже згадували про Кіровоградський академічний український музично-драматичний театр і Київський національний академічний театр оперети — перший стаціонарний професійний український музично-драматичний театр, який зазнавав Микола Садовський.

Пам'ять про визначних театральних діячів кінця XIX–початку XX ст. зберігають:

- ✦ Музей видатних діячів української культури (Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького);
- ✦ Кіровоградський меморіальний музей М. Л. Кропивницького;
- ✦ Кіровоградський міський літературно-меморіальний музей І. К. Карпенка-Карого;
- ✦ «Хутір Надія» — Державний музей-заповідник Івана Карпенка-Карого (Тобілевича) неподалік від Кіровограда;
- ✦ музеї М. Заньковецької в с. Заньки на Чернігівщині та в Києві.

Про історію зародження й розвитку театрального мистецтва в Україні вам зможуть також розповісти:

- ✦ Державний музей театрального, музичного та кіномистецтва при Києво-Печерській лаврі;
- ✦ Копичинецький музей театрального мистецтва на Тернопільщині.

На сайтах цих музеїв ознайомтеся із матеріалами та підготуйте буклет, мета якого — зацікавити школярів глибше вивчати діяльність українських театральних діячів.

Я — ЧИТАЧ, або ПЕРЕВІРЯЄМО СЕБЕ

Повернімося до завдань, визначених у навчальному маршруті розділу. Підбийте підсумки своєї роботи й визначте, як ви засвоїли матеріал розділу.

Усно дайте відповіді на запитання.

1. Чи задоволені ви результатом своєї навчальної діяльності? Що сприяло вашому успіху?
2. Чого саме із запланованого не вдалося досягнути? У чому ви вбачаєте причини своїх невдач і як плануєте надолужувати прогалини в навчанні?
3. Який вплив на вас справили художні твори, що ви прочитали в цьому розділі?

Виконайте завдання. За ключами, наданими вчителем, перевірте правильність відповідей. У разі помилки в завданні повторіть додатково цю тему розділу. Усно дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.

1. Поясніть, які особливості драми як роду літератури.
2. Дайте визначення, який драматичний твір називають трагікомедією.
3. Поясніть, чому українських театральних діячів кінця ХІХ–початку ХХ ст. називають «корифеями».
4. Назвіть не менше п'яти прізвищ діячів «театру корифеїв».
5. Розкажіть, за яких умов на українських землях виник «театр корифеїв».
6. Назвіть, хто був першим режисером і керівником «театру корифеїв».
7. Назвіть місто, у якому була організована перша трупа «театру корифеїв».
8. Поясніть, чому наприкінці ХІХ ст. перед театральними колективами гостро стояло питання репертуару.
9. Поясніть, як ви розумієте тезу, що наприкінці ХІХ ст. театр виховував народ.
10. Назвіть, хто з родини Тобілевичів належав до «театру корифеїв».
11. Назвіть твори, які написав І. Карпенко-Карий.
12. Назвіть, у чому полягала заслуга діячів «театру корифеїв» для розвитку українського драматичного мистецтва (не менше трьох тез).

У завданнях 13–17 оберіть одну правильну відповідь і запишіть її в робочий зошит.

13. Перший варіант п'єси «Сто тисяч» мав назву

А «Авантюра»	В «Шахрай»
Б «Калитка»	Г «Гроші»

14. НЕ діє безпосередньо в п'єсі персонаж

- А Клим
- Б Савка
- В Смоквинов
- Г Банавентура

15. Епізод, коли Герасим відмовляється дати дружині коней для поїздки в церкву, — це

- А експозиція
- Б зав'язка
- В розвиток дії
- Г розв'язка

16. За жанром «Сто тисяч» — це

- А власне драма
- Б трагікомедія
- В трагедія
- Г комедія

17. Калитка до своєї обладки з фальшивими грошима залучає

- А Савку
- Б Романа
- В копача
- Г Чобота

18. Установіть відповідність.

Дійова особа п'єси	Характеристика дійової особи іншими героями
1 Калитка	А Сміливі, сміливі ви..., з вами і не такі діла можна робить.
2 Копач	Б ...кумпанію з панами водить і зараз морду пиндючить перед своїм братом!
3 Калитчин кум	В ...це пройдисвіт! Я їх багато бачив.
4 Невідомий	Г І все він зна — тільки нічого не робе. Д ...по хазяйству гасає — невсипущий!

Доповніть речення.

19. Тема п'єси «Сто тисяч» — ...

20. Ідея п'єси «Сто тисяч» — ...

Сна української прози

Навчальний маршрут розділу:

У цьому розділі ви:

◆ **прочитаєте** твори:

- ✦ Михайла КОЦЮБИНСЬКОГО
«Дорогою ціною»;
- ✦ Олександра ДОВЖЕНКА
«Ніч перед боєм»;
- ✦ Ніни БІЧУЇ
«Шпага
Славка Беркути»;
- ✦ Володимира ДРОЗДА
«Білий кінь Шептало»;
- ✦ Юрія ВИННИЧУКА
«Місце для дракона»

◆ **простежите** на прикладах творів українських письменників, як розвивалася художня проза в XIX–XX ст.;

◆ **переказуватимете й коментуватимете** найвагоміші епізоди прозових творів;

◆ **удосконалисте навички аналізу** пригодницького романтичного сюжету, композиційних особливостей художніх творів, образів героїв;

◆ **пригадаєте**, у чому відмінність між сюжетом і композицією;

◆ **розвиватимете вміння** визначати тему й ідею твору, робитимете висновки, аналізуючи вчинки героїв;

◆ **зрозумієте** символічні образи, підтекст твору, алегоричність образів, роль і сенс кольорів, звуків у творі тощо

Після опрацювання розділу ви розширите уявлення про особливості класичної і сучасної прози.

Визначте, які завдання із запропонованих вище ви вважаєте найважливішими. Додайте до них інші, що є значущими саме для вас. Подумайте, як досягатимете запланованого.

Попрацюйте в парі!

Поясніть, як ви розумієте, що таке проза. Поміркуйте, у чому полягає відмінність між прозою та поезією. Обміняйтесь думками із сусідом (сусідкою) по парті.

У двох попередніх розділах ішлося про лірику та драму як роди літератури. Ви вже знаєте, що лірика народжується з переживань автора, а в драмі світ представлений через дії та розмови героїв. Один із родів літератури — *епос*¹ — виникає з бажання письменника розповісти про певну подію самому або устами одного з героїв.

Епос — це рід художньої літератури, у якому зовнішній світ представлено у формі розповіді.

Епічні твори пишуть переважно *прозою*. Що таке проза? Визначимо її особливості на прикладі двох уривків із художніх творів.

Порівняйте:

Поетичне мовлення (поезія)

Вже сонечко в море сіда;
У тихому морі темніє;
Прозора, глибока вода,
Немов оксамит, зеленіє.
На хвилях зелених тремтять
Червоні іскри блискучі
І ясним огнем миготять,
Мов блискавка з темної тучі.

Леся Українка,

«Вже сонечко в море сіда...»

У́ — У | У́ — У | У́ — У
У́ — У | У́ — У | У́ — У
У́ — У | У́ — У | У́ — У
У́ — У | У́ — У | У́ — У

Прозове мовлення (проза)

З самотності на ціле татарське село кав'ярні дуже добре видно було і море, й сірі піски берега. В одчинені вікна й двері на дову з колонками веранду так і перлась ясна блакить моря, в нескінченність продовжена блакитним небом. Навіть душевне повітря літньої днини приймало м'які синяві тони, в яких танули й розпливались контури далеких прибережних гір.

Михайло Коцюбинський, «На камені»

Як бачимо, з мовного погляду прозове мовлення нічим не відрізняється від поетичного. В обох прикладах автори використовують слова української мови й будують фрази за її граматичними законами. Але в **поезії мовлення організовано ритмом, у прозі — ні. Запам'ятайте, що термі-**

¹ Синонімом до терміну «епос» є «проза».

ном «епос» позначають літературний твір або сукупність творів, написаних невіршованою, неритмічною мовою. Поезія і проза в літературі — як два крила у птаха, два полюси магніту. Вони — це два способи, якими автор оформлює свої думки, ідеї, почуття. Але варто пам'ятати, що межі між ними в сучасній літературі частково стираються. Прикладом такого взаємопроникнення є *поезія в прозі*.

В епічних творах зазвичай розповідається про якусь подію чи систему подій, що відбулися в житті героїв твору. Вони визначають поведінку літературних персонажів і спрямовують розвиток їхніх характерів. Епічні твори зазвичай мають складну композицію (побудову).

Складовими композиції в епічному творі є *сюжет* (система подій, пов'язаних причинно-наслідковими зв'язками) і *позасюжетні елементи* (описи: портрет, пейзаж, інтер'єр; ліричні відступи, вставні новели, сни, мрії, обрамлення тощо).

Найпоширенішими жанрами епосу є роман, повість, оповідання, новела.

Зоя Пасічна. Алегорія протиборства

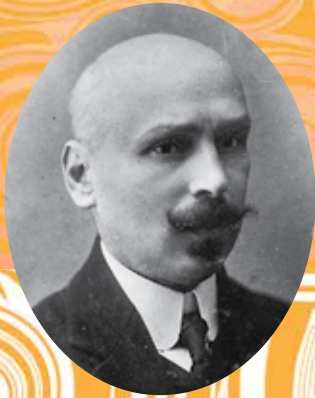
? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Поясніть, чим епос як рід літератури відрізняється від лірики та драми. Наведіть по одному прикладу творів кожного роду.
2. У робочому зошиті накресліть таблицю. Спираючись на пояснення до другого і четвертого розділів підручника, запишіть особливості лірики та епосу.

	Лірика	Епос
Особливості		

3. Роздивіться репродукцію художньої роботи Зої Пасічної. Який твір — поетичний чи прозаїчний — можна, на вашу думку, нею проілюструвати?

Назустріч європейській літературі

МИХАЙЛО КОЦЮБІНСЬКИЙ

(1864–1913)

Допрацюйте в парі!

Михайло Коцюбинський і Леся Українка — ровесники подій останньої чверті XIX ст. Пригадайте, що ви знаєте про цей період, та обміняйтеся інформацією із сусідом (сусідкою) по парті.

Історичні координати

У 1891 р. кілька студентів Харківського та Київського університетів біля могили Тараса Шевченка в Каневі створили таємну організацію, що продовжила традиції політичної боротьби Кирило-Мефодіївського товариства. Назвали його «Братством тарасівців» на честь ідейного провідника українського народу Т. Шевченка.

Метою своєї діяльності братчики визначили виборювання незалежності України. Вони вважали, що розрізнені українські землі мають бути об'єднані в єдину державу, межі якої необхідно встановити за етнічною ознакою. У програмі організації, надрукованій у львівському журналі «Правда», зазначалося: «Народ знову стане до боротьби: не вогнем і мечем здобуватиме тепер волю собі, а духом та розумом». Що малося на увазі під «духом та розумом»? На переконання тарасівців, досягати державності й незалежності потрібно шляхом підвищення свідомості та культурного рівня народу. Навчання робітників і селян, створення бібліотек, широка роз'яснювальна робота — такі головні напрями діяльності товариства. Особлива увага була звернена на розвиток і повноцінне функціонування мови: «Дбаємо про те, щоб українська мова запанувала скрізь на Україні: в родині, в усяких справах, як приватних, так і загальносуспільних, у громаді, у літературі і навіть у зносинах з усіма іншими народами, що живуть на Україні. Так кожен з нас, свідомих українців, має промовляти в родині, в товаристві і взагалі скрізь, де його розуміють, по-українському».

Активними учасниками «Братства тарасівців» були Володимир Самійленко, Іван Липа, Борис Грінченко, Микола Міхновський¹ — згодом відомі українські культурні діячі. Участь у цій організації значною мірою позначилась і на політичних переконаннях, діяльності та творчості Михайла Коцюбинського — одного з найвизначніших українських прозаїків кінця XIX–початку XX ст.

¹ Міхновський Микола Іванович (1873–1924) — український політичний і громадський діяч, адвокат, публіцист, перший ідеолог українського націоналізму.

Михайло Михайлович Коцюбинський народився 17 вересня 1864 р. в м. Вінниці в сім'ї дрібного службовця. Про своє дитинство письменник згадував як про час «теплих, сердечних відносин». Найближчим по духу він був зі своєю матір'ю. Вона йому багато читала, знайомила з народними піснями. Душевні й ніжні стосунки збереглися в них на все життя.

Батьки Михайла Коцюбинського
(фото середини XIX ст.)

Через звільнення з роботи батько змушений був часто змінювати місце проживання. Коли сім'я переїхала до м. Бар, Михайлика віддали до початкової школи. З 1876 по 1880 р. він навчався в Шаргородській духовній школі (бурсі¹). Ось як згадував про Коцюбинського-школяра один із його однокласників: «Вчився він добре, був дуже уважний і старанний. Знав завжди лекції краще за нас усіх, був узагалі зосереджений і серйозний не на свої літа. Учитель ніколи не карав його — не бив лійкою по руці, не становив навколішки, як це бувало з іншими. До товаришів ставився гарно, до всіх однаково уважно, не розрізняючи з-поміж них ні євреїв, ні руських, ні поляків».

Однак здобути вищу освіту М. Коцюбинському не вдалося. Смерть батька й тяжка хвороба матері змусили його взяти на себе відповідальність за матеріальне забезпечення сім'ї. Завдяки самоосвіті в 1882 р. він склав іспит на звання народного вчителя й відтоді протягом десяти років давав приватні уроки для дітей із заможних родин. Приїжджаючи до учнів у маєтки, майбутній письменник навчав також і селянських дітей.

У 1890 р. М. Коцюбинський відвідав місто Львів, яке тоді належало до Австро-Угорської імперії, познайомився з Іваном Франком і домовився про друк своїх творів. Саме у львівському дитячому журналі «Дзвінок» побачив світ перший друкований твір М. Коцюбинського — вірш «Наша хатка». А вже протягом 1891–1892 рр. з'являються його твори «Харитя», «На віру», «Ялинка», «П'ятизлотник».

У 1892 р. М. Коцюбинський влаштувався експертом бессарабської² філоксерної³ комісії та познайомився з одним із засновників «Братства тарасівців» В. Боровиком. Він активно взявся за поширення прогресивних ідей серед селян і робітників комісії.

З 1898 р. письменник переїхав до Чернігова й почав працювати в земській управі, а потім — у статистичному бюро губерньського земства.

¹ Бурса — чоловіча духовна школа у XVIII–XIX ст.

² Бессара́бія (також Басара́бія) — історична область у східній Європі між річками Прут, Дністер і гирлом Дунаю. Більша частина Бессарабії розміщена на території сучасної Молдови. Землі на крайній півночі (частина Чернівецької області) та півдні Бессарабії (південна частина Одеської області) належать Україні.

³ Філоксе́ра — невелика комаха, що паразитує на винограді та інших рослинах. Філоксерна комісія виявляла заражені філоксерою виноградники та знищувала їх.

Нудна одноманітна робота поглинала весь вільний час письменника. На творчість залишалися лише ночі. Такі обставини завжди завдавали йому страшних душевних мук. У листі до В. Гнатюка¹ М. Коцюбинський писав: «Ви не знаєте, як мені важко писати. Умови у мене такі, що я мушу сливе весь вільний час отдавати службовій праці та такій приватній, що дає заробіток... Лікарі кажуть покинути таку працю, більше гуляти, спочивати, а я мушу каменем сидіти. При таких умовах займатись ще літературною працею дуже важко». Скільки творів міг би ще подарувати читачам письменник, якби не монотонна робота в бюро! Порівняйте: за 1904–1910 рр. Михайло Михайлович підготував таку саму кількість сторінок статистичних звітів, як і художніх творів за все своє життя!

Але саме в Чернігові М. Коцюбинський написав вершинні твори, що принесли йому світову славу, — «Intermezzo», «Цвіт яблуні», «Дорогою ціною», «Хвала життю», «Fata morgana», «Тіні забутих предків». Письменник одним із перших в українській прозі відійшов від традиційного зображення долі героїв як наслідку зовнішнього впливу (соціальних обставин) і досліджував внутрішні стани людини, психологію її вчинків. Саме він вивів українську прозу на початку ХХ ст. на європейський рівень.

Але уявіть собі парадоксальність ситуації: інтелектуала М. Коцюбинського, якого ще за життя визнали й перекладали в Європі, не знали як письменника в Чернігові! У провінційному містечку обивателям він був відомий як чиновник земської управи, що має чотирьох дітей і живе на вулиці Сіверянській. «Мене переклали у Польщі, Німеччині, в Чехії. Вийшло три томи в Росії. От тільки в Україні — не густо», — із сумом визнавав письменник.

Чи був у нього інший творчий вибір? Звісно, якби М. Коцюбинський писав російською, працював на іншу культуру, матеріальний добробут його сім'ї та читацька аудиторія були би більшими. Для прикладу: навіть російські перекладачі творів М. Коцюбинського отримували більший гонорар, ніж він, автор. У листі до В. Гнатюка з цього приводу М. Коцюбинський написав: «Служба ледве-ледве дає шматок хліба, а література!.. Єдиний спосіб — писати по-російськи, але коли я досі цього не робив, то вже тепер не зроблю».

Усупереч обставинам письменник не тільки сам писав, а й створював навколо себе таке творче середовище, яке об'єднувало талановиту інтелігенцію. М. Коцюбинський, один із найосвіченіших культурних діячів свого часу, був обізнаний із багатьма науками, володів дев'ятьма мовами: українською, російською, польською, французькою, італійською, румунською, татарською, турецькою та циганською. В умовах культурного вакууму, що його для українців створила царська влада, саме знання

¹ Гнатюк Володимир Михайлович (1871–1926) — український етнограф, фольклорист, мовознавець, літературознавець, мистецтвознавець, перекладач та громадський діяч, член-кореспондент Петербурзької АН (1902), академік АН України (1924), член Чеського наукового товариства (1905), Празької та Віденської Академії наук. Редактор видань Наукового товариства імені Т. Шевченка та Літературно-Наукового Вісника.

мов давало письменникові можливість долучитися до новітньої європейської культури. Його будинок у Чернігові був центром культурного життя. Літературні «суботи» М. Коцюбинського відвідували видатний композитор М. Лисенко, талановитий художник М. Жук, письменники Б. Грінченко, М. Вороний, В. Самійленко. Саме Михайло Михайлович підтримав талановитих Павла Тичину, Василя Еллана-Блакитного, Аркадія Казку.

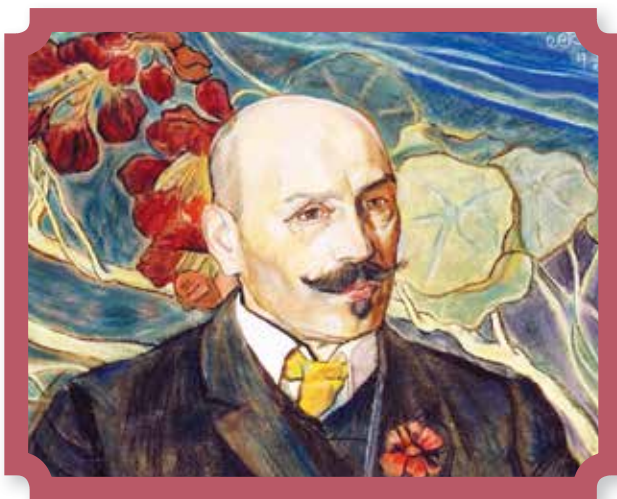

Родина Коцюбинських
(фото початку ХХ ст.)

М. Коцюбинський був великим сонцепоклонником і життєлюбом. Навіть відходячи у вічність, він прошепотів: «Жити хочу, жити!».

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Розкажіть про дитячі та юнацькі роки М. Коцюбинського.
2. Висловіть своє ставлення до вибору М. Коцюбинського працювати в річищі української літератури. Наведіть приклади того, як, розвиваючи національну культуру, митці здобували світову славу.
3. Поясніть, у чому полягає заслуга письменника перед українською літературою.
4. Опишіть репродукцію картини Михайла Жука «Портрет Михайла Коцюбинського». Яким побачив художник письменника?

ІСТОРІЯ НАПИСАННЯ ПОВІСТІ «ДОРОГОЮ ЦІНОЮ»

Повість «Дорогою ціною» М. Коцюбинський писав протягом 1898–1901 рр. На цей час у нього ще були яскравими спогади про роботу у філоксерній комісії та участь у «Братстві тарасівців». Вони знайшли відображення в бессарабському циклі творів «Для загального добра», «Пе-коптьор» і «Дорогою ціною».

Ідейним підґрунтям повісті «Дорогою ціною» була теза тарасівців про те, що в країні треба встановити «лад, у якому немає місця ні панові, ні мужикові, ні визискувачеві, ні визискуваному». Ідея рівності наприкінці ХІХ ст. захоплювала все ширші верстви населення. В імперії наростало невдоволення національним і соціальним гнобленням. У містах і селах усе частіше виникали стихійні повстання, якими народ прагнув відстояти свої права.

Через цензурні перепони М. Коцюбинський не міг відкрито кинути заклики до народу виборювати волю. Тому він шукає історичні аналогії, щоб розповіддю про давноминулі події донести до читача важливу думку — народ не має бути пасивним, він повинен виборювати право на свободу, а якщо потрібно, навіть приймати за неї смерть. Повість «Дорогою ціною» пропонувала читачам взірці сильних особистостей, які не корилися несправедливості й рішуче боролися за людське право бути вільними.

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

▶ Пригадайте, у яких умовах розвивалися землі Лівобережної України у 30-х роках ХІХ ст. Як цей період знайшов відображення в історичних піснях?

Історична основа твору

Історичним тлом для зображення подій у повісті «Дорогою ціною» М. Коцюбинський обрав 30-ті роки ХІХ ст. У цей час землі Лівобережної України було остаточно закріпачено, наростало невдоволення народу соціальним і національним гнобленням. Однією з форм протесту стала втеча волелюбних селян на Задунайську Січ. Що ж це було за утворення?

У 1775 р. російська цариця Катерина ІІ зруйнувала Запорозьку Січ і розпустила козацьке військо. Частина козаків повернулася додому, а непокірні помандрували за Дон і Дунай, утворюючи там нові січові об'єднання.

Задунайську Січ було засновано з дозволу Османської імперії в степах межиріччя Дністра й Дунаю. На цих землях не було кріпацтва, тому селяни-кріпаки часто втікали сюди від своїх панів. На Січі зберігалися старі козацькі порядки, козаків не переслідувала влада. Посланці з-за Дунаю часто переправлялися на українські землі й агітували селян втікати від панів. Зі зростанням гноблення невдоволені кріпаки все частіше кидали свої домівки та втікали на Задунайську Січ. Але шлях до волі не був безпечний. На російсько-турецькому кордоні загони охорони вистежували втікачів і повертали їх кріпосникам. Вільнолюбців жорстоко карали — аж до заслання в Сибір.

Коли в 1828–1829 рр. Задунайську Січ було ліквідовано, влада Туреччини також почала ловити втікачів і повертати їх на батьківщину. Але ніщо не могло спинити потягу селян до волі. Ризикуючи своїм життям, селяни перебиралися за Дунай, сподіваючись здобути там свободу та щастя.

ДОРОГОЮ ЦІНОЮ

Скорочено

Діялось се в тридцятих роках минулого століття. Українське поспільство¹, поборене у класовій боротьбі, з ярмом панщизняної неволі на шиї, тягло свою долю з глухим ремством. То не віл був у ярмі, звичайний господарський віл, якого паша й спочинок могли зробити щасливим: ярмо² було накладене на шию дикому турові, загнаному, знесиленому, але овіяному ще степовим вітром, із не втраченим іще смаком волі, широких просторів. Він йшов у ярмі, скорившись силі, хоч часом із гніву очі йому наливались кров'ю, і тоді він хвищав ногами і наставляв роги...

Вільний дух народу ще тлів під попелом неволі. Свіжі традиції волі, такі свіжі, що часом трудно було відрізнити сьогодні од вчора, підтримували жевріючу під попелом іскру. Старше покоління, свідок іншого життя, показувало ще на долонях мозолі від шаблі, піднятої в оборону народних і людських прав. Пісня волі, споетизованої, може, в дні лихоліття, чаруючим акордом лунала в серцях молоді, поривала її туди, де ще не чуть кайданів, скованих на людей людьми. На широкі бессарабські степи, вільні, без пана й панщини, рвалась гаряча уява й тягла за собою сотки й тисячі...

От хоч би там, за Дунаєм, гей, там, за Дунаєм!.. Недобитки січової руйни, хоробріші, завзятіші, звили собі гніздо в Туреччині і возили звідти на Україну, мов контрабанду, палкі заклики у кіш на волю, до січового братерства.

Ярами, коритами висхлих річок, лісовими нетрями³, прикриваючись нічною темрявою, ховаючись, мов од дикого звіра, тікало од пана і панщини все, що не заплісніло в неволі, не втратило ще живої душі, тікало, щоб здобути собі те, за що предки виймали шаблі з піхов або ставали до бою з кіллями та вилами...

А тим часом ворог не дримав.

Власники душ, повернених у робуче бидло, записаних у господарський інвентар діди́ча разом із волами й кіньми, найбільш боялись того неспокійного, вільнолюбного духу народного, бо його ніяк не можна було припасувати до панських інтересів, погодити з незмірними скарбами, які давала панові оброблена хлопом українська земля, віковична боротьба двох станів — панського й мужичого, боротьба хронічна, що часом приймала гострі форми і бурею проносилась над нещасним краєм, — ніколи не кінчалась, ба й не могла скінчитися, хоч пан перемиг. Ще недавно, вмившись в Умані⁴ власною кров'ю і накидавши в Кодні стіжок гайдамацьких голів, пан смакував перемогу, пильно обороняючи свої права на живий робочий інвентар — хлопа. Хлоп протестував, хлоп тікав на вільні землі, рятуючись, як міг, од панщини, лишаючи на рідній землі все дороге, все миле його серцю. Але й там, далеко від рідних осель,

¹ *Поспільство* — народ, простий люд.

² *Ярмо* — упряж для робочої великої рогатої худоби, зроблена з дерев'яних брусків, з'єднаних у вигляді рами, яку одягають на шию тварин і замикають занозами; *перен.*: гноблення когось; гніт, утиск.

³ *Нетрі* — труднопрохідні місця, які заросли лісом, чагарником.

⁴ *Умань, Кодня* — міста на Черкащині, де відбувалось селянсько-козацьке повстання Коліївщина в 1768 р. проти кріпосницького, релігійного та національного гніту правобережного українського населення в Речі Посполитій. Ватажки повстання — Максим Залізняк та Іван Гонта.

настигала його панська рука. На вільних землях зорганізовані були на втікачів лови, справжні облави, як на вовка або ведмедя. По всій Бессарабії ганяли дозорці, вистежуючи скрізь по ровах, стогах сіна, комишах болотяних річок збіджених, змордованих людей. На півдні Бессарабії, од бистрого Пруту, по лівім боці Дунаю, аж ген до моря стояло на чатах військо і заслоняло волю, що там, за широким Дунаєм, за зеленими прибережними вербами, синіла десь у чужій країні...

Голову втікача оцінено. За кожного спійманого прибережні козаки діставали плату. Сотні, тисячі нещасних попадалися до рук козакам — і мусили випити гірку до краю. Лиша доля чекала втікача: його оддавано в некрути, засилано на Сибір, катовано канчуками, тавровано, мов худобу, або з оголеною напівголовою, збитого, збасарманеного, одсилано в кайданах назад до пана, знов у неволю, на панщину...

Чого він міг сподіватися вдома від пана? А проте, мов талії води під теплим подихом весни, річкою текло українське селянство туди, де хоч дорогою ціною можна здобути бажану волю, а ні — то полягти кістками на вічний спочинок...

I

— То ти, Остапе?

— Я, Соломіє...

— Що ж воно буде?

— А що ж буде?.. Хай воно загориться без вогню й диму... Втечу... Піду за Дунай, може, ще там люди не пособачились... От бачиш — сакви... Бувай здорова, Соломіє...

— Тікаеш... покидаєш мене... І отеє лишуся сама з тим осоружним чоловіком... Ні, тікай, тікай, Остапе... Коли б ти знав, що робиться у горницях: пан біга по хаті, мов скажений. «Бунтар, кричить, гайдамака! Він мені людей баламутить!..» Покликав осавулу: «Веди мені зараз Остапа Мандрику...»

— Так...

— «З живого шкуру здеру, чисто оббілюю¹... Я ж йому пригадаю, гайдамаці, Кодню...»

— Так...

— «В некрути, каже, оддам...» А паня біла, біла, трясця трясе її, а вона руки заломила та: «Ромцю, каже, тікаймо звідси, бо ті хлопці заб'ють нас, як мого дідуса в Умані...» Тікай, Остапе, тікай, серце... Спіймають — катуватимуть не люди, живого не пустять...

— Враг його бери... Не так мені страшно ляха, як злість бере на наших людей: застромив віл шию в ярмо та й байдуже йому, тягне, хоч ти що... Ех, піду, де воля, де інші люди... Бувай здорова, Соломіє...

— Перелазь, хоч попрощаємося.

Остап перекинув через тин, за яким стояла Соломія, сакви і сп'явся на тин. На нічному зоряному небі виткнулась ставна парубоча постать й зникла по хвилі в густих бур'янах по той бік тину.

— Ну, та й кропива ж тут, чисто попикся. Де ти, Соломіє? Поночі й не видно.

— Ось я... — і перед Остапом зачорніла велика, як на доброго мужика, постать. — Ходім до ставка, посидимо під вербами. [...]

...Остап із Соломією сіли під вербою, але їм не вогорилось. Події, що несподівано привели їх до розлуки, ба й невідома будущина, яка кинула вже

¹ *Оббілувати* — обробити тушу забитої тварини (зняти шкуру, викинути нутроці й т. ін.).

свою тінь на душу, збіглись у цей мент до купи і мов замулили глибину сердечну. Говорити мало — що скажеш кількома словами?.. Говорити ширше — навіщо? Не полегша на серці, не одміниться доля... Та й ніколи вже... пора рушати.

— Ти ж кудю подасися, Остапе?

— Та мені аби на чорний шлях, а там уже якось воно буде... там напутять уже...

— Ну, то не йди, голубе, селом, щоб не побачив хто... Я тебе духом перехоплю човном на той бік, а там чагарником, полем — та й вийдеш на шлях. Так безпечніше буде.

Соломія підійшла до ставка, скочила в човен і почала шарити на днищі.

— Капосний дід, одніс весло у катрягу¹... Ну, та дарма — обійдемося.

Одним зручним скоком Соломія опинилась на березі і з такою легкістю витягла з тину коляку, мовби то була застромлена дитиною ломачка.

Остап сів у човен, і Соломія одіпхнулась од берега. Човен плавко загойдався на волі, а далі тихо й рівно посунув по воді над зорями, що тремтіли на дні блакитної безодні. Соломія з тихим смутком дивилась на Остапа й чула, як по її виду котилась сльоза за сльозою. Вони мовчали. Було б зовсім тихо, коли б не пекельний хор, в якому жаби, здавалось, намагались перекричати одна одну.

Чорний панський гай потиху одсувався назад, закутуючись волокнуватими пасмами білого туману.

Човен стукнувся об берег. Остап підняв свої сакви і поцілувався з Соломією.

— Бувай здорова... Гляди ж, не забувай мого дідуся... Перекажи, хай вони не журяться. Вже я якось дам собі раду...

— Добре, Остапе, перекажу... Ну хай тебе боронить і хова од лихого Мати Божа... Прощай!

Остап скочив на берег, легким рухом закинув на плечі сакви і незабаром зник у чагарнику, а на човні, як велетенська чавунна постать, іще довго стояла Соломія, спершись на кіл та вдивляючись у чагарник, де разом із Остапом зникало її щастя. [...]

Чи то під впливом прощання й Соломіїних сліз, чи внаслідок реакції по пережитих турботах, його обгорнув жаль. [...]

Кожен кущик, горбок, долинка, кожна стежечка — все се було йому знайоме, промовляло до його. Тут, у товаристві однолітків-пастушків, заводив він безконечні грища. Тут він пас панську худобу. Панську! Тим-то й ба, що панську. Та й хіба він сам за весь свій двадцятилітній вік не був лишень панською худобою? Хіба його батько, мати, Соломія, навіть дідусь його, що ходив у Січ, а потім різав панів в Умані, — хіба ж вони не стали такою худобою?.. Коли б вони не були панським товаром, то не міг би пан розлучити його з Соломією та силою оддати її за свого хурмана, не міг би сивого дідуся катувати на стайні нагаями... не похвалявся б оббілувати Остапа за сміливе слово.

— Оббілуеш... — злорадно осміхнувся Остап до себе. — Шукай вітра в полі...

І йому ясно уявлялося, як лютуватиме пан, дізнавшись завтра, що Остап утік.

Коли б хоч дідусяві нічого не сталося через його... Та що йому станеться? Він уже старий, не сьогодні-завтра покладуть у яму... На згадку про діда Остап почув щось тепле у грудях. Ті билиці-казки про Січ, козацтво, про боротьбу з

¹ Катра́га — курінь (переважно на пасіці).

панамі за волю, яких він слухав, затаївши дух й не зводячи розжевілого ока з уст дідових, будили в дитячій голові химерні мрії, вояцький запал. Не раз телята й вівці, спокійно пощипуючи травичку в чагарнику, були свідками козацьких нападів або уманської різні, виконаної підпасачами під проводом Остаповим. Воля, воля і воля! Се чарівне слово, споетизоване столітнім дідом, розпалювало кров у хлопця, а дедалі, з літами, під впливом витворених панщиною умов, прибирало більш конкретну форму, глибше значення. Народ стогнав у неволі, але стогнав потай, не протестуючи, і коли Остап, викоханий дідом у давніх традиціях, здіймав річ про те, що пора вже висунути шию з панського ярма, люди спочували йому, але далі спочуття діло не йшло. Знайшлись навіть такі, що вклали панові в уха бунтівничі речі молодика, — і от тепер Остап, скривджений і цькований, мусив кинути рідний край. Йому було літ десять, як із-за Дунаю, з Січі, приїздили до них у село емісари¹. Він їх добре пам'ятає. Лежачи на печі і удаючи, що спить, він чув, як вони довго гомонили з дідом, оповідали про турецьку землю, про тамошні порядки, казали, що під турком добре жити, й закликали людей на вільні землі. Дід лишився, бо хотів умерти на своїй стороні, а дядько Панас як пішов, так і по сей день. Остап ішов уже з годину. [...]

Він йшов тепер прудко, сильно вимахуючи ціпком, мов усю силу свою молоточку вкладав і в ту ходу, і в рухи, а думки одна за одною, як на крилах, летіли все наперед. Не так думки, як уява. Уявляється йому Дунай, широкий-широкий — ну, як Дунай, широкий. За Дунаєм — Січ. Басують під козацтвом коні, мов змії ті, повигинали шиї... Козацтво — як мак... Жупан червоний, вус чорний, довгий, при боці шаблюка. Попереду... попереду — Остап. Кінь під ним гарячий, вороний, той, що у пана лишився на стайні; одіж із щирого сріблзлата, шабля довжезна. Він оповіда козакам, за віщо пан хотів його оббілувати, яка повелась тепер у них неволя в Уманщині, що треба піти і визволити народ із неволі, потішити на старість дідуса і одняти Соломію від її чоловіка, бо вона не хурмана пайового, а його, Остапа, кохає... Козаки вклоняються йому, пускають із копита коні, кидаються у Дунай, перепливають його, а далі мчаться — Остап попереду — через луки й поля до них у село, в Уманщину... Чи бачиш, Соломіє?... [...]

...Тільки Остап звернув із дороги, як йому причулося, що щось немов гукає. Він озирнувся: прискорюючи ходу, подорожній махав на нього рукою, бажаючи, очевидно, спинити його. Що за мара? Першою думкою в Остапа було тікати. Але зваживши, що поки він один на один, — жахатися нічого, Остап зупинився, очікуючи й вдивляючись у подорожнього. Тому, очевидно, було пильно, бо, не вдовольняючись прудкою ходом, він інколи пускався бігти, придержуючи свої клунки на плечах, і вже за чверть години Остап міг розглядіти його струнку постать.

Був то молодий, безвусий парубок, міцно збудований, у високій сивій кучмі², короткій чугаїнці³ і з довгим ціпком. Остапові було чудно, що парубок немов осміхався, але коли той наблизився і привітався до нього, Остап із несподіванки скрикнув:

¹ *Емісар* — особа, що неофіційно виконує секретне політичне доручення (переважно в іншій країні).

² *Кучма* — висока бараняча шапка.

³ *Чугаїнка, чугаїна* — свита, верхній зовнішній одяг у селян.

— Соломіє!.. Чи ти здуріла?
 — Може, й здуріла... — сміялася Соломія.
 — Пек тобі, маро... Чисто парубок... Куди ти й по що?
 — За Дунай, у Січ із тобою... Приймаєш товариша чи не приймаєш?
 — Чи ти знавісніла, молодице, чи тебе нині жарт узявся?..
 — Які там жарти... Скоро ти пішов, я як стала на човні, так і задубіла. Холодна, холодна, мов завмерла!.. Далі прокинулась і чую, що все мені противне, все гидке: і чоловік, і панщина, й життя моє безщасне... Пропадай воно все пропадом... Піду і я світ за очі... [...]

Сонце було низько, так у два чоловіки від землі, коли Остап прокинувся. Він хотів збудити Соломію, але лиш глянув на неї, як схопився за боки від шаленого реготу.

— Ха-ха-ха!.. От козак — так козак!.. — реготався Остап. — Ха-ха-ха!..

Той регіт збудив Соломію. Вона схопилась і, протираючи очі, здивовано зиркала на Остапа.

— Ти чого?..

— Продери, продери очі... Ха-ха-ха!..

— Бачу вже... Та чого ти?

— Ну, тепер ходім.

Остап підвів Соломію й потяг її до кринички.

— Стань на коліна і дивись у воду...

Соломія нагнулась і зазирнула до кринички. Звідти глянуло на неї свіже, повне обличчя з карими очима, що так виразно біліло при картатому очіпку й пасмах чорного волосся, що під час сну повисмикувалось із-під очіпка¹.

— Тепер глянь на свої ноги.

Соломія глянула і враз залилася дзвінким сміхом.

— Ха-ха-ха!.. — не вгавав Остап. — Голова молодиці, а ноги парубочі...

Вони реготались, мов діти: вона — тонко і дзвінко, як молода дівчина, він — грубше, передчасним баском двадцятилітнього парубка.

— Що ж воно буде? — спитав перегодом Остап. — Таж як хто підгледить твій очіпок, не мине нас халепа.

— А ось що буде! — рішуче промовила Соломія і з сими словами здерла з голови очіпок. Чорні буйні коси впали їй на плечі й вкрили їх нижче пояса. — На, ріж...

— Що ти кажеш? — жажнувся Остап.

— Ріж, кажу...

— І тобі не жаль, Соломіє?

— Ані крихти... Ріж! — уперто намагалась молодиця й сіла долі.

— Та в мене й ножиць чортма.

— Ріж ножем!..

Остап стояв, вагаючись, але, бачачи молодичину упертість, вийняв ніж, поточив його об камінь і почав обтинати в кружок Соломіїне волосся.

Довгі пасма чорних кіс, мов мертві гадюки, тихо зсувались по плечах додолу і лягали на землі дивними покосами.

Однак Соломія дурила себе, запевняючи, що їй не жаль кіс. Як тільки ніж шурнув по волоссю і до ніг Соломіїних упало перше пасмо кіс, вона почула якийсь біль у грудях, щось стисло за серце, і на очі набігли слози.

¹ *Очіпок* — старовинний головний убір заміжньої жінки у формі шапочки, часто з поздовжнім розрізом ззаду, який зашнуровують, стягуючи сховане під ним волосся.

Робота була скінчена. Остап одступивсь од Соломії, щоб здалека краще придивитись до своєї роботи, а Соломія, мовчазна й замислена, сиділа долі серед обтятого волосся і вдивлялась кудись у простір.

Заходяче сонце червоним світлом осявало сю картину: його, стрункого й міцного, з чорними очима, орлячим носом і темним молодим вусом на засмаленому обличчю, і її, що в образі білолицього чорнявого хлопця дивилась у простір засмученими карими очима.

— Ну, пора нам рушати... Гей ти, парубче, як тебе звати — Семеном чи як?
— Про мене й Семене... — зітхнула Соломія і знялась із місця.

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Поясніть, чому автор починає твір із прологу.
2. У пролозі автор використав прийом антитези для змалювання двох ворожих суспільних станів — панського й селянського. Як він їх описує? На чому він зосереджує увагу в розповіді про селян? Відповідаючи, цитуйте уривки.
3. У пролозі мову веде оповідач. Яке його ставлення до зображуваного? Якою є його система цінностей? Відповідаючи, спирайтеся на текст.
4. Цензор, який читав твір, заборонив «допустити до друку... вступ, а також роздуми Остапа про те, що говорив йому дід... про свободу і про те, що потрібно селянам скинути панське ярмо». Поясніть причини такої заборони.
5. У пролозі та розділі I автор кілька разів дорікає народу за його пасивність і покору. Знайдіть і прочитайте чотири цитати на підтвердження цієї думки. Узагальніть, які настрої були серед українського селянства.
6. Розкажіть, що вам стало відомо про головних героїв твору. Підтверджуйте відповідь цитатами.
7. Поясніть, з якою метою автор включив спогади Остапового діда про минуле.
8. Прочитайте епізод, у якому описано мрії Остапа про майбутнє. Яка його роль у творі?
9. Прочитайте портретні характеристики головних героїв твору. Якими у вашій уяві постають Остап і Соломія?
10. Для повісті притаманний психологізм¹ у розкритті характерів героїв. Наприклад, щоб передати душевний стан Остапа й Соломії перед розлукою, автор змальовує картину мовчання:

*Остап із Соломією сіли під вербою, але їм не говорилось....
Говорити мало — що скажеш кількома словами?.. Говорити ширше — навіщо?
Не полегша на серці, не одміниться доля...*

У розділі I знайдіть і прочитайте два епізоди, у яких майстерно відтворено психологічний стан Соломії.

11. Автор у творі може «стискати» або «розтягувати» час. На прикладі прологу та розділу I поясніть, у який спосіб письменникові вдається це зробити.
12. «Дорогою ціною» має яскраві ознаки пригодницького твору. Які прийоми використав автор у розділі I для створення пригодницького сюжету? Назвіть інші ознаки пригодницького твору. Відповідь перевірте в рубриці «Літературознавчий навігатор».

¹ Психологізм — передача художніми засобами внутрішнього стану персонажа, його думок, переживань, зумовлених внутрішніми й зовнішніми чинниками.

1. У розділі I знайдіть і прочитайте епізод, у якому характер Остапа розкривається через внутрішній монолог. Прокоментуйте його.
2. Опишіть кадр із фільму «Дорогою ціною». Якого епізоду у творі він стосується?
3. Прочитайте розділи II, III твору. Складіть і запишіть у робочому зошиті план до розділів I–III.
4. Позначте олівцем цитати для характеристики образів Остапа й Соломії. Зробіть у підручнику закладки.

II

[...]

Іван пристав до Остапа десь у дорозі. Вони були з одного повіту, навіть села їх були близько. Се їх з'єднало, і з того часу Іван не розлучався з земляками. Весела і добродушна вдача Іванова не раз ставала їм у пригоді при довгій і важкій блуканині по чужих краях. Іван охоче оповідав про своє життя домашнє; з оповідання того можна було зрозуміти, що втік він не так од панщини, як від лютої жінки, яка мала занадто великі кулаки для малого на зріст Івана. От тоюто лютою жінкою й дратували раз у раз Івана, та він не сердився і добродушно викручувався жартами.

Та хоч сите тіло Іванове спочило трохи від жінчиних кулаків, душа його шукала знайомих вражень покори. Він прив'язався до Соломії, що огрядною по-статтю нагадувала йому жінку, і за кожним її словом ладен був скочити хоч у пекло. [...]

Коли се — на самому березі щось плюснуло. Два човни м'яко шурхнули по прибережному піску, і тихий голос поспитав:

— Ви усі тут?

На березі зробився заколот. Всі товпились коло човнів, кожний хотів скоріш зайняти місце, примостити свої клунки. Дідові Овсієві нелегко давалося зробити лад і спокій. Котигорошок одним із перших скочив у човен і завзято намагався втягти за собою якийсь Соломіїн клунок.

— Соломіє... Остапе... сюди... до мене! — кликав він пошепки, і сопів, і крєктав, і крутив головою, вовтузячись із непокірливим клунком.

Раптом зовсім зблизька форкнула коняка. Усі оторопіли.

— Сідай швидше, — сикнув перевозчик. Та було пізно.

— Хто там? — гукнув із темряви сердитий голос. У ту ж хвилину кінська голова наткнулась на купку людей, а над нею звівся козак, немов шукав чогось на землі.

— Еге-еге, — протяг він наче до себе, скинув із плеча рушницю і бахнув над головами принишклих втікачів.

Люди опам'яталися. Адже він один, а їх багато. Сміливіші кинулись на козака, та голіруч нелегко було його взяти.

Тим часом стріл, певне, почули, бо з темряви неслась уже на втікачів кінська тупотнява, брязк зброї і грубі людські голоси.

— Лови їх! В'яжи! — гукали козаки, впадаючи на тих, що не встигли сісти у човен. Вони зіскакували з коней і кидались на втікачів. Усе змішалось.

Якийсь здоровенний москаль ухопив Соломію впоперек і поволік, але Остап насів на нього ззаду і визволив Соломію.

— Матінко! Рятуйте! — верещав пронизуватий жіночий голос, покриваючи шум боротьби.

А човни тим часом тікали. Вода кипіла під веслами, човни тремтіли й скакали на воді, як живі.

— Стей! — неслоь із берега, — будемо стріляти! — Гримнуло кілька стрілів і сколихнули повітря.

Кулі свистали над головами втікачів, але Іванові було не до куль: він усе ще махав руками і благаючим, розпучливим голосом кликав:

— Остапе!.. Соломіє!.. А які ж бо ви... сідайте швидше... сюди, до мене... — і не помічав, що від берега одділяла його широка смуга води, а галас на березі покривав його слабкий, пискливий голос...

* * *

Що далі було — ні Остап, ні Соломія не могли добре пригадати. Вони лиш пам'ятали, що бігли на одчай, через комиші, через воду, в безпросвітній темряві, з почуттям звірини, за якою женуть собаки. Кілька разів Остап вскакував у воду мало не по пояс, часто Соломія з розгону натикалась на куц верболозу, але кожен раз вони давали собі раду і знов мчали вперед, добуваючи останні сили. Врешті щось перепинило їм дорогу, і вони попадали. [...]

Першою думкою в Остапа було довідатись, де вони. Він подався на розвідки і скоро вернувся, щоб заспокоїти Соломію: скрізь тихо, спокійно, днина тепла й ясна. Почали радитись.

Обоє згадали, що один мірошник із-над Пруту, одноокий Яким, такий забіглий, як і вони, тільки з Поділля, хвалився, що знає спосіб переправити їх у Туреччину, і вони, певне б, звернулися до нього, коли б Котигорошок та дід Овсій не підбили їх тікати разом із ними через Дунай.

Тепер нічого іншого не лишалося, як звернутися до того мірошника, бо переховуватися далі на сьому боці було небезпечно: їх могли спіймати, одіслати до пана або запроторити в тюрму.

Вони ледве вилізли з глибокого провалля і опинилися на спаленій сонцем сірій полонині. Низина, що приймала вночі фантастичні, непевні форми, видавалась удень дуже гарною. Широкий і тихий Дунай блищав проти сонця, мов криця, а з-за прибережних, зелених іще верб здіймались у небо блакитні шпилі далеких гір. [...]

Незабаром з'явився заборощнений мельник. Придивившись своїм одним оком, він впізнав Остапа.

Остап зараз-таки розказав йому, по що прийшов.

— Добре... — коротко одмовив Яким, — трохи упораюсь, і підемо.

Остап і Соломія були стомлені дорогою, однак змовчали про те.

Вони трохи спочили й перекусили, поки мельник засипав зерно та переносив мішки.

Так коло півночі Яким їх покликав:

— Ходім.

Вони вийшли. [...]

Мельників план був дуже простий: зв'язати невеличкий пліт, аби міг здержати двох людей, — і в темну ніч, ховаючись од козаків, переплисти у плавні¹. А там уже безпечно. Коли б не стало прихованого тут матеріалу, можна роздобути на березі річки. Аби обережно. [...]

Остап із Соломією потиху спустили пліт на річку. Він хлюпнув і глибоко осів у воду. Коли Соломія примостилася на плоті, Остап одіпхнув од берега і тоді

¹ Плавні — заболочені чи підтоплені ділянки річок неподалік від гирла, укриті важкопрохідними заростями вологолюбної рослинності.

сkochив. Пліт захитався і пропустив воду. Прудка течія крутнула ним і понесла вниз. Остап опирався бистрині з усієї сили, але його кіл мало що помагав: пліт несло серединою річки. Якийсь час плили вони в тумані, поміж берегами, одірвані од землі й безпомічні. На превелику силу вдалося врешті вибитися зі стрижня та наблизитись до берега. Але й тут вода зносила пліт, і нелегко було пристати до берега. Остапові пощастило, однак, зачепитись якомсь за прибережну вербу. Соломія вхопила за гіллячки, Остап придержав пліт — і обоє вискочили на берег, втомлені й мокрі. Вода зараз підхопила пліт, поволі обернула його і понесла вниз укупі з харчами, забутими на плоту. Та се була дурниця: вони були за кордоном.

Дивне почуття обхопило Остапові груди: замість радості — сильне обурення стрепенуло його істоту. В один мент відчув він усі кривди й знущання, які зазнав у покинутому краї, і, твердо упираючись ногами в нову, не панщизняну землю, він затис кулак і погрозив на той бік річки.

— Бодай ти запалася, треклята країно, з твоїми порядками!.. — закликав він наголос.

Одночасово на тому березі почувалася кінська ступа.

— Хто там?.. — кинув у п'ятьму кордонний козак і, не дочекавшись відповіді, бахнув наосліп із рушниць.

— Ой! — скрикнув Остап, ухопившись за груди, і захитався.

— Нічаво-о!.. Коли не влучив, тікай собі з Богом! — добродушно промовив козак і ступою подався далі...

III

— Що тобі? — прискочила Соломія до Остапа і піддержала його.

Вона вся похолола і тремтіла од жаху.

— Ой, — тихо стогнав Остап, — поцілів мене отут під серце.

Соломія немов не розуміла того, що сталося. Вона торсала Остапа за одержу, тягла його з собою і з жахом повторяла:

— Тікаймо... тікаймо... він іще стрілятиме, він уб'є тебе... [...]

— Стій... не можу... — шепнув він, опускаючись додолу.

— Що тобі? — опритомніла молодиця, схилившись над ним.

— Крові багато витекло... — насилу вимовив Остап.

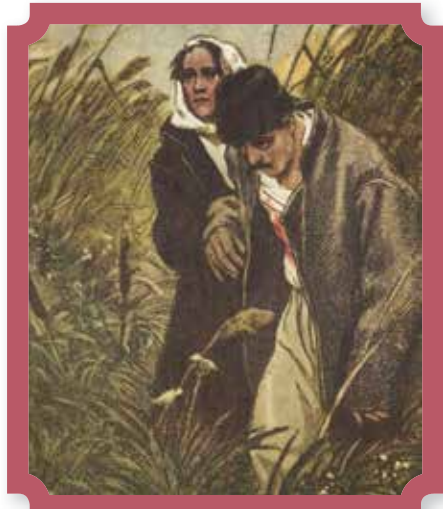
— Тебе зранено? Де? — скрикнула Соломія, опускаючись перед ним на коліна та намагаючись розглянути рану.

Але було темно, як у льоху. Не видно було навіть комиша, що стирчав густо, мов жито на ниві, круг них.

— Де тебе зранено?

— Отут, під серцем.

Соломія провела рукою по його грудях і намацала мокру й липку сорочку. Остап скрикнув од того дотику.

Іван Філонов. Ілюстрація до твору «Дорогою ціною»

В голові у Соломії розвиднілось. Жаж її щез без сліду. Вона знала, що робити. Обережно розщібнула йому сорочку і відкрила груди. Сього було мало. Вона роздерла пазуху, одліпила скривавлену сорочку, потім одшматувала довгий пас зі своєї підтички і з поміччю Остапа тісно зав'язала йому рану. [...]

Соломія озирнулась і стала міркувати...

Вона піде проти вітру... здається, управо більш гнеться куня¹... Вона нічого не казатиме Остапові, бо він почне сперечатися, дратуватися.

— Не сумуй же тут без мене, я швидко повернуся, — обернулась вона до нього і зникла в комишах.

Вона йшла і старалася нагадати собі плавні, як бачила їх згори, до переправи.

Раптом Соломія зупинилась і мало не зомліла од страшної думки. [...] Їй прийшло до голови, що вона може не знайти Остапа, бо нічим не значила своєї дороги. Треба було ламати комиш абощо. Треба зараз вертатися, поки вона недалеко одійшла й не забула дороги. Серце її неспокійно калатало, коли вона бігла назад, одшукуючи свої сліди. Вона не мала часу на обережність — комиш бив її по лиці і навіть скалічив ногу. Та то були дрібниці. Коли б швидше знайти Остапа, вона тоді знов подасться на розвідки, тільки не буде такою дурною, не забуде значити дорогу. Спочатку все йшло добре, вона знаходила свої сліди і по них верталась. Та скоро сліди щезли. Соломії здалося, що вона дуже одхилилась уліворуч. Вона взяла трохи у праву руку і несподівано наскочила на чимале довгасте озерце. Тут вона не була, се вона твердо пам'ятала. [...] «Що робити?» — немов питав у комишів її блукаючий погляд. Комиші оточали її ворожою юрмою і шептались. Соломія подумала, що вона мусить бути недалеко од Остапа, що він почує її, і крикнула:

— Остапе-е!.. Оста-апе-е!..

Голос її прогучав глухо, стіна ворожого очерету не пустила його далеко, забрала в себе, ковтнула.

Соломія ще раз гукнула — те ж саме.

Серце в Соломії упало, руки звисли безвладно. Та ненадовго. Новий приплив енергії, шалена відвага пройняли її волю, і вона кинулась уперед, розхилаючи й ламаючи очерет зі сліпою завзятістю зраненого оленя. Од часу до часу вона кликала Остапа. Відповіді не було. Вона почала кричати на всю міць легких, у надії, що коли не Остап, то хтось інший почує її. Не могло ж бути, щоб вона так далеко відбилася од берега, де проходили часом люди. Шум комишу перемагав її. Налякані чужим голосом птахи з тривожним писком крутились над головою Соломії. Комиш шумів. Він їжився перед нею, тіснив із боків, настигав іззаду, ловив корінням за ноги, колов і різав шорстким листом. Жовтий, гладкий, високий — він глузував із неї, помахуючи над її головою рудим чубом. [...]

Чим далі вона йшла, тим більше дивувалась, що сьогодні попадалось їй так багато живих істот. Тричі вона помітила крізь комиші сірий вовчий хребет, раз лисиця майнула коло неї хвостом, а то здалеку чулося немов кабаняче рокання. Вужі й гадюки набралися сьогодні особливої рухливості, бо все повзли й повзли в тому напрямку, як йшла Соломія, і їй треба було особливо уважати, щоб не наступити на слизьке й холодне гадюче тіло. Птахи кружляли над плавнями цілими хмарами і так верещали, що заглушали навіть шум плавнів. Соломія все йшла. Вона збирала всю енергію, всю силу волі, всю міць тіла і йшла уперто і завзято з вірою, що її широкі й високі груди зламають усі перешкоди.

¹ Куня — волоть (суцвіття) очерету.

Однак краю плавням не було. Комиші, озерця, ерики... І знов комиші, і знов вода, і знов той самий звук розміреного, однотонного прибою морської хвилі. Надвечір їй почувся дим, і вона зраділа — значить, близько люди. Та чим далі вона йшла і чим більше смеркалось, тим більше дим ставав помітним. Птахи сильніше непокоїлись. В повітрі стало тепліше. Те тепло йшло ззаду і з боків, немов од печі. Соломії робилось душно, її дуже дивували і навіть непокоїли ті зміни в плавнях. Що се таке робиться навкруги?

Обернувшись назад і глянувши на небо, вона побачила червоні, як грань¹, хмари — і зразу стали зрозумілими їй і той дим, що вона чула, і тепло, і неспокій птахів, і тікання звірів. Плавні горіли, вогняні гори наступали на них, несли усьому смерть. Але вогонь іще десь далеко. Коли швидше побігти — можна ще втекти. Тільки так душно, так важко... наче хто женеться ззаду і дихає, налягає на плечі. Соломіїне вухо ловить уже далекий лускіт сухого комишу, невиразне гудіння, наче звір-велет трощить щось, жвакає і важко сопить. Се ж видима смерть здоганяє її. Тут нема вже рятунку. Ніхто й ніщо не допоможе. Несказаний жах обняв Соломію. З криком «Ох, Боже мій!.. ох, Боже!..» вона шарпнулась із останніх сил і наосліп кинулась в очерети, слідком за гадюками, звіриною й усім живим, що, рятуючись од наглої смерті, мчало в перестрахи перед наступаючими бурунами вогняного моря...

А воно йшло. Воно котилось за ними невпинними, непереможними, веселими хвилями, золотом розсипалось по плавнях, жерло очерет, випивало воду, підпалювало небо...

* * *

По відході Соломії Остап почув себе одрізаним од світу, од людей. Гарячка палила його всередині, він шохвилини мочив руку в воді та охолоджував чоло, очі, голову. Йому докучило дивитись на жовті стіни комишу — і він заплющив очі. Він думав. Згадувались йому давні заміри, він думав про те, чого йшов сюди, у Туреччину, через віщо покинув рідне село й дідуся. Як-то тепер живуть дідусь, чи живі й здорові? Чи згадують Остапа? От коли б вони прийшли й подивились на свого внука, підстреленого, знесиленого, покинутого в комишах на обід вовкам та воронам.

Йому все щось верзлося, і в маячні він кликав дідуся. Дідусь приходив. Тихо й непомітно вилазив він із комишів і ставав над Остапом, згорнувши руки.

— Тебе зранено, синку, чи не з ляхами бився?

— Ні, дідусю, то мене москаль вистрелив, як я кордон переходив.

— А де ж твої братчики, січовики дунайські, що ти сам лежиш поміж очеретом?

— Е, дідусю, ви думаєте, що ще й досі там Січ є? Ні, нема, дідусю, вже Січі...

Була, та загула... Вивів Гладкий, може, чули, товариство на озівські степи, покинув турка...

— Що ж ти робитимеш, синку, на чужій стороні?

— Як живий буду, землю оратиму, рибальством житиму... все ж краще на волі, ніж під паном... Там іще лишилися наші люди, дідусю... під турком...

Остап вів бесіду з дідусем — і дідусь потішав його, давав ради, розказував про колишнє й про те, що діється у селі тепер. Як тільки Остап розплющував очі, дідусь ховався у комиші, але доволі було заплющити їх, як дідусь знов з'являвся і слухав пригоди Остапові або оповідав про себе.

¹ Грань (діал.) — жар.

Надвечір Остап почав турбуватися: де ділася Соломія, що її нема досі? Чом вона не приходить? Адже вона знає, що йому трудно й поворухнутися, що він не годен сам видобути з сих нетрів.

А може, вона його покинула?.. «Соломіє... Соломіє...» — стогнав хворий, та стогін його заглушався шумом плавнів.

Вночі стало йому гірше. Пропасниця тіпала ним, гарячка палила вогнем, а в грудях так кололо, що він на превелику силу діставав собі воду. Він хотів кашляти і не міг од болю. А Соломія не приходила. Остап не спав, а лиш часом, на кілька хвилин, западав у нетяму. Ніч тяглась довго, безконечно, як смерть... А Соломії не було... Де ж вона, що з нею? — Остап нудився.

Удосвіта Остап почув, що коло нього жива істота.

— Ти, Соломіє? — поспитав він і одкрив очі. «Чи вона жартує, що перекинулась собакою?» — подумав він і трохи опритомнів.

Проти нього стояв не пес, а вовк. Великий, сірий, забовтаний, з гарячими й голодними очима. Він насторошив вуха й простяг до Остапа морду, міркуючи, чи безпечно йому нападати, чи ні. Остап лежав безборонний і дививсь на вовка. Він добре бачив трохи кривий, глибокий і заслинений рот вовка, закрутки шерсті на його грудях й міцні замочені лапи.

Звір стояв нерухомо, врешті переставив одну лапу, далі другу і трошки присунувся до Остапа.

Остап зачерпнув пригоршнею води і бризнув на вовка. Бризки долетіли до його морди, кілька з них впало на неї. Вовк вискалив зуби і осів на задні лапи, але не одходив.

Остап знов покropив його водою. Вовк клацнув зубами і блимнув очима. Він був невдоволений. Посидівши трохи й не зводячи очей з Остапа, він раптом витяг шию, подався наперед і так жалібно завив, що Остапові аж мороз пішов поза шкіру. Вив він довго, на кілька нот, із великим смаком, з заплющеними очима. Врешті замовк, посидів трохи і наблизився до Остапа. Єдиним оружжям Остапа була вода, і він од часу до часу обливав нею вовка, не допускаючи до себе. Вовк врешті скучив. Він кілька раз сердито, з запеклістю клацнув на Остапа зубами, крутнувся і зчез у комишах.

По сих одвідинах Остап почав думати про смерть. Прийшла пора вмирати.

Чи живого, чи мертвого, а таки з'їсть вовк або сточать хробаки у сих нетрях. Чи не однаково? [...]

Остап теж не боявся смерті. Йому тільки хотілось перед смертю побачити Соломію. Дідуся він бачив, той приходив до нього, а Соломії як нема, так нема... Десь заблудилась у плавнях або вовки роздерли її. І Остапові стало жалко Соломії, страх як жалко. Вона така добра, так кохала його, вона пішла за ним у далеку дорогу, не пожалувала кіс своїх задля нього; вона доглядала його, як рідна мати, була вірна, як товариш. І саме тепер, коли вони здобули собі волю і мали в щасті й радості почати нове життя, приходить погибель і, як щенят у річці, топить їх обох... Топить... топить... топить... — співають йому відхідну комиші з правого боку. — Погибель... гибель... гибель... — підхоплює ліве крило. [...]

[Соломія натрапила на циганський табір, і цигани допомогли їй розшукати в плавнях Остапа. Дівчина влаштувалась на роботу до болгарина, а поранений Остап залишався в таборі. З часом він здогадався, що цигани крадуть речі й переховують їх у плавнях. Під час однієї з крадіжок сталося вбивство людини, і через деякий час жовніри оточили циганський табір і всіх заарештували. Серед них був і Остап.]

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

- ▶ 1. Коли втікачі переправились через Дунай, «дивне почуття обхопило Остапові груди: замість радості — сильне обурення стрепенуло його істоту». Чи логічним було таке почуття, адже він досягнув мети? Чим воно було викликане? Свою відповідь обґрунтуйте.
2. Прочитайте епізод, у якому в маренні Остап розмовляє з дідусем. Чи однакове ставлення до чужини в діда та внука? Пригадайте також із розділу I, чому дід відмовився втікати за Дунай.
3. Поясніть, як повела себе Соломія, коли дізналася про поранення Остапа. Про що свідчила така її поведінка?
4. Чому Соломія залишила Остапа й пішла в плавні? Знайдіть у мережі Інтернет зображення плавнів. Як ви думаєте, чи легко пересуватися такими місцями?
5. Проаналізуйте, які риси характеру виявила Соломія, перебуваючи в плавнях. Відповідь підтверджуйте цитатами. Що вас захоплює в її поведінці?
6. Поясніть, яке ідейне навантаження епізоду зустрічі Остапа з вовком.
7. У творі автор використовує прийом сюжетного «розриву» подій: зупиняє розповідь на найцікавішому та переносить дію в інше місце. З якою метою він це робить?
8. У розділі III відбулося тільки дві події, але авторові вдалося підтримувати високий рівень напруженості розвитку дії. Якими засобами він цього досягнув?
9. Прочитайте епізод пожежі в плавнях і назвіть художні засоби, якими її зображено.
10. Знайдіть і прочитайте пейзаж у розділах I–III. Визначте, яку роль він відіграє у творі:
  - описує в художній формі місцевість;
  - служить для мотивації вчинків героїв;
  - розкриває психологічний стан героїв;
  - створює психологічний настрій, який готує читача до змін у житті героїв.

1. Опишіть ілюстрацію до твору. Який епізод на ній зображено? Якими змальовано Остапа й Соломію в момент утечі?
2. Прочитайте розділ V. Складіть і запишіть у робочому зошиті план до нього.
3. Позначте олівцем цитати для характеристики образів Остапа й Соломії та зробіть закладки в підручнику.

V

Соломії сьогодні щастило. В болгарина не робили, бо було якесь місцеве свято, і вона пішла в горниці до хазяїна прохати за Остапа. Болгарин був за-для свята трохи напідпитку, веселий. Він охоче дозволив Остапові ночувати вкупі з його челядниками і навіть дав Соломії наперед трохи грошей. Соломія рішила покористуватись вільним днем та грошима і забігти в Галац — купити Остапові теплу одешинку, їй було якось особливо весело і легко сьогодні на душі, так здорово дихалось морозним повітрям, усе погане, що було в житті, відсувалось назад, блідло. Зростала певність, що все скінчиться добре, — і вона зазнає ще щасливого життя. Соломія не помітила, як опинилась на базарі. Очі в неї розбігались поміж довгими рядами яток і рундуків із купами різної одежі, з горами білих та рудих «качул»¹, що лежали на рундуках, немов на них спочивала отара, з цілими стосами козлових черевиків, легких і запашних на

¹ Качула — молдавська смушева шапка.

весь базар. Вона не знала, куди перше поткнутися, і довго, може, стояла б, коли б хтось не смикнув її ззаду за рукав.

— Соломіє! — обізвався рівночасно козячий голос. — Чи це ви, чи ваша тіль?.. Хе-хе-хе...

Соломія озирнулась: перед нею стояв Котигорошок.

— Іване! А ви звідки тут узялися? — скрикнула вона, зрадівши йому, як рідному.

— А що? Ви думали — пропав?.. Де ж Остап?

— Остап... та ходім краще звідси, сядемо де, я вже потім куплю, що треба... — І Соломія вивела з юрми зраділого такою ласкою Івана.

— Хе-хе-хе! Гора з горою не зійдеться, а ми... — сміявся він, ледве постигаючи короткими ногами за Соломією, і його сите тіло гойдалось від сміху.

[...]

Незабаром Соломія з Іваном простували повз плавні до циганської оселі. Іван був радісний, веселий, дробцював короткими ногами і все говорив та й говорив, мов горохом сипав.

Насамперед вони побачили білу козу. Вона терлась об стовбур сухої верби і жалібно мекала. Наближаючись до хати, Соломія почувала невиразну тривогу. Чого, через віщо — вона не знала, хоч та тривога отруїла їй кров. Соломія, не слухаючи вже Іванової бесіди, побігла до дверей. Двері були підперті кілком ізнадвору. Що сталося? Нащо зачинили Остапа? Вона шарпнула кілок і вбігла до хати. Там був нелад: перекинуті ослони лежали догори ногами, лахмани валялись долі, в хаті було чорно і пусто. Нікого. Де ж усі поділися? Куди подівся Остап? Може, вона помилилась і попала не в ту хату? Соломія вискочила надвір. Ні, та сама хата, он і розколина на стіні, і ті ж верби, і коза... Може, Остап вийшов із хати та підпер двері?

Соломія гукнула Остапа.

Ніхто не обізвався. Та чого ж у хаті такий нелад, все перекинуто, лежить жужмом?.. Де ж слабкий Гіца? Він не міг рушитися, як вона виходила з дому, він ледве дихав. Що ж сталося? [...]

Ніч стояла надворі, коли вони добились до конаку¹. Тут їм довелось чекати, бо старший пішов до мечету і довго не вертався, а турецькі жовніри не розуміли їх. Врешті їх покликано. Товстий, добродушний турок із горбатим носом та з чорними блискучими вусами на свіжому виду спокійно вислухав їх через драгомана². Він перекинувся кількома словами з другим турком і знов через драгомана спокійно вів річ:

— Нема чого шукати далеко, він тут, у нас, у доброму сховку. Попалась пташка... Давно вже наставляли сільце на горобців, та ось піймалися... Ціле гніздо накрили. Чужу душу послали у рай, а самі опинились у пеклі. Скажи нам, молодиче, коли твій чоловік дістав кульку між ребра? Адже не тоді, як Гіца, мабуть, при другій оказії, бо рана гоїться вже... Од москаля, кажеш, на перевозі... я так і знав, що він рус, втікач... От ми й відішлемо його назад, у нас і своїх шибеників доволі, хай там поглядять його по спині... І не прохай, і не благай, нічого не поможу... Ну, чого стоїш? Айда!..

— А ти що за один? — помітив турок Івана. — Теж, видно, з циганського табору?

¹ *Кона́к* — відділок, у якому перебувають арештовані.

² *Драгома́н* — перекладач.

— Я... я нічого... я так... Оце вигадали — я тут служу, у градинаря, Тодоракі прозивається — хіба не знаєте?.. Оце але!..

Соломія аж похолота, коли почула про таку напасть на Остапа. Вона з обуренням відкидала ті обвинувачення, розповідала всю свою історію, благала, мало не плакала. Турок не схотів слухати, обернувся і забалакав із іншим. Драгоман замахав на неї руками і мало не випхав за двері.

Вона вийшла з конаку. [...]

По довгій блуканині брудними й темними вулицями вони добились врешті до Савки. Його не було вдома, та хазяйка Савчина пустила Соломію на ніч.

— Забіжу до вас завтра, так із полудня... може, випрошусь у хазяїна... — попрощався з нею Котигорошок.

Соломія цілу ніч проплакала і вранці не пішла на роботу. Вона нетерпляче чекала Івана.

І справді, Іван з'явився, як обіцяв, із полудня.

— Ну, що? — накинулась на нього Соломія.

— Бакшиш треба дати... Ви не знаєте, що то бакшиш? Куку в руку... хабар... як не дамо, відвезуть раба Божого у Рені, до москалів... А ті не поглядять по головці, ой ні... [...]

...Соломії трохи розвиднілось. Коли тільки річ у грошах, — вона заставить себе, а роздобуде їх. Вона від рота відриватиме кожен шматок, кожен шеляг складатиме на викуп. Може, й Іван допоможе.

— Ось вам усе, що склав, хай і моє до купи... — наче вгадав її думку Іван, розвиваючи з хустинки купку срібла. Він засоромився і кліпав очима. — Та ще там у вашому клунку щось є... може, продасте плаття...

Соломія взяла гроші. В її клункові були коралі та деяка одежина. Вона те все позбувала — їй допомгла Савчина хазяйка, — та грошей було мало. Однак Соломія на другий день уранці побігла у конак. Там її не допустили до старшого, драгомана вона не бачила, а жовніри скалили до неї зуби і зачіпали.

Соломія горіла від сорому і злості.

— І-і, бусурмени... так би й порізала вас, так би й поскручувала голови, як галченятам... Взяли безвинного — та ще й знущаються... — мало не плакала Соломія і показувала своїми дужими руками, як би вона поскручувала жовнірам голови.

Проте не було іншого способу, як ходити в конак, де можна було побачити драгомана, а на нього Соломія поклала надію. Драгоман, однак, небагато обіцяв.

— Не пустять твого чоловіка, і не сподівайся. Утік до нас — сиди тихо, а робиш шкоду — айда назад... Не клопочись дурно, й не побачиш його тепер...

— Змилуйтесь, визвольяйте, безвинно чоловік помирає. — Соломія ткнула драгоманові гроші.

Драгоман узяв, полічив і покрутив головою:

— Мало...

— Більш нема... Отут усе, що роздобула...

— Ну, добре... приходь за три дні... ні, краще за тиждень... може, що скажу...

Соломія щодня блукала коло конаку — лиха, роздратована, мов голодна вовчиця. Вона не знала, чого вона туди ходить, але щось несвідомо тягло її у той бік. Вона ходила до втоми і мерзла. Мокрий сніг, легко падаючи, як цвіт вишні від вітру, лягав на землю і засипав Соломію, але вона не звертала на те уваги. Соломія була певна, що не дозволить перевезти Остапа за Дунай. Як це

станеться, що вона зробить, вона не знала, але певність у тому зростала в ній з кожним днем. Вона ладна піти на видиму смерть, коли цього треба. Соломія вірила, що станеться якась незвичайна подія, якась невідома сила прийде у потреби на поміч, і та віра була у неї такою міцною, що Соломія кинула роботу, не хотіла заробляти та складати гроші, як поклала спочатку. Навіщо? І без того обійдеться. Аби дочекатися, що скаже драгоман.

Спокійною, грізно-спокійною прийшла вона в конак у визначений драгоманом день.

Він вийшов до неї байдужий.

— Нічого не буде... Відвезуть... А що я дурно не хочу твоїх грошей, то скажу тобі, що повезуть його позавтра вранці... Як тільки світатиме, приходь на берег — побачиш чоловіка... От!..

Така ж спокійна, нічого не відповівши навіть, немов вона давно погодилась із цим, покинула Соломія конак.

«Відвезуть... відвезуть... відвезуть...» — стукало щось молотком в її голову за кожним кроком, коли вона поспішлася до Івана. Вона забрала Івана з гармана і відвела набік.

— Відвезуть... — промовила вона, дивлячись на нього сухими очима.

— Що відвезуть?

— Остапа.

— Ну? Коли?

— Позавтра... Ми його відіб'ємо...

— Хто — ми?

— Ви і я.

— Оце але! Оце сказали! Як же ми його відіб'ємо? Таже його турки везтимуть, гей! — налякався Котигорошок.

Що турки!.. Вона має цілий план. Дуже простий план. Він дістане собі і їй рушницю — кожен румун їх має в хаті, — вони вийдуть на берег уранці, відв'яжуть чужий човен і впливуть на річку. Там вони чекатимуть, аж везтимуть Остапа, і нападуть на турків. Остап допоможе, коли побачить їх... [...]

На другий день, тільки почало розвиднюватись, Соломія була вже на березі. [...]

Та ось показалася коротка і сита фігура. Іван ніс на плечах весла і скидався на рибалку, що спокійно починає робочу днину. Іван скинув весла у перший скраю човен, витяг із-за пазухи старий турецький пістоль і подав Соломії. Оце все, що він міг роздобути.

— Набитий? — поспитала Соломія, сідаючи в човен.

— Набитий, — стиха обізвався Іван, відпихаючись від берега. Він був неговіркий і поважний, наче жалоба зимового краєвиду змінила йому настрої. Вони відпливли на середину річки. Прудка течія зносила їх униз, і видно було, як тікали від них білі береги з чорними вербами.

Соломія не відривала очей від берега. Там над водою купка людей лагодилась сідати в човен. Чи їх троє, чи четверо? — мучило Соломію питання, і вона ніяк не могла порахувати. Вона бачила, як вони сідали і як човен загойдався на воді, відділяючись від берега. Обидва човни сунулись по чорному дзеркалі і лишали за собою город. Турецький човен теж вплив на середину, певно, хотів покористуватися силою течії. Так вони плили далеко один від одного, не наближаючись до себе. Швидко город зовсім закrywся за прибережними вербами. Іван наліг тоді на весла, і його човен почав наганяти передній.

Вже можна було розібрати, що там сиділо четверо — двоє на веслах, а двоє — один проти одного. Соломія впізнала Остапа.

Треба його сповістити.

— Оста-а-пе-е! — вигукнула вона на голос пісні, і той музикальний вигук покотився поміж білими берегами, долинув до людини на передньому човні і стрепенув нею.

— Оста-апе! — співала Соломія. — Ми їдемо тебе визволяти!.. Іван б'є одного... я стріляю другого, ти возьми собі третього...

Гарний сильний голос співав на воді, все наближаючись, все зміцнюючись, і турки заслухались. Вони не помітили навіть, що просто на них летить човен і ось-ось стукнеться з їхнім.

Соломіїн човен повернув боком і був усього на аршин від турецького, коли турки загалакали. Та було пізно: човни черкнулися, загойдались, і саме тоді, як турки з лайкою нагнулися, щоб відіпхнутись, Іван підняв весло і з усієї сили спустив його на червоний фез¹.

У той же мент між них блиснув постріл і звилась хмарка диму.

— Алла! — скрикнули турки з несподіванки.

Одного душив Остап.

Той мент був таким блискавичним, що видався хвилиною. Іван, спустивши весло на голову туркові, підняв його знов і на хвилину заляк, дивлячись на розгойданий, стрибаючий по воді човен із переляканими людьми. Соломію крізь серпанок диму опік лютий погляд червоних очей, і їй здавалося, що вона стріляє безперестанку, хоч могла вистрілити лише раз.

Раптом Іван почув, що його впекло щось у живіт. Він машинально спустив весло на турка, але весло сковзнуло і випало йому з рук: червоний фез турка якось витягся перед очима, немов виріс, відтак щез.

Іван розкинув руки, похитнувся, в голові мигнула свідомість, що йому щось недобре.

— Ой Боже ж мій! — скрикнув він раптом і полетів навзнаки в воду. Хибкий човен нагнувся під вагою його тіла і викинув Соломію. Льодова вода голками пройшла по Соломіїному тілу, сон щез і свідомість освіжила мозок. Намагаючись вхопитись за перекинтий човен, Соломія побачила, що Остап б'ється в руках двох турків, а третій — той самий, що був під Івановим веслом, — держить у руках димучу ще рушницю. Довгий човен тріпавсь перед її очима на воді, як велика риба.

Значить, ні вона, ні Іван нікого не забили... Значить — усе пропало... Але їй не до того... Вона чує, що могутня течія бере її в свої обійми, а чорна глибінь тягне її за ноги. Приходить смерть. Але вона не дасться. Вона має сильні руки, а до берега недалеко. Вона чує за собою якісь крики, Остапів голос, та їй не до них. Вона мусить поспішатися, поки не змерзло тіло... Дикі, невгамовні сили життя встають, і пруться, і розпирають груди, зростають у лютість... Усі сили добути... всю теплу кров... усю волю... Ось ближче до берега... Ось берег видно... а там так гарно, там сонце сяє, там зелено, там небо синє, там радість, життя... Душа рветься до сонця, а тіло тягне до себе чорна безодня. Вона оковує його залізом, обвішує камінням, обхоплює холодними руками... Все тяжчим і тяжчим стає воно, все глибше і глибше пірнає у воду...

— Остапе!.. — з розпукою кличе душа.

— Соломіє-є!.. — доноситься до неї крик серця.

¹ Фез — головний убір.

— Соломіє!.. — чує вона крізь холодну хвилю, що б'є їй в очі, торкається чола, розплутує коси...

Жовте, каламутне світло потиху лине догори... згадки життя займаються, як іскри, і гаснуть, попеліють, як іскри...

По чорній річці поміж білими берегами прудко пливе човен, тане вдалині і обертається в цятку... за ним несе вода другий, порожній, хлюпає в його білі боки і фарбує їх у червоний колір...

Тихо в повітрі...

* * *

Чимало води утекло в Дунаї з того часу. На високій бессарабській полонині, де удень котиться брудна хвиля овечої отари, а по ночах сумно гуде вітер, стоїть одиноко високий пам'ятник, поставлений на згадку розливу людської крові. Там колись бились турецькі яничари з московським військом.

Тьмяно світяться вікна у маленькій хатинці, де сторож варить собі убогу вечерю. Весело, з тріском палає в печі сухий комиш і гуготить у комині. В печі щось булькає. Сивий дід гріє свою бороду біля вогню і слухає розмову вітру.

Що не кажіть, а він живий, той вітер. Він летить іздалеку, понад тихими селами і забирає по дорозі, всичує в себе і тишу села, і клекіт міста, шемрання темного лісу, дзюрчання вод і дзвін стиглого колоса. Він несе в собі весь гомін землі, від тихого бриніння мушки до гуркоту грому, від скритого зітхання серця до крику смертельної розпуки.

Треба тільки уміти слухати. А дід навчився. Довгі роки самотнього життя серед розлогих просторів, у цьому царстві вітру, навчили його розуміти таємну розмову. Ось і тепер приносить йому той вірний товариш усякі звістки світу і кидає, мов цінний дарунок, у комин хатинки.

Дід піднімає кудлаті брови і слухає. Його мутні очі дивляться в простір, а усмішка розсуває зморшки.

— Чую, чую... — шепче він і виходить із хати. Темрява і пуста обгортають його. Він повертається у той бік, де далеко, за селами й ланами, пливе Дунай, — і шепче:

— Знов мене кличеш, Соломіє? Почекай, швидко прийду, не забарюся вже...

А вітер гуде, розвіває дідові бороду і приносить йому тихий, ледве чутний, мов із дна Дунаю, поклик:

— Оста-а-пе-е!..

— Отак вона мене часто кличе, — оповідає дід людям, що інколи заходять у сторожку. — Як тільки вітер загуде — так і кличе до себе... то в комин гукне, то надворі покличе... а часом серед ночі збудить... А не приходить, ні... Та й хвала Богу, бо засмутилась би небіжка, коли б прочитала моє життя, як воно списане на спині...

І Остап охоче піднімає сорочку і показує збасаманений¹ синій хребет, де списана, як він каже, його життєпись.

— Оце ззаду пам'ятка від пана, а спереду, між ребрами, маю дарунок від москаля... кругом латаний... з тим і до Бога піду... Дорого заплатив я за волю, гірку ціну дав... Половина мене лежить на дні Дунаю, а друга чекає й не дочекається, коли злучиться з нею...

¹ Збасаманений — від збасаманити: побити, залишивши на тілі смуги.

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

- ▶ 1. Поясніть, чому заарештували циган. Які підозри мали жовніри щодо Остапа? Відповідь підтверджуйте цитатами.
2. Прокоментуйте епізод, у якому Соломія дізналася про арешт Остапа. Які почуття вона переживала? Цитуйте уривки з твору.
3. Поясніть, яку підтримку мала Соломія від Івана. Чому він не полишив дівчину наодинці з бідною?
4. Розкажіть, у чому полягав план Соломії з визволення Остапа. Чи був він, на вашу думку, здійснений? Свою відповідь обґрунтуйте.
5. Прочитайте уривок від слів «Соломія не відривала очей від берега» до кінця розділу. Проаналізуйте, які кольори використав автор для зображення події та яке їх символічне значення.
6. Прочитайте уривок, у якому розповідається про загибель Соломії. Як приймає дівчина смерть? Якими були останні хвилини її життя? Чому так детально автор зображує цей епізод?
7. Поясніть, чи вдалося Остапові визволитися з неволі. Як прожив він решту свого життя? Відповідь підтверджуйте цитатами.
8. Порівняйте мрії Остапа про майбутнє та його життя за Дунаєм. Чи збулися його жадання? Поясніть, що означають Остапові слова *«Дорого заплатив я за волю, гірку ціну дав...»*.
9. В епілозі розповідається, що Остапова хатинка розташована там, де *«стоїть одиноко високий пам'ятник, поставлений на згадку розливу людської крові. Там колись бились турецькі яничари з московським військом»*. Про яку подію згадує автор? За потреби проконсультуйтеся з учителем історії.
10. В епілозі автор зображує образ вітру. Якого символічного значення він набуває у творі?
11. Доведіть, що сюжет повісті має пригодницький характер.
12. Образ Соломії має яскраво виражені ознаки романтичної героїні. Наведіть два-три приклади, у яких вони виявляються.

Обговоріть з однокласниками

Остап і Соломія шукали щастя в чужій землі. Скільки зусиль було докладено для здійснення мрії! Але щастю так і не судилося збутись. У наш час також частина молоді виїжджає за кордон, сподіваючись на краще життя.

Що, на вашу думку, ліпше: докладати неймовірних зусиль для облаштування на чужині чи напружено працювати на розбудову Української держави й досягти щастя на рідній землі?

1. Складіть і в робочому зошиті запишіть план характеристики Соломії. Алгоритм складання плану характеристики художнього образу дивіться в рубриці «Літературознавчий навігатор».
2. Схарактеризуйте за планом усно або письмово (на вибір) образ Соломії.

3. Напишіть есе про М. Коцюбинського, обравши епіграфом слова М. Рильського:

*Глибоким зором і пером тонким
Він слугував народові своєму,
Болюючи душею разом з ним.*

4. Прочитайте вірш Лесі Українки «Пророк». Зверніть увагу на дату його написання. Порівняйте, як М. Коцюбинський і Леся Українка вирішували проблему боротьби народу за свої права і свободи.

ПРОРОК

(З Біблійних мотивів)

Я духові серцем сказав:
«Навіщо ти будиш мене серед ночі?
Навіщо сі тихі уста розв'язав
І речі надав їм пророчі?»

Оспалі тут люди, в них в'ялі серця,
Народ сей не вдався на борця».
Мій дух промовляє мені:
«Ставай, вартовий, без вагання на чати!

Хоч люди замлілі в рідній стороні
На голос твій будуть мовчати,
Та слава про них загримить до зірок,
Що є з їх народу пророк».

Київ, 11.11.1906

Коли прочитано твір...

Композиція, сюжет, жанр твору

Композиційним прийомом, який допомагає письменникові організувати всі елементи твору, є *образ дороги*. У пролозі читач дізнається про втікачів, які рікою течуть на вільні дунайські простори, у дорогу вирушають головні герої, шукаючи щастя й волі, у дорозі завершується життя Івана Котигорошка й Соломії. Образ дороги набуває у творі символічного значення. У вузькому розумінні — це життєві шляхи головних героїв твору, у широкому — історичний шлях народу до визволення.

Твір «Дорогою ціною» складається з прологу, п'яти частин та епілогу. Елементи сюжету:

- ◆ *експозиція* — розповідь про вільнолюбні погляди Остапа, його підбурювання селян, погроза пана віддати Остапа в солдати; вплив на виховання Остапа його дідуся — козака-запорожця, гайдамаки; згадка про одруження з панської волі Соломії з фурманом;
- ◆ *зав'язка* — Соломія приєднується до Остапа, і вони втікають із села. Конфлікт у творі засновано на протиставленні прагнень до волі Остапа й Соломії, з одного боку, та кріпосницької системи, яка робить їх безправними, з іншого; уособленням цієї системи у творі виступає пан;
- ◆ *розвиток дії* — переправа через Дунай, поранення Остапа, пожежа в плавнях, зустріч Остапа з вовком, життя в циганському таборі, арешт Остапа;
- ◆ *кульмінація* — поєдинок Соломії та Івана Котигорошка із жовнірами на Дунаї;
- ◆ *розв'язка* — загибель Соломії та Івана.

М. Коцюбинський розповідає про короткий проміжок часу, протягом якого відбуваються події. Але він вдається до прийомів, що допомагають розширити часові рамки твору приблизно до півтора століття. Так, наприклад, пролог і дідові розповіді про минуле переносять читача в середину XVII ст., а епілог — майже на півстоліття після загибелі Соломії.

Вільні переходи з одного часу в інший, просторові переміщення допомагає здійснити оповідач. Він «стискає» або «розтягує» час, а то й зупиняє його (наприклад, в описах, міркуваннях). Устами оповідача автор виражає свій суспільний ідеал — людина повинна бути вільною, тоді вона стане творцем своєї долі й щастя.

Допомагають авторові наповнити сюжет барвами *позасюжетні елементи*: *авторські відступи, портрети, пейзажі* тощо.

Щоб досягнути найбільшого емоційного впливу на читача, М. Коцюбинський у центр уваги ставить *тему кохання*. Саме сила кохання рухає вчинками й поведінкою головних героїв твору. Заради Остапа Соломія вирушила в невідомість, зазнала багато випробувань і навіть прийняла смерть. Розповідаючи про випробування двох закоханих на шляху до волі й щастя, автор тримає в напрузі увагу читачів від перших до останніх сторінок твору.

У літературознавстві немає єдиного усталеного погляду на визначення жанру цього твору. Його називають і оповіданням, і повістю. Твір має ознаки оповідання: охоплює короткий проміжок часу, протягом якого відбувається дія, має однолінійний сюжет із невеликою кількістю подій та героїв, характери героїв на початок розповіді сформовані. Але він великий за обсягом та охоплює значний проміжок часу, що дає підстави дослідникам вважати його повістю. Найпоширеніша думка, що «Дорогою ціною» за жанровим різновидом — це *пригодницько-романтична повість*.

Тема, ідея твору

М. Коцюбинський у процесі написання давав твору різні заголовки: «На волю», «Дорога воля», «З неволі», «Воля», «За дорогу ціну», «Дорогою ціною», підкреслюючи головну **тему — непереможне прагнення селян до вільного життя**.

Ідея твору — уславлення волелюбності українського народу, заклик здобувати волю будь-якою ціною, піднесення сили кохання, яка долає всі перешкоди на шляху до щастя.

Література в колі мистецтв

Повість Михайла Коцюбинського «Дорогою ціною» надихала митців на творчість. Так, за трьома епізодами композитор і лібретист *Михайло Вериківський* створив оперний етюд «Втікачі».

Двічі твір було екранізовано: 1927 р. — «Навздогін за долею» (режисер *Марко Терещенко*), 1957 р. — «Дорогою ціною» (режисер *Марк Донської*).

Створіть сценарій фільму за мотивами твору М. Коцюбинського. У робочому зошиті запишіть, чим сучасна екранізація, на вашу думку, відрізнятиметься від тієї, що знята в середині XX ст.

ТВОЇ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

1. Тему волі людини художньо досліджували багато українських і зарубіжних письменників. Попрацюйте у творчій групі та підготуйте список рекомендованої літератури на цю тему й оприлюдніть його в соціальних мережах. Запропонуйте однокласникам доповнити його. Прочитайте кілька книжок із цього переліку та влаштуйте їх обговорення.
2. Прозі М. Коцюбинського властива музикальність і ритмічність, що наближає її до поетичних творів. Порадьтеся з учителем української літератури, доберіть уривки з творів письменника та дослідіть цю особливість художнього стилю письменника. Підготуйте роботу для захисту в Малій академії наук і виголосіть результати пошуку на уроці.
3. Створіть у соціальних мережах сторінку М. Коцюбинського. Заповніть її цікавими матеріалами про життя і творчість письменника, доберіть фотографії, вислови, фрагменти листів тощо.

Читаємо із задоволенням

Твір Михайла Слабошпицького «Що записано в книгу життя» — про М. Коцюбинського як митця європейського рівня. Але це не звичайна біографія. У ній про себе розповідає сам письменник. Ось як про задум твору написав М. Слабошпицький: *«Після довгих вагань і навіть розгубленості від огрому фактографічного матеріалу мені спало на думку: а як би розповів про себе і про все, що з ним було, сам Михайло Коцюбинський?»* Про те, чи вдалося М. Слабошпицькому відтворити думки, почуття, переживання М. Коцюбинського, ви зможете дізнатися, прочитавши його твір.

МУЗЕЙНА МАПА УКРАЇНИ

Пам'ять про Михайла Михайловича Коцюбинського зберігають музеї:

- ✦ Вінницький літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського, розташований у садибі, де народився письменник;
- ✦ Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М. М. Коцюбинського працює в будинку, де тривалий час мешкала родина Коцюбинських (протягом багатьох років ним завідували нащадки письменника);
- ✦ музей Михайла Коцюбинського в Сімеїзі (Крим, Велика Ялта).

Серце віддав Україні

ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО

(1894–1956)

Його називали «Гомером кіно ХХ століття» за широкомасштабне зображення рідної землі й народу, його трагічну долю та пошуки історичного шляху.

Він був поетом у кіно й писав твори художньої літератури з яскравими ознаками кінематографічності, започаткував у літературі жанр кіноповісті¹.

У 2015 р. міжнародна організація ЮНЕСКО² назвала його «німий» фільм «Земля» серед п'яти світових кіношедеврів, про які кажуть: найкращі фільми всіх часів і народів.

Він — це Олександр Петрович Довженко — геніальний український кінорежисер, письменник, публіцист і художник. Митець багатогранно обдарований, пристрасний, щирий, а ще — великий син свого народу, який усе життя присвятив їй — своїй УКРАЇНІ.

Олександр Петрович Довженко народився на хуторі В'юнище на Чернігівщині 10 вересня 1894 р.

Історичні координати

Роком раніше в іншому куточку України, місті Одесі, головний механік Новоросійського університету Йосип Тимченко сконструював кінознімальний апарат, за допомогою якого можна було створювати коротенькі кінострічки. Пошуки способів, як можна оживити статичні картинки, розпочалися дещо раніше, у 1878 р. Відтоді протягом двох десятиліть у різних країнах тривали експерименти зі знімання кіно. Але, за гіркою іронією долі, першість у цій справі приписують французам — братам Люм'єр, які в 1895 р. запатентували винахід. З кінця ХІХ ст. розпочалася велика епоха нового виду мистецтва — кіно.

¹ *Кіноповість* — жанр, що поєднує в собі риси кіносценарію та повісті.

² *Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури, скорочено ЮНЕСКО* (англ. *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, UNESCO*) — міжнародна організація, спеціалізована установа Організації Об'єднаних Націй, яка у співпраці своїх членів-держав у галузі освіти, науки, культури сприяє ліквідації неписьменності, підготовці національних кадрів, розвитку національної культури, охороні пам'яток культури тощо.

Спочатку кінострічки були без звуку, наївні й коротенькі. Уявіть собі типову картину: тісний зал, який називали «ілюзіон», маленький екран, по якому дуже швидко й смішно, як на сучасного глядача, пересуваються люди, коротенькі титри під кадрами замість реплік героїв. Збоку за піаніно сидить тапер¹ і супроводжує зображення музикою.

Ще до більшовицького перевороту 1917 р. на території нашої країни працювало кілька приватних кінофабрик: «Южнорусское синематографическое акционерное общество Сахненко», «Южнорусское ателье “Родина”», кіноательє «Мирограф» в м. Одесі, яке пізніше стало кінофабрикою, харківське фотоательє Альфреда Федецького, який уперше в Україні почав знімати хронікальні фільми, та ін. Від короткометражок згодом перейшли до створення повнометражних фільмів. У першу чергу екранізували класику: «Богдана Хмельницького» за М. Старицьким, «Наталку Полтавку» й «Москаля-чарівника» за І. Котляревським та інші. Головні ролі в них виконували корифеї українського театру Микола Садовський і Марія Заньковецька. На Одеській кінофабриці деякий час знімалася також неперевершена Віра Холодна². Але перші десятиліття українського, як і світового кінематографу можна охарактеризувати переважно як роки діяльності аматорів та ентузіастів.

► Поясніть, чому перші десятиріччя кінематограф розвивали непрофесіонали.

Після жовтневого перевороту в умовах громадянської війни та встановлення радянської влади кіно стало засобом пропаганди, агітації, виховання й освіти. Його завдання — роз'яснювати громадянам політику уряду й переконувати їх у справедливості його дій. Разом із тим у радянській Україні створювали й високої, як на той час, якості комерційні художні фільми. Так, наприклад, починаючи від 1926 р., за кількістю продажів у Європі українські фільми були на другому місці після американських.

У таких умовах розпочав свою кінематографічну діяльність Олександр Петрович Довженко.

Отож повернімося в 1894 р. до маленької хати Довженків на Чернігівщину. Сім'я була багатодітною навіть для тих часів — чотирнадцятеро дітей, із яких вижили тільки двоє — Олександр і його сестра Поліна. У своєму «Щоденнику» в 1945 р., вже в зрілому віці письменник так згадував про свою родину: *«Пригадую: основна риса характеру нашої сім'ї — насміхались над усім і в першу чергу один над одним і над самим собою. Ми любили сміятись, дражнити одне одного, сміялись у добрі і в горі, сміялися над владою, над богом і над чортом, мали велику любов і смак до смішного, дотепного, гострого. Дід, батько, мати, брати і сестри. Сліз нам випало, проте, в житті багато, більш ніж сміху. І всі ми були добрі до людей».*

¹ *Тапéр* — піаніст, що грою на піаніно супроводжував показ німих кінофільмів.

² *Холодна Віра Василівна* (дівоче прізвище — *Лéвченко*; 1893–1919) — видатна кіноакторка українського походження епохи німого кіно. Знімалася здебільшого в таких жанрах, як драма, мелодрама та короткометражне кіно. Кінострічки за її участю були популярними в Європі, Америці, Туреччині й навіть Японії. Холодну запрошували зніматися до Голлівуду, але вона щоразу відмовлялася.

Олександр Довженко
з батьком
(фото 20-х років ХХ ст.)

Батько, мати та сестра
Олександра Довженка
(фото 30-х років ХХ ст.)

Самі неписьменні, батьки намагалися дати дітям ґрунтовну освіту.

Спочатку Сашко навчався в Сосницькій початковій школі, потім — у Глухівському учительському інституті (нині — Глухівський національний університет імені Олександра Довженка). У школі йому легко давалися науки, мав відмінні оцінки, хоч вважав, що це «...вчителі самі чогось не розуміють, тож їм здається, що я відмінник». У Глухівському інституті він читав багато літературних творів, «що видавалися у Львові і читалися потай від педагогів як щось рідне, але заборонене». Ці книжки відкривали юнакові велич і трагедію його народу та виховували прагнення працювати для його піднесення.

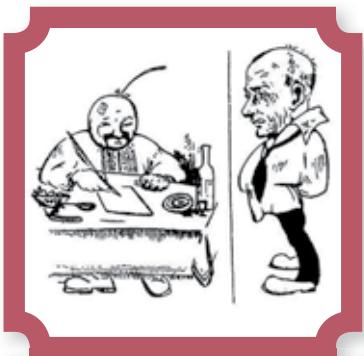
Після закінчення навчання через нестачу вчителів він працював учителем природознавства, географії, фізики, історії, гімнастики й малювання в Житомирському початковому училищі. Саме в ці роки О. Довженко на деякий час стає активістом українського самостійницького руху.

У 1917 р. він переїхав до Києва, де вчителював й одночасно навчався в Київському комерційному інституті (нині — Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана) та Українській академії мистецтв. Жодного з вишів він так і не закінчив, тому що його захопили буремні події 20-х років ХХ ст. У 1918 р. він організував петлюрівські загони й був ад'ютантом третьої окремої бригади Січової дивізії. У 1919 р. О. Довженко повернувся до Житомира, де його заарештував Волинський ВЧК¹. Потім — концтабір із формулюванням «ворог робітничо-селянського уряду». Звільнитися з неволі допоміг йому письменник Василь Еллан-Блакитний². Після встановлення радянської влади О. Довженко працював на різних посадах в Україні, потім — на дипломатичній роботі в Польщі та Німеччині. Він не полишав бажання опанувати тонкощі образотворчого мистецтва, тому в Берліні близько року навчався в при-

¹ Всеросійська надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією і саботажем — у 1917–1922 рр. — державно-політичний карний орган уряду більшовиків, створений для «боротьби з контрреволюцією і саботажем».

² Еллан-Блакитний Василь (справжнє ім'я Василь Михайлович Елланський) (1894–1925) — український письменник.

Олександр Довженко.
Карикатури (20-і роки ХХ ст.)

ватній мистецькій школі у професора Віллі Геккеля, відвідував лекції в Берлінській академічній вищій школі образотворчого мистецтва. О. Довженко писав: «...У мене була віра в свої здібності й впевненість, що років через десять-п'ятнадцять наполегливої праці я вироблюсь у непоганого художника».

Тому цілком закономірним було його рішення після повернення в Україну займатися живописом. О. Довженко працював карикатуристом та художником-ілюстратором у газеті «Вісті».

Але в 1926 р. він, визнаний у Харкові митець, різко змінив своє життя, переїхавши до Одеси працювати на кінофабрику. Довелося всього вчитися з нуля — писати сценарії фільмів, опанувати ази режисерської професії.

Після перших невдалих спроб О. Довженко в 1928 р. приступив до створення кіноопеї про український народ. Протягом 1928–1930 рр. з'явилися три стрічки, присвячені осмисленню національної історії, — «Звенигора», «Арсенал» та «Земля». Пристрасть, піднесеність, натхнення, притаманні їм, представляли Олександра Довженка як поета в кіномистецтві, небайдужого до долі свого народу. Хоч його потрактування подій дещо відрізнялося від сучасного, у них втілено високу полум'яну любов до Батьківщини та віру в людину. Навіть у своїх помилках він був щирий і величний. Наприклад, фільм «Земля» (1930) присвячений темі колективізації¹ українського села, у прогресивність якої О. Довженко свято повірив. Коли ж в Україні в 1933 р. радянська влада штучно організувала голод, митець зрозумів його причини й надзвичайно від цього страждав.

Фільм «Земля» в СРСР було піддано безпідставній і необґрунтованій критиці. Навіть світове визнання твору не змогло врятувати режисера від звинувачень. Минули роки, і час розставив усе на свої місця. У 1958 р. на Брюссельській всесвітній виставці 117 відомих кінознавців і кінокритиків із 20 країн назвали «Землю» одним із 12 найкращих фільмів усіх часів і народів.

Коли почалася Друга світова війна, О. Довженко, хворий і вже не молодий, добровольцем пішов на фронт. Він працював кореспондентом газети «Красная звезда», знімав документальні фільми «Битва за нашу Радянську Україну» (1943), «Перемога на Правобережній Україні» (1945). Але головною зброєю в цей час для нього стало слово. Саме у страшний воєнний період народився Довженко-письменник. Він створив оповідання та кіноповісті «Воля до життя», «Ніч перед боєм», «Мати»,

¹ Колективізація — створення великих колективних господарств (колгоспів) на основі індивідуальних селянських дворів. Колективізація була формою нищення селян, у яких радянська влада вбачала силу, що могла чинити їй опір.

«Відступник», «На колючому дроті», «Незабутнє», «Народні рицарі», «Стій, смерть, зупинись!», «Повість полум'яних літ», «Україна в огні». Основна тема його творів цього часу — людина й війна, доля народу у війні. На повну силу автор зобразив національну трагедію, у цих творах звучав біль за рідну землю та народ. Але О. Довженко не побоявся порушити також проблеми, які інші замовчували: невідповідальність країни до боротьби з ворогом, байдужість і безвідповідальність влади в часи народного горя, причини появи зрадників та інші. За кіноповість «Україна в огні» О. Довженка піддали нищівній критиці. Влада побоялася знищити митця зі світовою славою так, як сотні інших, тому О. Довженка змусили переїхати до Москви й заборонили виїжджати до України. Письменник розумів, що це назавжди, тому у своєму «Щоденнику» записав: «Я помру в Москві, так і не побачивши України. Перед смертю попрошу Сталіна, аби перед тим, як спалити мене в крематорії, з грудей моїх виїняли серце і закопали його в рідну землю в Києві десь над Дніпром на горі». Але навіть цій мрії О. Довженка не вдалося здійснитися.

Олександр Петрович помер 25 листопада 1956 року. Тіло його покоїться в Москві на Новодівочому цвинтарі. Україна має надію, що настане час, коли заповіт її великого сина можна буде виконати.

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть дві-три події з біографії О. Довженка, що найбільше вас вразили.
2. Розкажіть про Довженка-режисера. Назвіть найвизначніші його кіно- та літературні твори.
3. Поясніть, про що свідчить той факт, що фільм Олександра Довженка «Земля» двічі визнано світовим кіношедевром.
4. Роздивіться репродукції портрета Олександра Довженка роботи Алли Горської та автопортрета митця. Яке враження вони справили на вас? У чому символічність художнього полотна Алли Горської?

Олександр Довженко.
Автопортрет 1924 р.

Алла Горська.
Портрет Олександра Довженка

- 5. Прочитайте та прокоментуйте крилаті вислови О. Довженка. Який із них ви обрали б собі як настанову до свого життя? Чому?
- Думай неухильно тільки про велике. Підніми природу до самого себе, і хай Всесвіт буде відображенням твоєї душі.
  - Двоє дивляться вниз. Один бачить калюжу, другий — зорі. Що кому.
  - Краще загинути в бою, ніж конати в животинні другорядного пасинка.
  - Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців.

Оповідання «**Ніч перед боєм**» О. Довженко написав у 1942 р. за один місяць. Його надрукували в газеті «Красная звезда» російською мовою, а потім — у форматі маленької книжечки-метелика, яку поширювали на фронті. Ним зачитувалися бійці, водночас це був один із небагатьох Довженкових творів, схвально сприйнятих владою. У чому ж секрет популярності оповідання?

Історичні координати

Пригадаймо: початок війни¹ був відверто невдалим для Радянського Союзу. 1942 р. вся Україна, Білорусь, Прибалтика, частина Росії опинилися під німецькою окупацією. Ворог захоплював нові території: рвався на Волгу, Північний Кавказ, Кубань. У цих умовах, піддавшись паніці, частина військ Південного фронту майже без опору залишила Ростов і Новочеркаськ. Населення почало розчаровуватись в армії та занепадати духом. Хід війни наближувався до трагічної кульмінації. У цих умовах 28 липня 1942 р. І. Сталін видав наказ № 227, у статті 10 якого зазначалося: «Ні кроку назад! Таким тепер має бути наш головний заклик. Потрібно наполегливо, до останньої краплі крові захищати кожен позицію, кожен метр радянської території, чіплятись за кожен клапчик радянської землі і відстоювати його до останньої можливості».

НІЧ ПЕРЕД БОЄМ

Скорочено

— Товаришу командир! Завтра ви поведете нас у бій. Ми всі ось тут — і старі, що вже по півроку на війні, і молоді, ось вроді Овчаренка, що йтимуть до бою вперше, — усі ми знаємо, що завтра бій буде великий і дехто з нас, звичайно, загине. Чи правду я кажу?

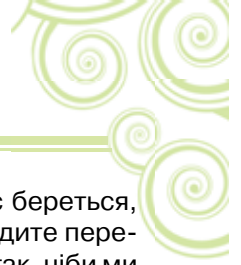
Іван Дробот, молодий танкіст із надзвичайно приємним і скромним лицем, хвилювався.

— Правду, — одповів просто і спокійно Герой Радянського Союзу² знаменитий їхній командир Петро Колодуб. — Продовжуйте, Дробот, що ви хотіли сказати перед боєм.

— Я хотів спитать вас, хоча про вас і пишуть у всіх газетах і на зборах говорять як про людину безстрашну і невтомну, хоч ви на вид такий, пробачте,

¹ Друга світова війна — наймасштабніша світова війна в історії людства (1 вересня 1939 — 2 вересня 1945). У рамках Другої світової війни відбувався радянсько-німецький збройний конфлікт протягом 1941–1945 рр.

² Герой Радянського Союзу — найвищий ступінь відзнаки за заслуги перед радянською державою, пов'язані зі здійсненням героїчного подвигу.

і маленькі, і не дуже неначебто й здорові, так от, звідки воно у вас береться, оте все, що говорять, і самі ми знаємо, що ви з любого пекла виходите переможцем, так от, що ви є така за людина, скажіть нам неофіційно, так, ніби ми і не на війні зовсім. Де ваш не бойовий, а, так би мовити, внутрішній секрет? Чи, може, я не так висловився, пробачте.

Дробот почервонів од свого довгого запитання. Йому здалося, що він неясно висловився, і від цього він зовсім розгубився.

— Ні, дякую, Іване, ви прекрасно і тонко висловили свою думку, і я з великою охотою вам одповім, тим більше, що секрет таки у мене дійсно є.

Всі бійці і командири, — а їх було в землянці чоловік тридцять, — раптом заворушилися і, розташувавшись для довгого приємного слухання, притихли. Командир умів оповідати. Вони були добрі бійці, і Петро Колодуб любив їх. Поклавши на похідний столик люльку, він трохи почекав, поки стало зовсім тихо.

— Це було на Десні, — почав знаменитий капітан, усміхнувшись. — Да... одним словом, звичайний наш український дід-рибалка перевернув мені тоді всю душу. Хто з бійців, що пізнали увесь тягар торішнього німецького вторгнення, не пам'ятає цього діда? Пригадуєте осінь? Що не ріка, то й драма, то й діди, мов добрі річні духи. Вони були сміливі, діди оті, сердиті і не боялися смерті. Дехто сказав би, що вони не любили нас. Часом їхня нелюбов і навіть презирство до нас не мали впливу. Було таке?

— Було, — зітхнули в кутку землянки.

— Ну, так от слухайте. [...] Ми відходили без зв'язку, без артилерії, ми одступали на схід день і ніч. Ворожі кліщі мали от-от замкнутися перед нами. Ми несли на плечах своїх поранених товаришів, падали з ними, проклинали все на світі і йшли далі. Ніде правди діти, були такі, що й стрілялися од розпачу, і гордості, й жалю. Були й такі, що кидали зброю і з гіркою лайкою повзли до рідних хат, не мавши сили духу пройти мимо.

Колодуб примовк замислившись.

— Нас було небагато, чоловік п'ятнадцять. Було кілька танкістів з розбитих танків, були кулеметники, політпрацівники, два бортмеханіки, навіть один полковник без полку. Я був тоді ще командиром танка, що залишився у німців з пробитим мотором. А до війни я був садівником. Сади колгоспам садив, співав пісень, дівчаточок любив та, мабуть, що й усе.

Капітан Колодуб так тепло і разом з тим з такою тонкою, знайомою всім іронією усміхнувся, що за ним тихо усміхнулася вся землянка.

— Ми вибилися з сил. Ноги вже не несли, наступала ніч. Перед нами за селом велика ріка. А німці були недалеко. Чимало з нас не вміло плавати. Нам показали хату перевізника.

— Тікаєте, бісові сини? — спитав нас дід Платон Півторак, що виходив уже з сіней з веслом, сіткою й дерев'яним ковшем для виливання води з човна. — Багато я вже вас перевіз. Ой багато, та здорові все, та молоді, та все — перевези та перевези. Савко! — крикнув Платон до сусідньої хати. — Ходім, Савко. Треба перевезти, нехай вже тікають. Га?.. Ходім, ходім! Це вже, мабуть, останні.

Савка вийшов із своєї хатки і дивився на нас, як намальований. Було йому літ сімдесят чи, може, й більше. Він був маленький, з підстриженою борідкою. Був би він сильно схожий на святого Миколу-угодника, коли б величезна, мов коров'ячий кізяк, стара кепка не лежала у нього на ушах та землистого, так би мовити, кольору светр не висів на ньому, як на хлопчику батьків піджак. За дідом Савкою виходив чималий хлопець з двома опачинами.

— Еге-ге! Щось ви, хлопці, не той, не як його, не туди неначе йдете, — сказав дід Савка і хитро подивився на нас. — Одежа ось нова, і торбочки, і ремні, еге, і самі ось молоді, а звертаєте неначе не туди, га?!

— Ходім уже, годі! — сказав Платон.

Пішли. [...]

— Не знаю, чого вони оце так тікають, — сказав дід Платон, ідучи за Савкою до річки, так ніби нас тут зовсім не було. — Чого вони так тієї смерті бояться? Раз уже війна, так її нічого боятися. Уже якщо судилася вона кому, то не втечеш од неї нікуди.

— Еге! — погодився Савка. — Уже, казав той, ні в танку не сховаєшся, ні в печі не замажешся.

— Душа несерйозна, розбалувана, — сердився Платон. — Візьми мого Левка. Як він на Кохин-Голі¹ тих, як їх, бачив? Всіх до одного вичистив. Читав листа? Полковник Левко Півторак — я понімаю! А це — казна-що, не люди.

Ми йшли стежкою мовчки у густих лозах. [...]

— Скажіть, а де ж річка? Далеко річка?

— А ось і річка.

Дійсно, лоза зразу кінчалась, і ми вийшли на чистий піщаний висип. Перед нами була тиха широка Десна. За річкою крутий берег, а далі, праворуч, другий висип і лози. За лозами темні ліси, а над річкою і над лісами вечірнє небо, якого я ніколи таким ще не бачив.

Сонце давно вже зайшло. Але його проміння освітлювало ще з-за горизонту верхи велетенського нагромадження хмар, що насувалися з заходу на все небо. Хмара була важка, темно-темно-синя, внизу зовсім чорна, а самий верх її, самий вінець майже над нашими головами, було написано шаленими крученими криваво-червоними і жовтими мазками. Величні німі зловісні блискавиці горобиної ночі² палахкотіли, не вгасаючи, між шарами хмар. І все це одбивалося в воді, і здавалося, що ми стояли не на землі, що ріки немає, а є міжхмарний темний простір, і ми, розгублені в ньому, малесенькі, як річні піщинки. Небо було надзвичайне. Природа була ніби в змові з подіями і попереджала нас своїми грізними знаками. [...]

— Ну, сідайте, повезем. Чого стали? — сказав дід Платон. Він стояв уже біля човна з веслом. — Повезем уже, а там, що Бог дасть. Не вміли шануватися, так уж повезем, тікайте, чорт вашу душу бери... Куди ти хитаєш? Човна не бачив, воїн! — загримав дід на когось із нас.

Ми розсілися у човні мовчки, і кожний думав свою невеселу думку.

— У тебе готово, Савко?

— Можна.

— А хмар наперло... Ач, що робиться! Страшний суд³, чи що, починається? — Дід Платон подивився на небо і плюнув у долоню. Потім він узяв весло і сильним рухом одштовхнувся од берега. [...]

¹ *Бої на Халхин-Голі* — прикордонний збройний конфлікт 1939 р. поблизу річки Халхин-Гол на території Монголії між Маньчжурською державою та Монгольською Народною республікою. Основними учасниками конфлікту були Японія й СРСР. Перша підтримувала маньчжурів, друга — монголів.

² *Горобіна ніч* — народна назва сильної і тривалої нічної грози; буряна ніч із градом, зливою та грозою.

³ *Страшний суд, Східний день* — у деяких релігіях і віруваннях — останній суд, що буде звершений над людьми з метою виявлення праведників і грішників та визначення нагороди першим і покарання другим.

Я сидів у човні близько коло діда Платона. Я дивився на тиху чарівну річку, і на берег, і на суворого кормчого діда, що піднімався наді мною на фоні урочистого неба. Мені здалося, що мене перевозять на той світ. Сором, і розпач, і невимовний жаль, і безліч інших гострих почувань охопили мою душу, і скрутили її, і пригнули. Прощай, моя рідна, дорога Десно.

Мене вивів із думи голос Платона. Він продовжував із Савкою свою розмову, образливу і гірку для нас. Видно, щось сильно його мучило, щось хотілось йому додумати до кінця. Він ніби думав уголос:

— Чорт його знає, що воно таке почалося. Сьогодні вранці заходить до хати якесь дермо собаче та все кругом у зброї та в ремінні, та не в абиякому ремінні¹, а новому.

— Еге! — почувся ззаду голос Савки.

— А це ж усе гроші!

— Еге!

— Вставай, — каже, — вези, годі спати. А я три ночі не спав, возив.

Платон трохи помовчав.

— А оце недавно, перед вечором, перевозив із Митрофаном одну партію. Так одно, чорти його батька бери нехай, вроді отого, що коло тебе в очках сидить, теж у новому ремінні, так ще револьвер витягло та кричить — вези, каже, мерщій, куркуль²! Їй-богу, правда. А в самого руки тремтять і очі викарячені, немов у носаря чи в окуня, од страху. От пак людина, хай Бог милує.

— А, чорті-що.

— Еге. Так товариші заступились, спасибі їм. Що ж ти, кажуть, чортів син, діда обижаєш? Та чуть не побили. Так притихло. Отака пустота, ну ти подумай... О, здорово гуцає. — Прислухався Платон до гарматних пострілів. — Скоро, мабуть, появиться герман³.

Прогриміли постріли важких німецьких гармат. Пролетіли перелякані качки.

— «Діду, перевези...» — сердився Платон.

— Еге, — підхопив Савка. — А не знають, трясця їх матері, що вже кому на війні судилося вмерти, так не викрутишся, ніякий човен тебе не врятує. Не здожене куля, здожене воша, а війна своє, казав той, візьме... Бери вліво, бистра велика, — загірбав Савка опачиною.

— Беру. Коли б оце Левко із своїм полком та був тут, той би не одступив, ні. Той би цього човна повернув назад, та по шиях, по шиях! — розсердився Платон і наліг на весло. — Той не одступить, ні, чорта з два!

— Еге! Отакий і мій Демид. Його огнем печи, на шматки ріж, ну не одступить. Куди твоє діло! — сказав Савка і плюнув на долоню. — А ці думають урятуватися, а воно, мабуть, вийде на те, що харкатимуть кров'ю довго... Це ж усе доведеться забирати назад!

— А доведеться! — підхопив Платон і гребонув веслом з усієї сили три рази. — Шутка сказати, скільки землі доведеться одбирати назад. А це ж усе кров!

Я дивився на діда Платона і з насолодою слухав кожне його слово. Дід вірив у нашу перемогу. Він був для мене живим грізним голосом нашого мужнього народу.

¹ Реміння (розм.) — збірн. до ремінь.

² Куркуль — у СРСР — зневажлива назва заможного селянина.

³ Герман — тут: німець.

— Наша частина змушена була відступити, — сказав полковник.

— Балакай. Не вміли битися. От тобі і відступ, — сказав Платон. — Що у військовому статуті сказано про війну — ну? Хто скаже? Мовчите, вояки. Сказано: коли цілиш у ворога, возненавидь ціль.

— А де ваша ненависть? — підхопив Савка.

— Еге, а вмирать боїтеся. Значить, нема у вас живої ненависті. Нема! — Дід Платон аж крякнув і підвівся на кормі. [...]

— Я, діду, ненавиджу фашизм усією душею, — крикнув Троянда і навіть встав од хвилювання.

— Значить, душа в тебе мала, — сказав Платон. — Душа, хлопче, вона буває всяка. Одна глибока і бистра, як Дніпро, друга — як Десна ось, третя — як калюжа, до кісточки, а часом буває, що й калюжки нема, а так щось мокреньке, неначе, звиняйте, віл покропив.

— Ну, а якщо душа велика, а людина нервова, — образився Троянда і розсердився сам на себе. Був він до чорта розумний і дотепний, а тут весь дотеп наче всох.

— А ти прикуй себе од страху ланцюгом до кулемета та й клади ворога мовчки до смерті, — сказав Платон. — А там уже живі розберуть колись, який ти був, нервений чи ні. А то виходить, що ненависті в тобі багато, а нервів і себелюбства ще неначе більше. От і — «перевезіть, діду». А ненависть твоя на щось інше витратиться. Яка ж ціна їй, коли умирать не вмієш?

— Ну, це не всякий може, — пробелькотав щось збитий з пантелику Троянда.

— Отож-то й є. А треба, щоб усякий міг, коли ворог суне. Їсти ж хліба усякий потребує. І язиком галакять усі навчились. [...]

— Ти собі подумай, Савко, як оце народу дивитися на отаке паскудство. Він же надіявся на їх усіх, як я на свого Левка, а воно он що виходить — «діду, перевези!»!

— Еге, — промовив Савка. — Скільки літ їх учили, ти подумай, Платоне. А вони тікають. От він і каже тепер, що ж це ви, каже, робите? Стійте тікати! Чим же далі ви тікаєте, тим більше крові проллється! Та не тільки вашої, солдатської, а й материнської, й дитячої крові.

— Не знаю, як ти, Савко, — сказав Платон, — а мене б із Дніпра чи з Десни не те що Гітлер, а сам нечистий би не вигнав, прости, Господи, не при ночі згадуючи.

— Легко сказати, діду, а от побачили б ви танкетки! — виправдувався лейтенант Сокіл.

— Ну і що ж? — перебив його Платон Півторак, очевидно, не маючи ніякого бажання вислуховувати нас. — Скільки вона вас там може убити, тая танкетка? Все одно вам же доведеться її розбивати, не мені. Я своє одвоював. А от мій Левко на Кохин-Голі, чули, що зробив з тими, як їх?.. Танкетки, — розгнівався дід. — Людська душа молодецька сильніша за всяку танкетку! Була, есть і буде! Як то в піснях про Морозенка співають: «Де проїхав Морозенко — кривавая річка». О! Ото був воїн!

Я не витримав далі дідових розмов, — так важко було мені його слухати. В цю мить він здався мені жорстоким і несправедливим дідом.

— А хіба ви думаєте, діду, що нам не важко? Хіба ви думаєте, що біль і жаль не роздирають наші душі, не печуть нас пекельним вогнем? — простогнав я йому в самі очі.

— А що мені думати? — подивився на мене дід Платон. — Думайте ви. Життя-бо ваше вже, а не моє. А тільки я так скажу вам на прощання. Не з тієї пляшки наливаєте. П'єте ви, як бачу, жаль і скорботи. Марно п'єте. Це, хлопці, не ваші напої. Це напої бабські. А воїну треба напитися зараз кріпкої ненависті до ворога та презирства до смерті. Ото ваше вино. А жаль — це не ваше занятіє. Жаль підточує людину, мов та шашіль. Перемагають горді, а не жалісливі! — сказав дід Платон і примовк. Він висловив, нарешті, свою думку. Це була його правда. Він стояв на кормі з веслом, суворий і красивий, і дивився вперед поверх нас. [...]

Приїхали.

Човен м'яко уткнувся в річний пісок. Я вийшов із човна на берег абсолютно спустошений і разом з тим якийсь неначе зовсім інший, новий. Я неначе втопив у Десні і свій жаль, і тугу, і розпач відступу. Я оглянувся. За Десною горіло. І червона заграва пожежі якось по-новому освітила мою душу. Нестерпний огонь пропік мене наскрізь. На одну мить мені здалося, що кинься я зараз назад до Десни — і вода б розступилася переді мною. Цього я, хлопці, ніколи не забуду...

Ми стали прощатися з дідами, поспішаючи у лози.

— Постійте трохи, — сказав Платон, спершись на весло. — Так що ж прикажете передати герману? Як стрічать його, як у вічі дивитись?

— Передайте, що ми повернемось. Не дрейфте, діду. Повернемось! — спробував підбадьорити діда Троянда. [...]

Ми пішли в лози.

Я йшов останнім і думав про діда Платона. «Спасибі йому, — думав я, — що не пожалів нас, не окропив нашу сумну стежку сльозами, що викресав з мого серця огонь уночі... Правдо, чом же ти часом така гірка та солоня!»

Потім я побіг назад, до Десни. Я мусив щось сказати на прощання дідові Платону. Я вибіг на висип.

Платон стояв на березі по кісточки у воді з веслом, як пророк, нерухомий, і дививсь, очевидно, нам услід.

— Прощайте, діду. Простіть нас, що не доглянули вашу старість, — сказав я, задихаючись. — Ми вас, діду, ніколи...

— Іди, не крутись перед очима, — сказав Платон Півторак, навіть не подивившись на мене. По сухому темному його лицю текли сльози і падали в Десну.

— Оце, друзі мої, і все. Оце і весь секрет, — сказав капітан Колодуб і запалив люльку. Всі в землянці зітхнули.

— Зараз я Герой Радянського Союзу. Багато я знищив ворога, що й говорить! Багато постріляв у наступі і гусеницями подушив багато. Часом бувало так, що нудно робилось од хрусту фашистських кісток. І сам попадав у бувальці не раз. Але, де б я не був, як би не гули навколо мене ворожі вихори, їм ніколи вже не затушить того вогню, що викресав з мене колись у човні дід Платон... Що наше життя? Що наша кров, коли страждає вся наша земля, увесь народ? — голос капітана зазвучав, як бойова сурма. — Я, хлопці, у бою сторукий, помножений стократ на гнів і ненависть!.. Так. — Капітан Колодуб усміхнувся. — А все ж таки нічого в світі я б так не хотів, як після війни поїхати на Десну до діда Платона і...

— І сказати йому, що він помилявся, товаришу Герой Радянського Союзу. Моє шанування! Ну як? — почувся з боку дверей улесливий голос Троянди, що вже з півгодини як приїхав на фронт і зайшов до землянки.

— І поклонитися діду Платону в ноги за науку, — сказав капітан Колодуб, ніби і не почувши зовсім Троянди.

Стало тихо. Ніхто не рухався, наче всі танкісти були ще думками на Десні.

— Ні, товаришу капітан, не поклонитесь ви діду Платону, — зітхнув молодий танкіст.

Всі обернулись. Це був Іван Дробот. Він стояв у самому кутку землянки. Він був якось особливо схвильований.

— Діда Платона, товаришу капітан, уже нема живого, — сказав Дробот. — Ото як ви пішли у лози, через годину прибігли німці. Довго вони били діда, що перевіз вас, хотіли розстріляти, а потім був приказ негайно переправитися на другий берег. Ну повезли. Насіло їх щерть. Випливли на середину Десни. Тоді дід Платон і каже:

— Савко, прости мене!

— Бог простить.

— У другий раз!

— Бог простить.

— Прости утретє!

— Бог простить.

— Прости і ти мене, Платоне, — сказав дід Савка.

— Бог простить.

— У другий раз!

— Бог простить.

— У третій раз!

— Бог простить.

Та за третім разом як повиймали вони весла, та як стрибнули на правий борт, та й перекинули човна. Все потонуло — і кулемети, і німці, і діди. Один тільки я виплив на наш берег.

— А хто ж ти такий? — тихо спитав капітан Колодуб.

— Я онук діда Савки. Я сидів на другій опачині...

— Встать! — скомандував Колодуб.

Всі встали. Цілу хвилину сім'я бійців стояла мовчки. Колодуб був блідий і урочистий. Він стояв із закритими очима. Потім на мить він став на одно коліно, і всі послідували за його рухом.

— Готові до бою? — спитав Колодуб і виріс перед бійцями, як дід Платон на Десні.

— Готові на будь-який огонь!!!

Тихо стало в землянці. Тихо й на позиції. Тільки далеко на обрії гойдався в небі вогненний знак прожектора.

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Назвіть елементи сюжету оповідання. Підтверджуйте відповідь цитатами.
2. Порівняйте, коли відбуваються події у творі та коли Петро Колодуб про них розповідає. Свою відповідь обґрунтуйте.
3. Розкажіть, що ви дізналися про Петра Колодуба в епізоді розмови його з молодими бійцями. Який художній засіб і з якою метою використав автор для зображення образу командира?

- ▶ 4. Розкажіть, яким був бойовий дух бійців на момент зустрічі з дідами Платоном і Савкою. Чи виправданим був їхній відступ? Відповідь підтверджуйте цитатами.
5. Поясніть, як дід Платон охарактеризував усіх бійців, що відступали. Чи справедливою була така його оцінка? Чи жалів він їх? Свою відповідь обґрунтуйте.
6. Перевізники трічі згадують у розмові з бійцями про нове реміння. З якою метою автор акцентує увагу на цій художній деталі?
7. Проаналізуйте мовлення діда Платона. Чим ви поясните саме такий добір ним слів?
8. Прочитайте пейзаж — передвісник горобиної ночі. Яка його роль у творі?
9. Розкажіть, який урок патріотизму дали діди-перевізники бійцям. Зробіть припущення, якою могла бути поведінка Петра Колодуба в подальшому, якби він не зустрів Платона й Савку.
10. Поясніть, чому про дідів автор розповів устами Петра Колодуба через півроку після їхньої зустрічі.
11. Назвіть використані в оповіданні міфологічні та релігійні образи. Поясніть, що вони означають і з якою метою автор їх використовує.
12. Порівняйте характери дідів-перевізників. Що між ними спільне, а чим вони відрізняються? Відповідь підтверджуйте цитатами.
13. Розкажіть, у чому полягав подвиг дідів Платона й Савки. Поясніть значення сцени їхнього прощання. Що означали слова діда Платона «*уміти умирати*»?
14. Поясніть, з якою метою автор згадує у творі образ Морозенка. У чому його символічне значення? Відповідь обґрунтуйте.
15. У своїх прозових творах О. Довженко використовував елементи кінопоетики:
  - «крупний» план;
  - монтаж епізодів-кадрів;
  - виразні та лаконічні діалоги;
  - переключення дії.
 Визначте, які із зазначених прийомів він використав в оповіданні «Ніч перед боєм».
16. Поміркуйте, у чому актуальність цього твору. Чи можна провести аналогії між подіями 1941–1942 рр. і сучасністю? У чому вони виявляються?

Цікава думка

Сергій Ейзенштейн¹ так охарактеризував Олександра Довженка: «...серед нас нова людина кіно. Майстер свого жанру. Майстер своєї індивідуальності. І разом з тим майстер наш. Свій. Спільний. Перед нами була людина, яка створила нове в галузі кіно».

Коли прочитано твір...

В оповіданні «Ніч перед боєм» художньо узагальнено об'єктивні картини початкового періоду війни. **Тема твору — захист рідної землі та героїзм людей у боротьбі з ворогом.** Гасло «Ні кроку назад!» з офіційного наказу № 227 перегукувалося з художньою ідеєю твору, але втіленою емоційно та пристрасно.

¹ Ейзенштейн Сергій Михайлович (1898–1948) — визначний радянський режисер. Його фільм «Броненосець “Потьомкін”» у 1925 р. в списку десяти найкращих фільмів усіх часів і народів, складеному 58 кінорежисерами Європи й Америки за пропозицією Бельгійської сінематеки, посів перше місце.

«Перемагають горді, а не жалісливі» — такий урок давав О. Довженко воїнам-захисникам.

Оповідь у творі веде Герой Радянського Союзу Петро Колодуб. Автор зображує всього кілька годин у перші місяці 1941 року, коли окремі розрізнені загони радянської армії відступали під натиском ворога. У центрі твору — образи двох дідів, Платона й Савки. У своєму «Щоденнику» О. Довженко записав про них: *«Діди-перевізники — це образ епохи. Діди-перевізники через ріки. Харони¹. Їх багато. Вони сміливі, не бояться смерті і ніби зговорились»*.

Чому автор для розповіді про українські воєнні реалії використовує образи античної міфології? Міфологічний образ річки Стікс, через яку переправлявся Харон, символізував зв'язок двох світів — живих і мертвих. В оповіданні «Ніч перед боєм» річка Десна — очищення душ, а Платон і Савка стали ніби духовними поводитирями воїнів, провідниками від стану зневіри до впевненості в перемозі. Переправившись на інший берег, бійці були вже іншими, готовими скоро повернутися й визволити рідну землю. Після розмови з Платоном і Савкою вже не жалість до себе, а «нестерпний вогонь пропік наскрізь» їх і пробудив у них ненависть до ворога та прагнення до перемоги.

Література в колі мистецтв

На каналі YouTube перегляньте фільм «Земля», реставрований Національним центром Олександра Довженка. Зверніть увагу, що музичний супровід до нього створив український етно-гурт «ДахаБраха».

Постер до прем'єрного показу реставрованого фільму «Земля»

¹ Харон — у давньогрецькій міфології перевозив човном душі померлих через річки Стікс та Ахеронт у царство Аїда.

ТИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІТЬ

Творче життя Олександра Петровича Довженка було пов'язане з Київською кінофабрикою (нині — Національна кіностудія художніх фільмів імені О. Довженка). Саме тут він зняв «Арсенал» і «Землю».

Об'єднайтеся з однокласниками у творчу групу та проведіть дослідження цієї сторінки біографії митця. Підготуйте проект і презентуйте його в класі або оприлюдніть на сторінці в соціальних мережах.

ТВОЇ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Об'єднайтеся з однокласниками у творчу групу. У мережі Інтернет знайдіть інформацію, як написати сценарій. За оповіданням «Ніч перед боєм» створіть кіносценарій. Оприлюдніть його в Інтернеті та організуйте обговорення. Удоскональте ваш сценарій пропозиціями інших творчих груп.

Витаємо із задоволенням

Тим із вас, хто зацікавився долею О. Довженка, радимо прочитати два твори самого режисера й письменника: геніальну автобіографічну кіноповість «Зачарована Десна» та найповніший варіант щоденника (*Довженко О. П. Щоденникові записи.* — Харків, 2015).

А в історико-документальній книжці кінорежисера та кінознавця *Олександра Безручка* представлено не відомі раніше документи про письменника (*О. Безручко. Олександр Довженко: розсекречені документи спецслужб.* — К. : Сучасний письменник, 2008).

Не залишайте вас також байдужими надзвичайної емоційної сили твори О. Довженка «Мати» та «На колючому дроті», присвячені Другій світовій війні.

МУЗЕЙНА МАПА УКРАЇНИ

Дізнатися більше про генія планетарного масштабу, українського Леонардо да Вінчі, красеня з обличчям пророка ви зможете, відвідавши (віртуально чи реально):

- ✦ Сосницький літературно-меморіальний музей О. П. Довженка;
- ✦ Музей Національної кіностудії художніх фільмів імені О. Довженка.

Письменниця, яка дарує дітям радість

НІНА БІЧУЯ

(народилася 1937 р.)

Чи знаєте ви про існування незвичної міжнародної нагороди — ордену Усмішки? Ним діти відзначають відомих людей, які дарують їм радість. Майже тисяча достойників із 45 країн світу незалежно від професії стали лицарями ордена Усмішки! Серед них — Ніна Леонідівна Бічуя — українська письменниця й перекладач з польської.

Вона народилася 24 серпня 1937 р. в місті Києві. Усвідомлення, що стане письменницею, прийшло до неї дуже рано, щойно вона навчилася читати. Про суворе воєнне та повоєнне дитинство письменниця згадувала так: «Незважаючи на те, що в той час йшла війна, мама навчила мене читати, коли мені було п'ять років. Розпочала я з поважних книжок — інших не було. Першою книгою, яку прочитала, була повість Марка Твена «Принц і жебрак». Коли я пішла до школи, зошитів не було. Писала на полях газети — пером. Чорнило ми робили з бузини. А газети в ті часи були напівкартонними: перо провалювалося, чорнило розпливалося... Так ми вчилися».

Після закінчення факультету журналістики Львівського державного університету ім. Івана Франка Н. Бічуя працювала в редакціях періодичних видань, Театрі юного глядача у Львові, товаристві «Просвіта»¹. Для дітей вона написала твори «Шпага Славка Беркути», «Канікули у Світлогорську», «Яблуна і зернятко», «Звичайний шкільний тиждень». Н. Бічуя також є автором книжок «Дрогобицький звіздар», «Квітень у човні», «Родовід», «Десять слів поета», «Бенефіс», «Землі роменські» та ін.

Твори письменниці, написані понад тридцять років тому, порушують важливі морально-етичні проблеми, тому цікаві й сучасному читачеві. Так, у 2010 р. «Видавництво Старого Лева» надрукувало її повість «Шпага Славка Беркути», а «Піраміда» — книжки «Землі роменські» (2003) та «Великі королівські лови» (2011).

Повість Ніни Бічуї «Шпага Славка Беркути» побачила світ у 1968 р. Події в ній розгортаються у Львові в 60-х роках ХХ ст. Головними

¹ Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка — українська громадська організація культурно-освітнього спрямування.

героями твору є учні 7-Б класу Славко Беркута, Юлько Ващук, Ліля Теслюк і Стефко Вус.

Не все, що читатимете, буде вам зрозумілим із сучасної точки зору. Наприклад, «товариський суд», на якому учні й учителі «розбирають» поведінку Славка Беркути. Як у краплині роси відображається світ, так через життя шкільного колективу ви побачите певні типові ознаки тогочасного радянського суспільства з його недовірою до людини, безпідставним її засудженням і публічним покаранням. Саме так сталося з головним героєм твору Славком Беркутою, якого звинуватили у вчинках, що їх він не здійснював.

ШПАГА СЛАВКА БЕРКУТИ

Скорочено

ПРО ТЕ, ЩО СТАЛОСЯ ПІЗНІШЕ

Був вечір. Звичайний вечір з першим, дуже раннім і дуже лапатим снігом. Ліхтарі на дротах понад бруківкою гойдалися од вітру, і з ними разом гойдалися тіні на землі, і густа, мереживна, схожа на театральну, завіса снігу. Вгорі вона була біло-прозора, а низом, ближче до тротуарів, — зелена й синя від неонових, студенішого за сніг вогню реклами.

Однак трьом хлопчикам, які вийшли з магазину, було зовсім байдуже, якого кольору сніг. В одного кишеня відстовбурчувалася, він ласкаво поплескав по ній і прицмокнув:

— Гарний набуток! Я ж вам казав — Надя дасть пляшечку. Мене тато завжди до Наді посилає, коли хоче промочити горло.

Один із супутників «бувалого» хлопчини голосно реготав, зачіпаючи плечем перехожих, а другий — високий, у хутряній шапці — весь час намагався йти осторонь, мовби хотів показати, що не має анінайменшого відношення до тих двох.

Врешті вони звернули у якусь напівтемну браму. Проїшли на подвір'я, де добули з кишені булку, оселедця і пляшку вина.

Хлопець у хутряній шапці відмовився пити:

— Ні-ні, я не хочу.

— Боїшся — мама битиме? Чи, може, компанія не та? — насмішковано запитав один.

— Що ти! Розумієш, я...

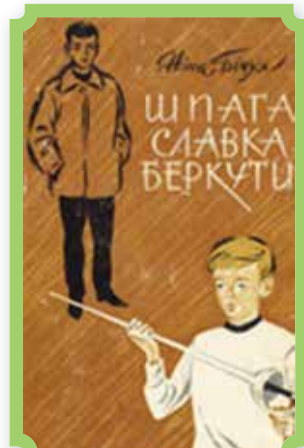
— Тихо! — раптом шикнув третій. — Хтось іде!

Двоє кинулись тікати: двір був прохідний, мабуть, вони знали про це.

Третій, високий, спіткнувся об ящик...

У дитячій кімнаті міліції записали прізвище затриманого, його адресу, номер школи. Учнівського квитка хлопець при собі не мав. Немолода жінка втомлено мружила очі, ніби надто довго дивилася на яскраве світло:

— І що ж, хлопче, було дуже весело? Отак, як бездомні кошенята, на чужому подвір'ї, біля смітника, — дуже весело? І компанія чудова, такі виховані джентльмени, правда? Втекли, а тебе покинули... Нічого не скажеш — вірні друзі.

Обкладинка видання
1968 р.

Хлопець мовчав. Знервовано м'яв шапку і не дивився на жінку.

— А знаєш, це навіть добре, що вони втекли: пізнаєш ціну такому товариству... Що? Кажеш, не знаєш навіть їхніх прізвищ? Ну, гаразд. Іди, йди, йди...

Хлопець перевів подих, ніби хотів щось вимовити, однак не сказав нічого, тільки постояв ще якусь мить і вийшов не прощаючись.

Сніг усе падав, і вулиця посвіжіла, поширшала од хрумкої, чистої пороші. Спихмура позираючи собі під ноги, хлопець ішов поволі, мовби й не помічав снігу, бо шапку так і не вдягнув.

ЧОТИРИ ПОРТРЕТИ

Ю л ь к о В а щ у к

Малювалися хлопцеві коні. Билинні, гривасті, — таким тільки богатирів носити на широких спинах. І тонконогі, з підтягнутими животами, з гарячими, розтривоженими кругами очей. І маленькі, тихі, з похиленими головами, з не підкованими копитами.

— Що ти малюєш?

Долонею прикрив папір і дивився спідлоба.

— Не покажу. Не покажу. Мої коні. Неприборкані, необ'їжджені. Чому коні? А хтозна. Коні — та й годі.

У кутку кімнати стояв рояль. На різьбленому пюпітрі — підставки для свічників, у котрих ніколи не було свічок.

— Заграй що-небудь, синку!

— Не хочу.

— Чому не хочеш? Тебе ж просять. Дорослих треба слухатись.

Під пальцями — байдужі клавіші. І байдужі звуки. А якщо кулаками по клавішах? Струни жалібно скрикують, гніваються, кричать разом з дорослими:

— Та хіба ж можна так? Хіба так можна?

— Дивний хлопчик!

Різні книжки потрапляють до рук. Зверху — шкільна читанка, під читанкою — Шекспір і Діккенс. Не завжди зрозумілі слова, і думки заплутуються в пам'яті і часом залишаються без найменшого зв'язку зі змістом.

Сказав Шекспір: тільки погані люди не люблять і не розуміють музики.

Це звучить як оскарження. Годинами хлопчик сидить над роялем і вимолює у клавішів пісню, щоб зрозуміти і полюбити її, а клавіші нічого не дарують, і навіть коні перестають малюватися, гублять щось живе й справжнє.

Хлопець шматує папір, шпурляє геть олівці, а потім знову знаходить — червоний, синій, — малює коней, синіх з червоними гривами, і в тому полум'ї раптом чує музику, якої не дарували струни. Може, не такий уже він поганий? Просто музика буває різна?

Толстой сказав: усмішка робить обличчя гарної людини ще кращим, у добрих людей — добрий сміх. Крадькома хлопчик усміхається дзеркалу і миттю стягає губи у сердитій гримасі, — ні, від усмішки його обличчя не кращає. Не буде він сміятися, та й хіба це обов'язково? Можна бути іронічним і суворим. Трохи вниз куточки уст і вгору ліва брова (гримаса виходить жалібна, ображена), хлопцеві здається, що він виглядає, як римський імператор Гай Юлій Цезар на малюнку в підручнику історії.

Виходить у двір, де бавляться однолітки, і дивиться з іронією на безплідну біганину за м'ячем, а мати кличе:

— Юльчику, дитинко, ходи додому, чуєш, Юльчику!

Хлопець вертається, і мама просить:

— Не ходи на подвір'я, то не для тебе компанія, не твоє коло. Ти зовсім інший, синку.

І подумки Юлько вимальовує доокруж себе коло — заморожене, як у казці, — не переступиш ані ззовні, ані зсередини...

Приїхала в гостину родичка. Плоске обличчя і ніби наклеєний зверху качиний ніс. Двоє тьмяно-сірих очей, вузькі підмальовані губи.

— Ах, який же ти великий! Я й не знала, що ти вже такий великий!

Хлопець чемно вітається, однак уникає обіймів, прослизає до дверей — і раптом насторожуюче лагідний голос батька:

— Синку, привітайся!

Попудрене плоске обличчя, немов перекреслене впоперек усмішкою, схиляється для поцілунку.

Хлопець кричить:

— Не буду цілувати, не хочу!

— Який дивний хлопчик! — удає, що не образилася, тактовна родичка і питає: — Однак ми ще станемо друзями, правда?

Юлько зустрічає погляд батька, і той погляд змушує хлопця до лицемірства.

— Так, — погоджується над силу Юлько і затискає уста, підводить угору ліву брову — тепер це вже самооборона, захист, — дивиться насмішкувато і говорить неправду, про котру всі знають, що це неправда, але чомусь удають довірливих:

— Так, ми будемо друзями.

А потому наодинці з батьком:

— Але ж вона мені не подобається, я її не люблю, тату!

— Яке це має значення, сину! Ти ж добре вихований хлопчик і повинен розуміти...

Як же встановити різницю між добрим вихованням і лицемірством? Коли тобі тільки десять років?

...Малює Юлько коней. Несподівано гасне світло. Мама не розуміється на таких справах, як електрика, треба чекати, доки прийде тато, а поки що мама знаходить свічку, ставить її в мідний свічник, у той, що завжди сумує жовто на юпітрі. Коні при такому освітленні стають таємничими, немов оживають, рухаються їхні буйні гриви, хлопець торкається пальцями тіней, ніби хоче намацати їх.

А потім приходиться друг — приходиться Славко Беркута, вони сидять за однією партою в школі, — Славко Беркута задумливо розглядає коней і каже:

— Звідки ти змалював? Я десь бачив такого коня.

Паленіє, мовчить Юлько і дивиться недобрим поглядом — не треба й старатися; губи самі затискаються, а ліва брова здригається, і, коли Славко йде додому, Юлько збирає і палить малюнки, — біля свічки лежить купка попелу з папірців, коней уже нема. [...]

С л а в к о Б е р к у т а

Добре високим і сильним — їх не штовхають навіть у тих випадках, коли вони надумують ходити серединою тротуару. А якщо ти у вісім років скидаєшся на дошкільнятко, до того ж у тебе ноги болять у суглобах при кожному

кроці, то, мабуть, краще ходити попід стінами: безпечніше. Однак Славко не тримався стін. Досить уже було цього в лікарні, тоді ноги боліли так, що здавалося — не вони його тримають на землі, а він їх тягне за собою.

Хвороба причепилася навесні, коли зійшов сніг, довелося два гарних зелених місяці пролежати в лікарні. Смугаста піжама, білі халати, мамине аж посіріле, над силу усмінене — задля нього — обличчя затямив надовго. Підвівшись із ліжка, чіплявся стін, аби не впасти, аби ступити кілька кроків.

— Стверджую, що ваш син склав іспит на справжнього мужчину, — сказав лікар, виписуючи Славка.

Хлопець стояв біля матері — маленький, блідий, давно не стрижений і тому трохи схожий на дівчинку. Недовірливо дивився на лікаря — цей високий, широкоплечий дядечко, мабуть, кепкував собі, бо ж ніякого екзамену він не складав, а лежав у лікарні; з тугою думав, що не можна буде грати у футбол, бігати, стрибати.

А що ж тоді можна? Аж до зими був слухняний і покірний, ковтав якісь ліки, ходив на кварц і щоранку прокидався з надією: «Ану ж минулося?» Надія розвивалася, як тільки ступав на підлогу і робив перший крок. Ноги стали худі, тоненькі, як дві тички, Славко якомога скоріше натягав штанці, аби не бачити своїх ніг.

Почалася зима. Тоненький ясинець постягував калюжі, а потім ударив справжній мороз, і хлопчик не витримав більше послуху. Натягнув черевики з ковзанами. Ноги підгиналися, не слухались, кривуляли. Прикушував губу, стояв якусь мить зажмурки з болю, а тоді таки йшов. Вибирався з дому крадькома, аби ніхто не довідався, повертався, то вже геть сили не мав, а наступного дня знову йшов на лід. Спершу біля дому, неподалік, пізніше — в парк і врешті на ковзанку.

Ноги ставали міцнішими, пружнілі м'язи, і вже не доводилося весь час думати: як добре великим і сильним — їх ніхто не штовхає...

Мама потім ніяк не могла повірити, що хлопець сам себе вилікував.

— Добре, що я не знала про його вправи на льоду, — сказала вона татові, — я б відібрала ковзани, і хтозна, чи міг би хлопець зараз бігати.

Тільки ж не завжди буваєш переможцем. Не розв'язувалися задачі з арифметики — кортіло списати у Юлька Ващука. Не запам'ятовувався вірш напам'ять — і як же вранці не хотілося вставати з ліжка і йти до школи, а потім спідлоба поглядати на вчительку: викличе — не викличе, запитає — не запитає... — і думати при цьому: «Добре Юлькові, завжди він усе знає».

Юлько вміє малювати, гарно малює Юлько. Славко брався і собі. Нічого не виходило.

— Шкода паперу, — сміявся тато, — спробуй краще вистругати літака, ось тобі дощечка, ніж; спробуй вистругати літака — два крила, хвіст, пропелер. І ніколи не намагайся робити щось тільки тому, що це роблять інші. Своє шукай, — сказав тато.

Своє знайти нелегко. Як відчутти його серед безлічі речей і справ, які захоплюють, поривають, а потім раптом перестають подобатися? Хлопчаки хапаються за все цікаве і не відчують, як минає час, — вони поводяться з ним вільно, як із своєю власністю. [...]

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

- ▶ 1. Розкажіть, що ви дізналися про Юлька Вашука. Що має на увазі Юлькова мати, коли зауважує: «...то не для тебе компанія, не твоє коло»? Відповіді підтверджуйте цитатами.
2. В епізоді приїзду тітки Юлько на деякий час виявляє своє істинне ставлення до неї. Чому йому не вдається бути послідовним у своїй поведінці?
3. Зі слів батька випливає, що вихована людина має приховувати свої справжні почуття, а отже, лицемірити. Чи погоджуєтеся ви з такою думкою? Свою відповідь обґрунтуйте.
4. Узагальніть, у якій атмосфері росте Юлько. Які риси характеру формує в ньому його сім'я? Відповідь підтверджуйте цитатами.
5. Доведіть тезу, що образ Юлька Вашука на початку повісті є неоднозначним. У яких епізодах він справжній, а коли — фальшивий? Відповідь підтверджуйте цитатами.
6. Розкажіть, що вам стало відомо про дитячі роки Славка. Чому він двічі із заздрістю каже, що «добре великим і сильним — їх ніхто не штовхає...»?
7. Поясніть, які стосунки склалися в Славковій родині і як впливали вони на формування характеру хлопця. Відповідь підтверджуйте цитатами.
8. Розкажіть, що вам стало відомо про стосунки Юлька і Славка. Чи завжди вони були гармонічними? Наведьте приклади на підтвердження своєї думки.

1. Розкажіть, що ви дізналися про Ніну Бічюю. Назвіть її твори.
2. Прочитайте повість до розділу «Дискусія за партою» включно. Складіть план до цієї частини твору.
3. Доберіть цитати до образів Юлька та Славка та зробіть закладки в підручнику.

БЛАКИТНІ ПЕЧЕРИ

(З точки зору Славка Беркути)

[...] Антон Дмитрович викликав до карти Вашука. Юлько не затинається зовсім, коли відповідає урок, мовби йому це заввиграшки. Говорити він уміє гарно, це правда, та й взагалі нема нічого такого, що Юлько робить погано. Хіба що просто знає, чого не втне, — і не береться за те. Знов я про Юлька так думаю, що він сказав би: «Чого чіпляєшся до мене, Беркута?» А я не чіпляюся, я сам не знаю, в чому справа. Коли він на мене часом поглядає, ніби запитує: «Ну що ти вмієш?» — то я аж починаю знічуватись або ж сперечатися, хоч би й потреби не було. А часом, коли справді треба сперечатися і навіть щось різке йому сказати, то я мовчу, мовби нічого не трапилося.

Саме так було, коли ми надумали йти до Блакитних печер. Я розповів Юлькові, що їздив з батьком до Страдчого — невеликого села під горою, залісною й стрімкою, на самому вершечку якої стара-престара дерев'яна церква. А низом — печера. [...]

Розповів я Юлькові про Страдче, а потім до Блакитних печер покликав. Про Блакитні печери я почув від одного восьмикласника, який вибирався туди зі своїми приятелями, і попросився й собі з ними. Він славний хлопець, бо погодився і сказав, що я можу навіть ще кількох чоловік узяти, аби лиш були надійні люди, не пхинькали та не скаржились, як мозолі понатирають. Річ у тому, що

вхід до печери завалений з часу війни, і відтоді ніхто не пробував довідатися, чому печери назвали Блакитними.

Варто було послухати, як Юлько запалився до того походу:

— Наука про печери! Спелеологія! Це ж найцікавіша в світі справа. Нема нічого привабливішого! Раптом візьмеш та й відкриєш на стіні малюнки первісних людей. А підземні озера! А сталактити! А несподівані повороти й западдини!

Дуже хотілось перепинити — чи він ті печери коли бачив? Однак я не зробив цього, бо ще знову скаже: «Чого ти завжди до мене чіпляєшся, Беркута?» А мені зовсім не хотілось ані чіплятися, ані сваритися...

Одним словом, було вирішено: йдемо до Блакитних печер.

Юлько обіцяв навіть принести фотоапарат з блищем і два ліхтарики — один для Лілі, другий для себе...

Стоїмо на автобусній зупинці. Хлопці з восьмого нетерпеливились:

— Та й де ж твій Юлько? Обіцяв серйозних людей зібрати, а тепер ми сплюха якогось чекати маємо!

Мовчу я, бо ж Юльчик просто, мабуть, не захотів зриватися о шостій ранку. Прокинувся, побачив — небо сірувате, мовби задимлене, уявив далеку дорогу до печер, лопати, якими треба розкопувати вхід, та й ще чи розкопаєш відразу.

— Може, з ним щось трапилось? Може, тролейбус поламався? — спробувала захистити Юлька Лілі.

— Шукайте дві копійки. Телефон, як твердить Юлько Ващук, — засіб комунікації, вартий уваги.

Я зайшов у телефонну будку, а потім за якийсь час спокійно повернувся до зупинки.

— Що, Славку, він уже вийшов? — запитала Лілі.

— Авжеж, вийшов! І мчить сюди на вертольоті! Вийшов!.. Спить він, як ведмідь у січні, і лапу вві сні смокче.

Підійшов автобус. Я перший ступив на східці — не хотілося нічого говорити, хлопці з восьмого сердилися, і я почував себе винним, мовби це на мене чекали і я не прийшов.

— А як же я без ліхтарика? — раптом злякано згадала Лілі.

— Нічого. Якось буде, — кажу. — Я прихопив два.

— Ти хіба знав, що він не прийде? — тихо запитала Лілі.

— Звідки я міг знати? Просто так. Мало що трапляється...

Наступного дня Юлько навіть словом не заїкнувся про печери. Може, чекав, що я запитаю, чому він не прийшов? Але я не запитав. Я думав: хто із нас змінився? Чи то я раніше не помічав, який Юлько, чи то він був інший? А може, я справді чіпляюсь до нього не знати чого? Або ж просто після того випадку з татовим літаком, після нашої розмови про максимальне навантаження мені забаглося, аби Юлько, мій друг, був ось таким, а не іншим, не таким, як він є насправді? Нічого не розумію. Чи справедливо це?

І я сам — який? Чим виміряю оте моє максимальне навантаження, про яке з татом говорили? Майже рік тому говорили... [...]

[На роботі в Славкового тата через безвідповідальність механіка Комарина загинув пілот. Коментуючи подію і вчинок свого колеги, батько сказав: «Бачиш, сину... Ти чув про максимальне навантаження? У цього, — тато кивнув на стілець, де сидів перед тим Комарин, — у цього максимум дуже незначний. Максимальне навантаження — справа

немаловажна. Це вимір характеру і людських сил... Пхинькає він, як немовля, ходить п'яний і всіх запевняє — не винен. Боїться, слимак поганий! Відповідальності боїться, а не того, що людина... Так, синку, максимальне навантаження — така штука...».]

СОРОКА З ПЕРЕБИТИМ КРИЛОМ

[...] Зійшли біля Стрийського парку. Розбрелися алеями, і, хоч як далеко відходили один від одного, все одно кожен був помітний здаля — парк виглядав поріділим. [...]

— О, Беркута! — озирнувся Юлько. — Ти глянь, яке опудало ми тут знайшли.

Славко підійшов — на збурілому листі, аж сама ніби побуріло-брудна, сиділа сорока. Скосовито, мовби чекаючи, що вчинять з нею ці незрозумілі двоногі істоти, блимала голубуватим оком. [...]

— Крило в неї, мабуть, перебите, — сказав нечупара і пхинькнув широким ротом. — Я йому кажу — нехай до себе візьме, поки крило загоїться, я сам би взяв... та... хтозна, чи мій татуньо не здумає її на суп обскубити. — Хлопець засміявся зі свого жарту, аж по ясна показуючи великі білі зуби. Однак сміявся тільки його широкий, з припухлими губами рот, а в погляді синіх очей мовби аж колючки ховалися.

— Ви що, знайомі? — здивувався Славко, добре знаючи Юлькову вибагливість у виборі знайомих.

— В одному домі живемо, — трохи неохоче пояснив Юлько. — Можу відрекомендувати: Стефко це, Стефко Вус, соловей-розбійник з нашого двору. Стою та й дивуюсь: чогось такий добрий став, у дворі хлопчаків мало що не ломигає, а тут над сорокою розчулюється! Метаморфоза.

— Ти б менше пятакав, балакайло мудрий, — буркнув Стефко. Колючки в погляді стали ще гострішими. — Бери сороку, у вас вдома місця досить.

— Авжеж, тільки сороки мені й бракувало! — з огидою скривився Юлько і тицьнув птаху черевиком. Вона відстрибнула вбік.

— Слухай, Ващук, ти що? Май трохи розуму!

— О, — протяг Юлько, стріпуючи рукав, мовби Славкові пальці могли залишити там слід, — а ти не тільки спортсмен, спелеолог і таке інше, ти ще й друг живої природи?

Та Славко уже не слухав. Мало що не приклячки схилившись над птахом, узяв його до рук.

— Бабрайтесь, коли маєте охоту, — сказав Юлько і пішов геть, розминаючи ногами мокрий, вкритий коричневим листям суглинок.

— Слухай, я знаю, куди ми її подінемо! До Надії Григорівни треба її нести, вона вилікує одразу... Вона мою маму в першому класі вчила, до неї з якою хоч справою можна звернутись, от побачиш! Їй завжди то птахів, то кошенят носять, вона любить їх... А раз якось навіть морську свинку... [...]

[У Юлька тато архітектор. Він любить своє рідне місто Львів і багато розповідає про нього синові, але чомусь відвідує із сином не сучасні райони, які він проектував, а стародавні. Одного разу Юлько побачив у кіоску статтю про батька, якого автор звинувачував у плагіаті¹. Хлопчик, схвилюваний, повернувся додому, сподіваючись, що звинувачення безпідставні та батько спростує їх, але батьки вдавали, що нічого не сталося.]

¹ *Плагіат* — привласнення авторства на чужий твір науки, літератури, мистецтва або на чуже відкриття, винахід чи раціоналізаторську пропозицію, а також використання у своїх працях чужого твору без посилання на автора.

ЮЛЬКО ВДОМА

[...] — Щось сталося? Якесь трапилася прикрість, Юльчику? — стривожено зазірала синові в очі мама. Вона була у біленькому фартушку, такому білому, що Юлько завжди дивувався — як можна мати такий білий фартушок, пораючись на кухні! Коли Юлько сам брався за якусь домашню роботу, він через п'ять хвилин скидався на сажотруса або на мірошника, в залежності від роботи.

— Нічого, мамцю, прошу не хвилюватися, — сказав Юлько, цілуючи матір у щоку.

— Але ж я бачу, Юльчику: щось не так!

— Все так, — сказав він і вдавано веселим голосом запитав: — А що добро-го сьогодні на підвечірок ти приготувала, мамцю? Так смачно пахне!

Мати зітхнула й сказала:

— А зараз побачиш. Мий руки і ходи їсти.

Юлько скинув черевики, перезувся у домашні капці — підлога була натерта до блиску й самому не хотілося залишати на паркеті сліди. [...]

— Я вже готовий, мамцю. Чи можна їсти?

— Так, так, — похапливо відповідає мати, несучи з кухні тарілку, на якій аж палахкотіла рум'яна смажена картопля з яєчнею.

— А серветочку, мамцю? — ласкаво попросив Юлько і усміхнувся матері.

— Зараз, зараз, — сказала вона і легкою ногою вийшла з кімнати. [...]

— Юльчику, — тихо нагадує мама, — а ти ж, здається, ще до книжок сьогодні не брався.

— Зараз, мамцю, — всміхається Юлько. — Ще собі трохи спочину. — Заплющує очі, тоді в темряві ходять такі червоні кола-дивовиди, як гриви коней, що він малював колись давніше. А ще зажмурки можна побачити, що впіймало око мить перед тим, лиш кольори змінюються. Біле стає жовтим, червоне — чорним...

Юлько потер очі, аж повіки заболіли, скочив з канапи — такі справді треба братися до уроків. Коротенькі розділи в підручниках були зрозумілі, задачі розв'язувалися легко, з домашніми вправами значно менше клопоту, аніж з тими кольорами, що їх бачив заплісненими очима. Або ж з тими розмовами, що їх починає Беркута, з тими його причіпками. Чого хоче від нього Славко Беркута? Колись готовий був за Юлька у вогонь і в воду скочити, тепер не бажає цього робити; не треба, не велика біда, але чого ж чіплятися? Юлько знову заплющив очі і став придивлятися до кольорів у густо-коричневій сліпій темряві.

Взимку вони якось грали в сніжки, до пізнього вечора мокли в липкому снігу, і десь там зосталась Юлькова шапка — чи то збили суперники, чи то сам загубив, вже й гра скінчилася, а Юлько з Славком шукали шапку, і врешті Славко віддав йому свою.

— Ти бери, бери, тобі кажуть! Я ніколи не простуджуюся, сам знаєш.

І пішов Юлько додому у Славковій шапці, була вона геть мокра, одне вухо майже обірвалось, та все ж рятувала од вітру й морозу. Одним словом, шапка...

А одного разу, — Юлько напевно знав, що так воно й було, — Беркута під час турніру програв йому партію в шахи, навмисне програв, аби Юлько став чемпіоном серед п'ятикласників.

Тепер спробуй запитати — «Чого ти чіпляєшся, Беркуто?» — обов'язково почувеш: «Не чіпляюся, а маю рацію...» Та нехай там собі, Юлько все одно тої рації не визнає. Яка там рація? І в чому? [...]

СКАЖИ, ХТО ТВІЙ УЧЕнь...

У глибині душі Славкові хотілося бути схожим на свого тренера. З того самого моменту, коли він уперше побачив у спортивному залі шпажистів, хлопчик очей не зводив з високого, стрункого спортсмена. Невимушені рухи, швидкість, несподіваний укол, — здавалося, що перемогу здобути йому зовсім нічого не коштує. А потім, коли вже всі порозходилися, коли вже видно було (без маски), що в спортсмена веселе, сірооке обличчя, — Славко не рушив зі свого місця біля порога, аж поки спортсмен не відчув на собі його упертого погляду.

— Сподобався бій? — запитав він, підійшовши до Славка.

— Дуже.

— А ти також фехтувальник?

— Ні.

— То, може, хочеш стати фехтувальником?

— Хочу.

— Хм... — сказав спортсмен. — У мене група повністю укомплектована. І тренування ми давно розпочали... Однак знаєш що? Однак приходь. Тричі на тиждень — понеділок, середа, п'ятниця. О сьомій годині, не запізнився, гаразд?

Було це так несподівано, як у казці «Сезам, відчинися». Хлопець навіть не міг отямитися — невже його вчитиме цей симпатичний юнак, який щойно без усякого напруження і без видимих зусиль завоював звання чемпіона республіки? Невже це правда?

Славко прийшов. Прийшов — і знову став при порозі, несміливий і чужий у великому спортивному залі.

Жовті ребра шведської стінки. М'які «мішені», куди наполегливо, раз по раз, втикали свої шпаги майбутні Славкові друзі. А ось Андрій Степанович, його тренер. Коли він зайшов до спортзалу, то всі ніби стали меншати на зріст і вужчати у плечах. А як він узяв до рук шпагу, то вже очей не можна було відірвати.

І почалася наполеглива наука. Кортіло надіти маску і взяти до рук шпагу. [...]

За якихось півроку тренувань про Беркуту говорили, що він найздібніший учень Андрія Степановича... [...]

Ілюстрація Марини Штурми

ДИСКУСІЯ ЗА ПАРТОЮ

— Привіт чемпіону!

— Кубок твій?

Сьомий «Б» вірив у спортивну зірку Славка Беркути. Сьомий «Б» вважав, що має право на зустріч з переможцем, але клас спіткало розчарування — кубка не було. Команда виступила добре. Львівські шпажисти зайняли друге місце, і в командних Беркута не програв жодного бою. Зате в особистих змаганнях завоював тільки четверте місце.

Андрій Степанович не дорікав. Тільки хлопці махнули рукою:

«Ну от, а ми на тебе надіялись! Ех ти!»

— Давай проаналізуємо, — сказав Андрій Степанович. — Що вийшло? Поки було напруження волі, ти весь зібрався, вивчав суперника — і виграв. Коли тобі раптом здалося, ніби успіх забезпечений і без боротьби, ти розм'як

і розслабився — твою слабкість миттю відчули. І ось маєш замість першого чи другого — тільки четверте місце.

Славко розумів свою помилку. Так, правильно все запримітив Андрій Степанович. Бої з найсильнішими спортсменами виграв блискуче, а тим, хто був десь у кінці і навіть не сподівався виграшу, — та ще й у Беркути! — тим Славко ганебно програв. Він собі подумав: «Ну, що з ними битися? Не бій, а так, розминка».

Та коли раптом отямився, було вже пізно. Рахунку виправити не міг. А пізніше настрої зіпсувався зовсім, він скис; розвеза, от розвеза! Скис — і програв ще двічі! [...]

Важко було переступати поріг класу і визнати, що не привіз кубка. Навіть значка не привіз, бо за четверте місце й того не давали. І зовсім уже неприємно було чути насмішкуватий голос Юлька:

— Ай-ай-ай, а ми тут приготували урочисті промови на привітання олімпійця.

Юлько готував промови?! Може, він ще й переживав через Славкову невдачу? Ну-ну!

— Ти повторюй ту промову щовечора, може, для іншого випадку згодиться!

— Тихо! Юпітер гнівається!

Шпагу, подаровану Андрієм Степановичем, Славко заховав і вирішив не брати до рук доти, доки сам не відчує, що має на це право. Дав собі слово: через рік увійти до збірної республіки, самому собі поклявся і надумав не порушувати клятву, хоч би чого це йому коштувало.

[...] Малював Славко материки, а поруч сидів Юлько Ващук. Сидів за однією партою, переписував з дошки одну й ту ж задачу... Тепер би Славко не списав у нього відповіді. Коли б у задачі було два розв'язання, Славко вибрав би не те, котрим скористався Юлько. Та чомусь не міг би признатися відверто Юлькові, що не може прийняти його таким, як він є.

Чому ж ти не кажеш нічого вголос, Славко Беркута? Може, тому, що колись сам дуже хотів сісти за одну парту з Юльком Ващуком, найкращим учнем у класі, який так розв'язував задачі, як ти по деревах лазив? Який прочитав стільки книжок, скільки ти забив м'ячів у старий паркан, що правив за футбольні ворота. Ти так хотів сидіти з Юльком, що, — аж сором згадати, розвеза, та й годі, — заплакав, бо вчителька сказала, що сидіти вам разом ніяк не можна: Юлько високий, а ти Котигорошкоком був тоді, Славку Беркута. Боїшся, Юлько тебе не зрозуміє? Не зумієш пояснити, чого ти хочеш!

Учора він був тобі другом, Славко Беркута. Як же це виглядатиме, коли сьогодні ти скажеш раптом, що тобі чимось не до вподоби Юлько Ващук? І не зможеш як слід пояснити, чим же таки не до вподоби? Хіба те, що Юлько сміється, штовхаючи ногою сороку з перебитим крилом, може бути причиною нехоті до нього? Розберись у своїх симпатіях, Беркута. Хоч у правилах для учнів і не сказано, що треба любити усіх однокласників, однак спробуй зрозуміти самого себе і свого друга. Може, розібратися в симпатіях і антипатіях — це також визначити міру максимального навантаження? [...]

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Розкажіть, як Славко оцінює свого друга. Які вміння він вважає позитивними, а що в Юлькові йому не подобається? Свою відповідь обґрунтуйте.

- ▶ 2. Славко не раз наводить фразу, з якою Юлько до нього звертається: «Чого ти завжди до мене чіпляєшся, Беркута?». Чи були у Ващука підстави так казати? Що не влаштувало Славка в другові? Відповідаючи, цитуйте уривки.
3. Славко хотів, щоб Юлько «був ось таким, а не іншим, не таким, як він є насправді». Що він мав на увазі, адже Ващук вчився найкраще в класі? Відповідь підтверджуйте цитатами.
4. Прочитайте розділ «Сорока з перебитим крилом». Як ставлення до птаха характеризує обох друзів? З якою інтонацією Юлько вимовив фразу «а ти не тільки спортсмен, спелеолог і таке інше, ти ще й друг живої природи»? Як вона розкриває ставлення Юлька до Славка?
5. Розкажіть про стосунки між членами Юлькової родини. Як він ставиться до матері, а вона до нього? Як сім'я впливала на формування характеру Юлька?
6. Прокоментуйте епізоди-спогади Юлька про стосунки зі Славком у дитинстві. Як Беркута ставився до свого друга? Чи оцінив Юлько підтримку друга? Як ці вчинки характеризують кожного з героїв? Відповідь підтверджуйте цитатами.
7. В епізоді, коли друзі грали в сніжки, автор вводить художню деталь — шапку. Поясніть, яку функцію вона виконує в розкритті стосунків між героями та їхніх характерів.
8. Перекажіть епізод, у якому явно загострюються стосунки між друзями. Чим це було викликано?
9. Прочитайте уривок і дайте відповіді на запитання:
«Малював Славко материки, а поруч сидів Юлько Ващук. Сидів за однією партою, переписував з дошки одну й туж задачу... Тепер би Славко не списав у нього відповіді. Коли б у задачі було два розв'язання, Славко вибрав би не те, котрим скористався Юлько». Що свідчить про напруженість у стосунках між друзями? Чому Славко вибрав би інший варіант розв'язання задачі, ніж у Юлька?
10. Писніть, яке значення Славків батько вкладав у словосполучення «максимальне навантаження». Прочитайте останній абзац розділу «Дискусія за партою». Яке значення цим словам надає Славко?

Подискутуйте з однокласниками

Славко не сприймає свого друга таким, яким він є насправді. Він намагається за своїми уявленнями змінити Юлька на краще. Чи маємо ми право іншим нав'язувати свої вподобання й тип поведінки? Чи будуть стосунки між друзями рівноправними, якщо один диктує свою волю іншому? Чи потрібно змінювати в інших людях те, що тебе в них не влаштує? Свою відповідь обґрунтуйте.

1. Накресліть у робочому зошиті таблицю, поділіть її на дві колонки. Запишіть в одну риси характеру Юлька, а в другу — Славка.
2. Прочитайте повість до розділу «Тоді була п'ятниця» включно. Доберіть цитати до образів головних героїв та зробіть у підручнику закладки.

БИТИСЯ ІЗ БЕЗЗБРОЙНИМ (Розповідає Славко Беркута)

Спочатку я вирішив, що мені привиділося. Скинув маску, знову глянув на вхідні двері — ні, таки правда: на порозі залу стояли Юлько і Лілі. Давно Юлько не приходив на мої тренування, я навіть не міг би згадати, коли це було останній раз.

Я підійшов до них:

— Подивитися хочете?

— Так, — сказала Лілі. — Ти ще не збираєшся додому?

— Ні, тільки недавно почали. Сідайте он там! — показав я на лаву, де сам любив сидіти, коли дивився, як інші працюють. Раніше Юлько теж не раз там сидів. Цікаво, чого це він вирішив прийти?

Вони сіли. Я вернувся на доріжку. І раптом відчув, що страшенно хвилююсь. Костюм аж наче став тісний і заважав рухатись. Уперше подумав, чи гарно виглядаю? Чи не здається дикою і смішною фігура людини у такому незвичному одязі? Чому вони прийшли? Просто так чи не просто так? Червона лампочка підморгнула — є укол! Я навіть не помітив, як це трапилось. Видно, працювати можна механічно. Як читати вірша напам'ять, не думаючи, що означають окремі слова. Краще не поглядати в той бік, де вони сидять, бо можна й не спостерегти небезпеки, у фехтуванні все відбувається блискавично.

Коли бій закінчили, я підійшов до них знову. Маску вже не скидав — лоб мокрий, не хотілось, аби Юлько бачив, як я втомився.

— Лілі мене сюди привела, — сказав Юлько, ніби вгадав мої думки. — Не лихопомна, забула, що ти не прийшов на прем'єру.

Добре, що на мені зараз маска. За маскою нічого не видно.

— Я не міг. У мене була прикидка перед змаганням.

— А я думав, що спортсмени не ходять до театру.

Я, мов дурник, повторював:

— Слово честі, не міг, це було дуже відповідальне змагання. І тоді якраз вирішували, хто має їхати.

— Міг би й не їхати, — сказав Юлько, — все одно кубка не привіз.

— Не твоя турбота, — відрізав я. — Привіз чи не привіз — тобі хіба не все одно!

— Не треба, хлопчики, — попросила Лілі, вона поглядала якимось ніби злякано. — Юльку, не треба, ми ж прийшли подивитися.

Коли б хто здогадався мене покликати, все було б інакше. Нічого, може б, не трапилось. Однак ніхто мене не покликав, тоді я сам сказав:

— Ну гаразд, треба працювати.

— Працювати? — тепер уже Юлько вчепився за моє слово, як я чіплявся за його. — Ніколи б не подумав, що розмахувати в'язальними спицями зветься роботою!

— Чого ти такий, Юльку? — сказала Лілі.

— Уяви собі, зветься!

— По-моєму, робота — головою думати, а тут голова ні при чому. Вистачить пари довгих ніг.

— Ти впевнений? Хотів би я побачити, чи вистачить тобі твоїх довгих ніг.

— Спробуймо! Я доведу тобі, що ти даремно пропадаєш тут цілими вечорами. За один вечір я...

— Лови шпагу!

— Хлопці! Ну, що ви, хлопці! Не треба! — просила Лілі.

— Нічого, ти побачиш — я виглядатиму не гірше від нього, — сказав Юлько, скидаючи пальто.

— Бери маску. Дивись, ось випад. Стань так! Далі, далі, ногу, ліву по...

— Навіщо мені твої пояснення? Я не раз чув і бачив, як тебе тут учили. Досить і того.

Юлько витягнув уперед руку зі шпагою. Хлопці поскидали маски, з'юрмилися навколо нас. Вони сміялись, жартували, давали Юлькові поради, ніхто нічого не розумів ще. А Юлько справді досить швидко зтямив перші рухи і зробив непоганий випад, я навіть здивувався.

— Бачиш! — засміявся він. — Бачиш, треба просто мати удачу, тоді все в руки само йде.

Що? То Юлькові має все в руки йти? В руки, он як! Тільки задумав — і журавель з-під хмари також до Юлькових рук? Дуже легко було загнати Юлька в кут. Я наступав і наступав, а він відходив далі. Він, певно, не розумів, що я спочатку тільки бавився, а тепер справді бився, зо зла бився. Мені хотілося, щоб він не сміявся, не похвалявся, не говорив, ніби все йде в руки само, без жодних зусиль. Я не думав тоді, не розмірковував, що битися з Юльком — просто нечесно, все одно, що з беззбройним, він же ніколи шпаги не тримав досі, я мусив йому довести, що сильніший за нього і маю в чомусь рацію, а в чому, тоді ще не міг би пояснити. Ударив щосили своєю шпагою об Юлькову. Мій клинок не витримав удару, розламався навпіл, я не встиг нічого зробити, — мабуть, так шофер не встигає часом загальмувати, — і мій поламаний клинок наштовхнувся на Юлькове незахищене стегно. Скрикнувши, Юлько випустив із рук зброю і вхопився за ногу. Все, що відбувалося далі, я пригадую мов крізь сон. Пляма крові на Юлькових штанах. Лікар, мовчанка хлопців, злякане обличчя Лілі. Вуха мені мовби ватою хто заткав: усе шуміло, голоси долинали здалік, приглушені й незнайомі. Так буває, коли їдеш у поїзді і чуєш розмову з сусіднього купе. Та одну фразу я почув зовсім виразно:

— Покажи мені своїх учнів, і я скажу тобі, хто ти!

Вимовлено це було трохи глузливо, говорив хтось із тренерів, Андрій Степанович потер долонею чоло, і знову той же голос додав:

— Розпустив ти їх, Андрію Степановичу. А тепер маєш кашу.

Я тоді кинувся геть із залу, втиснувся у куток біля одержних шаф, щоб нічого не бачити і не чути. У коридор вийшов Андрій Степанович. Запалив цигарку, покрутив у пальцях почорнілого сірника.

— Ви... ви мене тепер відрахуєте?

— Це ти! — Андрій Степанович дивився на мене так, немов я, Славко Беркута, ніколи не був його найкращим учнем. — Навіщо ти вчинив це побоїще? Та ще й заховався після всього. Чого завгодно міг я сподіватися, але щоб Славко Беркута заховався?

Краще б він звелів мені віддати шпагу і ніколи не приходити сюди, у цей зал, краще б він не казав: «Славко Беркута заховався». Легко говорити про максимальне навантаження, коли все добре. Коли нікому нічого не завинив — тоді, звичайно, можна дивитись кожному просто в очі. А тут — ледве трапилося таке, за що треба відповідати, — я заховався...

ЛІЛІ НЕ ХОЧЕ УДАВАТИ

— Обурливо! Недопустимо! Кого виховує наша школа? Спортсмени, врешті, обов'язково кінчають хуліганством! Вони собі дозволяють більше, ніж інші. Ось до чого призводить культ фізичної сили!

Юлько лежав у ліжку. Стегно йому охайно перев'язали. Рана виявилась не така вже й серйозна. Якщо правду казати — рани не було, а тільки глибока подряпина. Гірше було те, що в Юлька погано згорталася кров.

Батько палив сигарету за сигаретою і збуджено ходив по кімнаті. [...]

— Одним словом, цього так не можна залишити. Збори, догана — все, аж до виключення зі школи! Хуліганів треба вчити. Як ти міг приятелювати з хуліганом?

Юлько заплющив очі: не бачити б виразу батькового обличчя. Коли слухаєш самі слова, то можна повірити, а коли дивитися на батька, то раптом починають з'являтися думки: «А тато справді такий обурений чи удає?» Говорить, що Славко хуліган, а насправді думав собі зовсім про інше. І тільки механічно вимовляє слова, які належить вимовляти в такому випадку.

— Не хуліган він, тату! І нікуди ти не йди. І нічого не кажи ніде. Ти нічого не знаєш і не розумієш. Що там поясниш?

— Юлю, яким тоном ти розмовляєш з батьком?

— Мовчи, тату, це я сам до себе...

Заплющені Юлькові повіки здригнулися. Затиснув уста. Звелася вгору ліва брова. Чи можна зневажати інших, коли твій тато, твій власний батько користується чужими думками? А що, коли запитати: чіми думками ти користувався зараз, тату?

— Он як, ти сам до себе... Ну, гаразд, гаразд. Заспокойся. Поговоримо потім, коли почуватимеш себе краще. Я особисто схильний розцінювати це як хуліганство.

ДВА ПО ДВА — ЧОТИРИ (З точки зору Славка Беркути)

Знаю, що винен. Хіба можна розв'язувати суперечки, ранячи товариша шпагою? Ні, я не навмисне це зробив, і однак мені здається, що навмисне. Юльків тато ходив до Андрія Степановича і до школи приходив, викликали моїх батьків, було всього — і Антон Дмитрович зі мною говорив, і директор, і тато.

Тато запитав, як Андрій Степанович: навіщо бився з хлопцем, який ніколи не тримав шпаги в руках? Тим більше, хлопець той — мій приятель. Врешті погодилися, що трапився прикрий випадок, ніхто й не припускав, аби Славко Беркута міг навмисне поранити свого друга. Лиш я один знаю, що це не зовсім випадково, власне, я справді не навмисне поранив Юлька, але ж таки хотів, щоб він відчув, зрозумів, побачив — не все йде в руки, що тільки хочеш, не все так легко й просто.

Юлько вже в школі. Сидить поряд. Мовчить. Жодного слова не говорить, як закрижанів. Три дні мовчить. Та й навіщо говорити — він усе сказав тоді, коли я до нього приходив додому. [...]

Нічого не сказала мені Юлькова мама. Тільки — «Добрий вечір». Та й то якось так тихо, ніби сама до себе, а не до мене. І Юлько спершу нічого не казав. Тільки отак своїм звичаєм губи скривив. Я також мовчав. Мама радила вибачення просити. А як? «Прости мені, Юльку, я не хотів». Або: «Дуже було боляче, Юльку? Прости, я не хотів».

Потім Юлько підвівся, він був зовсім блідий і схуд страшенно: обличчя збоку, як ніж для розрізання паперу, такий гострий у Юлька став ніс і підборіддя, навіть губи потоншали. Я думав: «Погано, коли це через мене такий став Юлько, через оту дурну подряпину. Я ж його справді не хотів калічити».

— Беркута, навіщо прийшов? — запитав Юлько. — Жаліти мене прийшов?

То мені цього не треба. Чи каятися прийшов? Не сміши мене, Беркута. Слухай, я тобі зараз щось скажу. Я знаю, чого ти до мене чіпляєшся. Ти ж мені просто заздриш, Беркута. Розумієш, ти мені заздриш — от і вся заковика...

— Не вигадуй, Юльку, чого б я мав заздрити?

— Я не вигадую, це правда. Ти тому й за спелеологію взявся, що заздриш. І фехтуванням тому займаєшся. Ти нічого не розумієш, Беркута... У тебе все добре, все просто, ти думаєш — два по два — чотири, і ніяких сумнівів, хіба ж неправду я кажу? Добре тобі, у тебе все гаразд...

Багато що говорив Юлько. Про те, що всі довкола — звичайні, а йому, Юлькові, хочеться тільки незвичайного, бо він і є якраз та людина, якій доступне усе складне. Бо ми всі думаємо однаково, а він про кожну річ на світі має свою думку. Свою власну думку.

І коли Юлько так говорив, я зрозумів, чого від нього хотів. Зрозумів, що хотів йому довести. Але я зовсім не заздрих, слово честі, навіть поняття не маю, як це — заздрити. Завжди в таких випадках, коли треба все пояснити і розставити на місце, як шахові фігури перед початком гри, зі мною щось діється: не можу говорити або ж замість того, що думаю, свергочу які-небудь дурниці. Гальмується щось у мені, чи як це називається?

І того разу так трапилось. Сказав Юлькові:

— Не кричи, не треба, твоя мати подумає, що ми сваримосся.

Дурницю я сказав, мені ж тоді однаково було, подумає Юлькова мама, що ми сваримосся, чи не подумає. Але я сказав саме так.

— А хіба не правда: ми ж таки сваримосся. Бо ти такий... Усе в тебе добре. І просто, все в тебе в порядку, ніколи ніяких неприємностей, ти завжди знаєш, що тобі робити, Славку... [...]

Знову говорились не ті, непотрібні слова. Я хотів зрозуміти Юлька: чому він такий, може, щось трапилось у нього, щось, окрім наших суперечок і цієї подряпини на стегні?

ТОДІ БУЛА П'ЯТНИЦЯ

[...] Славкові про це все невідомо. Він тільки знає, що буде суд, і вже зараз, напередодні, відчуває себе приреченим на смерть.

Коли прийшов цей лист, Беркуту викликали до директора. Директор весь час повторював:

— От бачиш, ти навіть не заперечуєш! Така пляма на нашій школі! Негідник! Спершу поранив товариша. І гадаєш, коли вибачили, то можна що завгодно тепер чинити? Честь школи тобі не дорога, можеш забиратися геть!

Потім директор трохи заспокоївся, викликав Варвару Трохимівну і звелів прочитати листа в класі.

«Учень вашої школи Ярослав Беркута був затриманий членом народної дружини о 21 годині 23 листопада цього року. Він пиячив у під'їзді з кількома іншими підлітками...»

Вдруге Славко зовсім байдуже слухав того листа. Ніби і не його звинувачували.

23 листопада? То була п'ятниця. Звичайно у п'ятницю о дев'ятій кінчається тренування. Але Славко перестав ходити на тренування. З того самого дня, як трапилася та історія з Юльком Ващуком. Обминав навіть вулицю, де був спортзал. [...]

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Поясніть, чому між друзями в спортивній залі зчинилася бійка. Зацитуйте ті фрази, якими обмінялися Юлько та Славко. Чи мали вони рацію у своїх звинуваченнях один одному?
2. Поясніть, що в поведінці Юлька драгувало Славка Беркуту найбільше. Відповідь підтверджуйте цитатами.
3. Фраза Юлька, що «*треба просто мати удачу, тоді все в руки само йде*» викликала в Славка хвилю обурення. Чи не здається вам, що він заздрихав другові, який його в усьому переважав? Свою відповідь обґрунтуйте.
4. Поясніть, чи прийшло до Славка усвідомлення його помилкової поведінки? Наведіть цитату на підтвердження своєї думки.
5. У поєдинку зламалася Славкова шпага. Чи можна цей епізод розцінювати як символ того, що Беркута зазнав поразки у своїх поглядах? Як би ви витлумачили сцену двоюбою друзів?
6. Поясніть, як Славко і Юлько потрактували причини конфлікту між ними. Чию сторону з друзів підтримуєте ви? Свою відповідь обґрунтуйте.
7. Поясніть, яке символічне значення у творі має епізод поєдинку. Свою відповідь обґрунтуйте.
8. У повісті Славко Беркута кілька разів згадує про «максимальне навантаження». Що воно означає для нього? Як своїми вчинками хлопець хоче йому відповідати?
9. Порівняйте поведінку батьків обох хлопчиків після поєдинку. Чи була вона відповідною до ситуації, що склалася? Як кожен із хлопців ставився до слів своїх батьків і про що це свідчить?

Обговоріть з однокласниками

1. Отримавши листа з дитячої кімнати міліції, директор школи кричав Славкові: «Така пляма на нашій школі! Негідник!... Честь школи тобі не дорога, можеш забиратися геть!» Як ви вважаєте, чи має він рацію? Що, на вашу думку, важливіше — власна честь чи честь колективу? А можливо, це має бути взаємопов'язано? Свою відповідь обґрунтуйте.
2. Як ви вважаєте, якби Славко з Юльком пояснювали один одному свої думки та вчинки, то, можливо, між ними не зародився б конфлікт? Як краще поводити себе в конфліктних ситуаціях — наполягати на своєму чи поступитися? До якої межі можна йти на компроміс у стосунках з іншими (з друзями)? Відповідаючи, наводьте приклади.

1. Напишіть листа Юлькові від імені Славка Беркути. Спробуйте пояснити, що в поведінці друга в нього викликає неприйняття.
2. Прочитайте завершення повісті. Зробіть закладки до образів Славка та Юлька.

СУД

Великий зал став тісний і душний від того, що туди намагалася вміститися уся школа. Здавалося, вікна тут не відчиняли років зо два, і шепіт ніби плавав у густому повітрі.

За столом, усвідомлюючи вагомість своєї місії, сиділи юні судді. Мабуть, їм хотілося виглядати старшими, серйозними і навіть грізними. Вони супили брови. Стискали вуста. Їм було доручено вершити, вирішувати і судити. Вони пройнялися повагою до себе і деякою зневагою до решти світу, якій не було надано права вирішувати чийсь долю.

Варвара Трохимівна прочитала листа ще раз. Варвара Трохимівна сказала, що в їхній школі це випадок безпрецедентний, тобто такий, подібного якому ще ніколи не було, і тому вирішено саме так, усім разом обміркувати, якої кари заслуговує Ярослав Беркута.

А потім викликали Славка Беркуту.

Може бути, він не витримав би нервового напруження, зірвався б і крикнув щось, але в залі сиділа мама. Здалеку вона дуже була схожа на школярку, і Славко боявся чомусь за неї.

А сьомий «Б»? Сьомий «Б» сидів у залі, як одна людина.

— Не здавайся, Беркута! Скажи, що ти не винен! — порадив хтось із сьомого «Б». [...]

— ...Нема мені що багато говорити — я не був у кімнаті міліції, я не бачив ніколи людини, яка писала цього листа, я не робив нічого з того, що там написано. Я даю вам слово честі. А коли мені не вірите, то... то... [...]

Рвучко підвівшись із місця, встав Антон Дмитрович:

— Діти, — сказав Антон Дмитрович, — ви знаєте Славка Беркуту?

Ніби розбуджений від злого сну звичними буденними словами, зал озвався сотнею голосів:

— Знаємо!

— Який він?

— Хороший! — ствердив сьомий «Б».

— Можна йому вірити?

— Можна!

Директор щось говорив Варварі Трохимівні, Варвара Трохимівна намагалася спинити Антона Дмитровича, але дарма: зал шепотів, перемовлявся, перегукувався. А потім біля дверей зчинився ще дужчий гомін, хтось сказав: «Пропустіть, пропустіть!» — і повз ряди школярів пройшла до столу, де сиділи вчителі, немолода втомлена жінка. Вона тихо вибачилася, що запізнилась до початку, їй миттю подали стілець, жінка сіла і поглянула в зал. Потім подивилася на Славка, про щось запитала, їй відповіли. Жінка раптом аж злякалась, відсахнулась і знову щось сказала. Зал мовчки стежив за незрозумілою пантомімою.

— Вибачте, — блідим, непевним голосом втрутилася втомлена жінка. — Я хочу... я змушена перервати. Трапилася велика, страшна прикрість — ви... власне, ми, бо й моя вина в тім — ми даремно образили цього хлопця, Славка Беркуту. Він справді не був у нас ні того, ні іншого вечора. Ми з ним ніколи не зустрічалися.

Сьомий «Б» ошалів. Сьомий «Б» кричав, як сто тисяч хлопчаків на стадіоні. І тільки Юлько Вашук не кричав. Юлько Вашук нахилився, щоб зашнурувати черевик.

ЯК УСЕ БУЛО НАСПРАВДІ

А тепер ми майже дійшли до того місця, з якого почали розповідь. Пригадуєте? Вечір, лапатий сніг...

Стефко Вус, вбраний і взутий, лежав на ліжку в непаленій хаті. [...]

На порозі з'явився Юлько Ващук. Він ніколи не зазірав до Стефка і тепер здивовано розглядався по кімнаті.

— О, якого гостя маю нині! Чого вам треба, вельможний пане?

— Справу маю до тебе, Стефане.

— О, Стефане! — передражнив Стефко. — То це ніби я — Стефан?

— Годі, Стефку, не жартуй. Справді, хочу попросити щось. Ти ж, мабуть, у таких справах бистрий. Треба одному типові... вуха нам'яти. Добре, щоб вік пам'ятав.

Був Юлько якийсь ніби затятий, сам не свій, ніби вдавав когось іншого. Не того мамія пещеного бачив Стефко перед собою і не того пишака, що міг виставити перед Стефків ніс нового черевика і вдарити під крило сороку, — якийсь дивний був Юлько, мовби на щось довго перед тим зважувався, і тепер, зважившись, уже не хотів чи боявся вертати назад.

— При чому ж тут я? — запитав Стефко. — Візьми та й намни. Чи тобі мого благословення треба?

— У тім-то й річ.. Я б хотів...

— Ага, ясно! Моя допомога потрібна?

— Та, власне, так.

— Бач, який хитрий! Чужими руками жар загрибати! Не на того натрапив. Не буду за тебе нікого бити. Хто ти мені — брат чи сват?

— Стефку, але того типа необхідно побити. Він мене скалічив. І взагалі...

— Ага, то це свята помста? Ну, нехай. Коли сам не годен за свою кривду відплатити, то йди до Лопуха. Чув про Лопуха? Той кому хоч вуха пообриває. Маєш адресу... [...]

Надворі біліло, ніби сніговиця віддавна гуляла містом. Троє хлопчаків вийшли з гастроному — їм було дарма, що сніг лапатий і пухнастий. Юлько намагався триматися якнайдалі від Лопуха та його приятеля — хоч вулиця чужа, ніхто б не повинен перестріти, але однак не хотілося йти в одній компанії з Лопухом.

Лопух зрозумів. Він порадив Юлькові: нехай не відстає, не розглядається довкола, удаючи, ніби він сам собі йде. Однаково ясно, що вони відтепер одною ниткою в'язані, і нікуди від цього не дінешся.

Вони зайшли в браму. Пляшка вина, булка і оселедець — Лопух хотів підкріпитися, перш ніж рушати на ту вулицю, котрою Славко Беркута мав повертатися додому з тренування. Все було обдумано й виглядало дуже просто і легко.

— Як два по два — чотири.

Втомлена жінка запитала в Юлька прізвище. І він раптом, бгаючи спітнілими долонями шапку, назвався Славком Беркутою.

А в шкільному залі втомлена жінка сказала Славкові:

— Я думаю, ти зумієш вибачити. Я розумію — таке забути важко, але ти повинен нам вибачити.

Коли вона так сказала і подивилася в зал, Юлько Ващук схилився, щоб зав'язати шнурок. Зав'язував довго й старанно, аж доки не почув, що жінка відсунула стілець і сіла. Тоді лиш Юлько випростався, але намагався зробитись маленьким і непомітним, ніби хотів вирости у крісло.

КІНЕЦЬ ЩАСЛИВИЙ, НЕМОВ У КАЗЦІ

[...] Закінчилося все ніби гарно і просто. Два по два — чотири. Так несподівано просто і легко усе розв'язалося. Прийшла ота жінка, і подивилась, і сказала, що він — це зовсім не він, власне, ні, не так, той інший зовсім не він, не Славко Беркута. Усе ніби так просто, так гарно. Як у казці. Судили — вибачили — помилилися, не гнівайся — завтра задачу скажуть на дошці писати. Задача задачею, а що, коли це хтось із сьомого «Б»? Тільки б не з сьомого «Б», бо як же тоді? Як тоді?

Мама схиляється, набирає в долоню снігу і сніговою грудкою — просто Славкові в плече. Славко всміхається — криво, одними куточками уст, і мама більше не намагається розсмішити його. Хлопцеві страшенно кортить роззирнутися, десь там на другому кіпці вулиці — сьомий «Б», усі разом, хтось би подумав, що вони живуть в одному домі, що їм усім по дорозі із Славком Беркутою, не наздоганяють, але й не розходяться, Славкові кортить озирнутись і водночас дуже важко зробити це, мовби хто притримує долонями обличчя — не озирайся, не озирайся.

— Ні, ви скажіть — ми добре зробили, що пішли до тієї жінки в міліцію! Подумати тільки, коли б Антон Дмитрович не підказав, що так треба зробити, — ні, ви тільки подумайте, як би все обернулось, чілдрен! — у тому гурті Лілі розводить долонями в білих рукавичках.

— Коли б я знала, хто це зробив, ну як він міг, як у людини язик повернувся — зробити щось паскудне і прикритись чужим іменем? Я б йому... я б йому... я сама не знаю, що б я зробила!

— Що? — питає Юлько і раптом спиняється. — А що б ти йому зробила?

Він стоїть і дивиться на Лілі — смикаються губи і ніяк не укладаються у звичну зневажливу гримасу.

— Не знаю. Щось би таке зробила, аби він на все життя за падлюку самого себе мав, щоб він сам на себе не міг би ніколи подивитись.

Білі рукавички миготять Юлькові перед очима, одна, дві, десять. Дурниці, звідки десять рукавичок? Завтра та жінка увійде в клас і вкаже на нього, на Ващука.

— А коли б то був я? — ворушить важким, кам'яним язиком у роті Юлько.

— Ні, ви тільки послушайте, послушайте, що він говорить! Чілдрен, він каже...

— Мовчи! — Юлько намагається впіймати білу рукавичку. — Лілі, мовчи! Чуєш?

Нехай завтра, нехай не сьогодні. Ще не сьогодні.

— Юльку, чекай, куди ж ти, Юльку, ну, скажи, що то неправда! — просить Лілі, однак не біжить услід за Юльком, не наздоганяє, стоїть зламана й самотніла, білі рукавички на темному тлі зимового пальта. Лілі стоїть, і тїнь її на снігу — накреслена химерно картина.

— Славку, Беркута, почекай! — десь там попереду гукає сьомий «Б», відважившись нарешті наздогнати Славка. Славко спиняється. Озирається. Ще раз, тепер уже сміливіше. Славко Беркута чекає.

— Егей, Лілі, Юльку, а ви чого відстали? — вимахує хтось рукою.

Біла рукавичка поволі зводиться вгору для відповіді: наздожену. Ковзнувши по втопаному сніжку, хтось перехибнувся і мало не впав. Сміється сьомий «Б». Всміхається Славкова мама. Ловить краєчком ока вираз синового

обличчя. Славкове обличчя трохи розпогіднюється. Білі рукавички зовсім вгамувалися. Не злітають вгору до розсміяного рота. Бо то не так, як у казці.

Вулиця стелиться білим сувоєм полотна. Холодним і чистим. Будинки обігріті жовтим світлом, вікна — як відхилені дверцята печей. Вулиця дихає, вулиця — розтулена долоня міста, по якій можна прочитати його життя.

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

- ▶ 1. Протягом твору кілька разів ужито фразу «Як два по два — чотири» на позначення того, що все зрозуміло. Чи справді просто складаються стосунки між героями твору? З якою метою автор багаторазово повторює цей вислів? Свою відповідь обґрунтуйте.
2. В описі зовнішності друзів автор звертає увагу на їхній зріст. Юлько був високий, Славко — низенький, з короткими ногами. З якою метою автор робить акцент на цих деталях в описі зовнішності героїв? Відповідь обґрунтуйте.
3. На початку повісті автор пише про Славка: *«А якщо ти у вісім років скидаєшся на дошкільнятко, до того ж у тебе ноги болять у суглобах при кожному кроці, то, мабуть, краще ходити попід стінами: безпечніше. Однак Славко не тримався стін»*. Якого символічного значення набуває цей вислів у творі?
4. Про пошуки Славком свого «Я» автор розповідає: *«Юлько вмів малювати, гарно малює Юлько. Славко брався і собі. Нічого не виходило»*. Поясніть, чи допомогло Беркуті в становленні характеру наслідування друга? Коли він відчув, що відшукав серед багатьох інших свою дорогу? Як це позначилося на його поведінці та характері? Свою відповідь обґрунтуйте.
5. Поясніть, чому деякі розділи повісті написані від імені Славка Беркути.
6. Чи можна стверджувати, що образ Юлька Ващука зображено тільки негативно? Свою відповідь обґрунтуйте.
7. В одній із рецензій на повість «Шпага Славка Беркути» її автор розмірковує: *«Хто і що перетворює нас із малку на Будівничих і Руйнівників, чому одні дитячі палаци постають зрештою у камені, а інші — залишаються купкою піску,.. навіть якщо обоє їхні автори були наділені Божим Даром?»*. Поясніть ці слова в контексті повісті Ніни Бічуї.
8. У першому розділі автор чотири рази використовує художню деталь — шапку одного з хлопців. Вона з'являється також ще в одному епізоді у творі. Поясніть, якого змістового навантаження набуває ця художня деталь.
9. Зверніть увагу на пейзаж у першому й останньому розділах повісті. Визначте художні засоби та поясніть символіку пейзажу в цих уривках.
10. Визначте проблеми, порушені автором у творі.
11. Поясніть назву твору. Зверніть увагу на символічність образу шпаги у творі. Запропонуйте свій варіант заголовка та обґрунтуйте його вибір.
12. Чим зацікавила вас повість Н. Бічуї? Чи допомогла ця книжка вам правильно будувати стосунки з ровесниками?

Напишіть власне висловлення «Що означає тримати максимальне навантаження в житті?» (за повістю Н. Бічуї «Шпага Славка Беркути»).

Коли прочитано твір...

Композиція повісті

Композиція твору «Шпага Славка Беркути» доволі складна. Автор починає його з розділу із загадковою назвою «Про те, що сталося пізніше», у якому зображує події, що є найближчими до кульмінації. Такий прийом допомагає авторові тримати майже детективну інтригу до кінця повісті.

Письменниця поєднує різні часові періоди (герої у тринадцять років і в дитинстві), розповідає про події від першої та від третьої особи; подає розлогу, з багатьма подіями експозицію; паралельно веде мову про чотирьох однокласників — Славка Беркуту, Юлька Ващука, Лілю Теслюк і Стефка Вуса. Їхні долі то переплітаються, то на певний час розходяться. У повісті читач також знайомиться з батьками головних героїв, деякими обставинами життя сімей героїв, учнівським та учительським колективами.

Експозиція твору — розповідь про те, хто такі Славко Беркута, Юлько Ващук, Ліля Теслюк і Стефко Вус.

Особливість *зав'язки* полягає в тому, що вона подається, так би мовити, із затримкою в часі. На перший погляд, немає видимих причин для протистояння двох хлопчиків — Славка та Юлька, які змалку дружили, а тепер стають явними антагоністами. Щоб визрів конфлікт інтересів героїв, автор проводить їх через кілька подій: епізоди із сорокою та поїздкою друзів до Блакитних печер, Юлько спалює малюнок після зауваження Славка тощо.

До кульмінації твору підводять кілька епізодів розвитку, кожний з яких стає дедалі напруженішим. І, нарешті, «товариський суд» у школі, коли виявляється, хто є хто з героїв. Він є *кульмінацією* твору. Якщо в спортивній школі герої мірялися фізичною силою, то в актовій залі продовжилося вже моральне протистояння героїв.

Розв'язка повісті закономірно впливає із самого розвитку подій: моральна перемога чесної людини є неминучою.

Обкладинка видання 2010 р.

Тема повісті — зображення становлення характерів підлітків, протистояння підлості й порядності, виховання відповідальності за себе та інших.

Письменниця пропонує поміркувати над дилемою: яким краще бути — талановитим негідником чи не зовсім успішним у навчанні лицарем честі?

Твір утверджує ідею про те, що характер гартується тільки в боротьбі з життєвими труднощами справжньої особистості, орієнтирами для якої є загальнолюдські цінності.

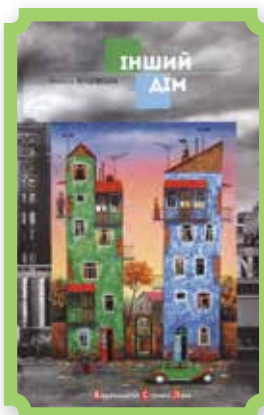
Читаємо із задоволенням

Представляємо вашій увазі кілька надзвичайно цікавих книжок, які тематично наближені до повісті Ніни Бічуї «Шпага Славка Беркути».

Перша з них — оповідання одного з найвідоміших американських письменників-фантастів Рея Бредбері «І пролунав грім». У ній, як і в повісті української письменниці, порушено важливу проблему відповідальності людини за свої вчинки.

Вас також захоплять твори українських письменників, у яких зображено життя ваших ровесників, перше кохання та непрості стосунки героїв між собою та з дорослими.

Отож читайте твори Івана Андрусяка «Закоханий Бурундук та інші розбишацькі історії», Оксани Луцшевської «Інший дім», Тетяни Корнієнко «Медоторка: психологічна казка».

ТВОЇ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Відкрийте в соціальних мережах сторінку друзів літератури. Проведіть опитування серед ровесників, які риси характеру, на їхню думку, повинен виховувати в собі сучасний восьмикласник. Узагальніть результати та організуйте обговорення його результатів на годині спілкування.

ТИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІТЬ

Уявіть собі, що ви хочете драматизувати повість Ніни Бічуї «Шпага Славка Беркути». Напишіть сценарій театралізованої вистави за мотивами твору та здійсніть постановку. Свою роботу представте у вашому навчальному закладі.

Залишитися особистістю

ВОЛОДИМИР ДРОЗД

(1939–2003)

«*Лише через сто років буде відомо, чи я письменник*», — міркував у своїй повісті «Музей живого письменника, або Моя довга дорога в ринок» Володимир Григорович Дрозд. Час давно вже розставив наголоси у його творчості, і нині ми впевнено можемо сказати: «В. Дрозд — талановитий і своєрідний сучасний український письменник».

Народився він 25 серпня 1939 р. в с. Петрушин на Чернігівщині в сім'ї колгоспників. Душевною травмою на все життя стала рання смерть матері. «Сама мати була і добра, і віруюча, і працювала тяжко весь свій вік, не знаючи продиху, — згадував про неї письменник. — Мати навчала: Бог карає злих і любить добрих».

І хоч її син не був злим, але щастя усміхалося йому не часто. «Дитинство моє, якби йшлося про фільм, можна знімати лише на чорнобілу плівку», — розповідав письменник. Володимир Дрозд пригадував голодне напівсирітське дитинство, середню школу за вісім кілометрів від села, шлях до якої доводилося часто долати в дощ і сніг. Підтримки чекати не було звідки. За навчання потрібно платити, грошей в сім'ї завжди не вистачало, тому шлях до інституту талановитому хлопцеві був закритий. Треба було заробляти важкою працею на шматок хліба. Навіть надрукований у районній газеті вірш «Берізка» не переконав батька, що синові треба допомогти здобути вищу освіту.

Підтримка прийшла несподівано від чужих добрих людей. У 1956 р. на засіданні літературного об'єднання В. Дрозд познайомився з журналістами районної газети. Вони допомогли хлопцеві після школи влаштуватися коректором в Олишівську районну газету «Голос колгоспника». Уже через рік у Володимира почалося напружене журналістське життя з відрядженнями по району, статтями про проблеми в господарствах і... невдоволенням посадовців за гостру критику.

Але на порозі стояли шістдесяті роки, коли в суспільстві на короткий час замаячила ілюзія свободи. Вітер змін увірвався в журналістський колектив з появою в редакції письменника Івана Куштенка. Він привіз до зрусифікованої чернігівської провінції столичні ідеї й гарячі дебати, розбудив національні почуття багатьох колег. Поетичні вечори

Володимира Підпалого й Петра Засенка, знайомство з Євгеном Гуцалом і Миколою Сомом утверджували в юнака думки, що настав час змін і письменникові потрібно бути на кілька кроків попереду суспільства. «...Ми після кількох десятиріч тоталітарної пітьми були перші, хто зважився хай на не сміливий ще, але протест», — так оцінював В. Дрозд той період свого життя. У цей час він пише невеликі прозові твори, зібрані потім у збірку новел та оповідань «Люблю сині зорі». Рідко буває так, щоб у двадцять три роки молодий автор став членом Спілки письменників України. Цієї честі В. Дрозд був удостоєний за свою першу друковану книжечку.

Після переїзду до Києва письменник працював у редакціях столичних газет й одночасно навчався в Київському університеті імені Тараса Шевченка. Непросто складалося життя: часто редакції відмовлялися друкувати його твори, були доноси одногрупників за «буржуазний націоналізм», довелося, уже сімейному, служити в армії, бо в такий спосіб влада вирішила ізолювати його від суспільного життя.

Треба сказати, що, прагнучи змін, В. Дрозд не боровся проти всієї радянської системи. Він тільки прагнув, як і багато інших радянських митців, її вдосконалити. *«Ось чи не найбільша трагедія мого покоління: ми були щирі у своїх мріях про суспільство соціальної справедливості...»* — згадував письменник вже після розпаду Радянського Союзу. Але і такі його погляди були розцінені як радикальні та небезпечні.

На відміну від багатьох інших своїх колег по цеху, В. Дрозд не писав «у шухляду». Він наполегливо прокладав своїм творам шлях до читача. Почавши як автор новел й оповідань, він прийшов до великих епічних полотен. Відомими є його романи «Злий дух. Із житієм», «Пришестя», «Острів у Вічності», «Убивство за сто тисяч американських доларів», «Сто літ любові», «Спектакль», «Катастрофа» та інші.

У 1992 р. В. Дрозд був удостоєний Державної премії України імені Т. Г. Шевченка за роман-епопею «Листя землі».

На Київській кіностудії імені О. Довженка режисер Микола Рашеєв екранізував роман В. Дрозда «Самотній вовк» (назва фільму — «Оберіг»).

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Прокоментуйте тезу, що біографія В. Дрозда — віддзеркалення епохи, у яку він жив.
2. Поясніть, хто і що впливало на становлення художнього таланту письменника.

Історичні координати

Оповідання «Білий кінь Шептало» вперше було надруковано в 1965 р. у львівському журналі «Жовтень». Це один із ранніх творів письменника, який він написав у період так званої «хрущовської відлиги». Після виходу оповідання було піддано нищівній критиці за ідеологічно неправильний зміст.

Яка подія дала поштовх В. Дрозду до написання твору? Швидше за все, автор узагальнив багато конкретних життєвих спостережень про життя радян-

ської людини в тоталітарному суспільстві. Як приклад може бути випадок, який письменник наводив у творі «Музей живого письменника, або Моя довга дорога в ринок»: «У моєї мачухи був брат, який постраждав на початку тридцятих років, потрапив до Сибіру, але якось виборсався і незадовго до війни приїхав на гостини у рідне село. Зібравши за столом братів своїх і сестер, почав: “Врем’я таке, дорога рідня, настало: кажуть на біле чорне, і ви кажіть чорне, а на чорне кажуть, що се біле, і ви повторюйте біле, хоч очі ваші інше бачать. Якщо хочете вижити і приліпитися до жисті нової”». І далі автор коментує: «Нові покоління народжувалися із вродженим моральним дальтонізмом¹, ішов природний вибір... У декого саме життя здирало з очей більма², дехто у результаті тяжкої роботи душі прозрівав сам. А більшість аж до наших днів жила з більмами на очах. Так було ситніше і спокійніше».

Щоб говорити про проблеми втрати індивідуальності людини в тогочасному суспільстві, треба було мати велику сміливість. Оминути цензурні перепони й донести свої думки до читачів автор зміг, створивши алегоричний твір про білого коня Шептала.

В. Дрозд не випадково зробив головним персонажем коня. Традиційно в українській літературі ця тварина символізує гордість, вільнолюбство і красу. Автор майстерно досліджує, як крок за кроком відбувається переродження цієї благородної істоти і втрата нею своєї індивідуальності.

БІЛИЙ КІНЬ ШЕПТАЛО

Скорочено

...Сутеніє; раптом

на галявині — кінь — самотній.

Райнер Марія Рільке

Босий підпасок тягнув через бригадне дворище батіг — зимно блискало дротяне охвістя³. Шепталові зсудомило спину: якось повесні він задрімав у приводі⁴, підпасок дошкульно хльоснув, дротинки порвали шкіру, ранка, вподобана гедзями, досі не гоїлася. Хлопчик наблизився до огорожі і хвацько стрельнув батоном, аж луна прокотилась од клуні⁵, що на краю села, та сивою гадючкою повисла курява. Коні, гризучи й штовхаючи одне одного, сахнулись од пострілу в куток. Тією живою, наполоханою хвилею Шептала зім’яло, притисло до жердин; гостро тхнуло потом, він гидливо підібрав губи та весь зіщулився — змалку ненавидів він табун, гурт, і в загорожі, і на пасовиську волів бути сам. Спершу бригадні коні глузували з того, далі звикли й самі почали обминати Шептала. Хлопчик наблизився до конюшні, зазирнув у темну ополонку дверей:

— Дядьку Степане! Казав завфермою, щоб ви до привода конячину прислали. Бо на завтра свиням зелені нема.

¹ *Дальтонізм* — ненормальність зору, що виявляється в нездатності ока відрізняти кольори; *перен.* — невміння правильно бачити світ.

² *Більмо́* — білувата пляма на роговій оболонці ока, яка призводить до сліпоті.

³ *Охвістя* — кінці, краї чого-небудь, що нагадують хвіст.

⁴ *Прівід* — тут: пристрій для нарізання трави.

⁵ *Клу́ня* — будівля для зберігання снопів, сіна, полови тощо, а також для молотьби, віяння тощо.

Шептало нашорошив вуха. Неприємна, знайома млявість — провісниця всіяких прикростей — закрадалася в груди. Сьогодні суботній вечір, роботу скінчили раніше, і він насолоджувався спокоєм та тишив себе надією на завтрашній відпочинок. Звісно, якщо вранці не поженуть до міста. Але він сподівається на Степанову добрість. З конюхом у нього особливі стосунки. Інші коні це відчувають, тому й недолюблюють Шептала. Степан ніколи не б'є його, хіба ненароком у гурті зачепить пугою¹ чи про стороннє око стьобне. Ніколи не посилає на важку роботу, якщо є кого іншого послати. Бо він, Шептало, кінь особливий, кінь білий, а коли й попав у це бригадне стовпище, то завдяки злому випадку, химерам долі. Справжнє місце йому не тут, хто зна, де він може опинитися завтра. І Степан це розуміє. Степан що: маленький чоловічок, навіть не білий, а якийсь землисто-сірий, з брудними, корявими ручиськами. Але навіть він своїм приземленим розумом тямкує тимчасовість своєї влади над Шепталом.

Коні заспокоїлися, розбрелися по загороді. Шептало знову лишився сам. У дверях з'явився Степан, спинився на порозі, пильно дивився на коней; від того погляду млявість обняла груди і покотилася до колін, що зрадливо тремтіли. Шептало вперше пошкодував, що опинився на видноті. Хотілося проштовхнутися в середину табуна, загубитися між ребристих кінських тіл. Він удав, що не помічає конюха, схилив голову до прив'ялої трави.

«На мене вкаже, обов'язково на мене», — думав полохливо, про всяк випадок, щоб прикрість не була несподіваною, хоч певно знав, що Степан його не потривожить.

— Шептала візьмеш, — сказав конюх хлопчиківі. — Тільки зачекай, напою.

Білий кінь підвів голову і жалібно глянув на Степана великими водянистими очима. Привабливість теплого надвечір'я мертвіла, опадала, як зжовклий лист під буйним поривом осіннього вітру. [...]

Шептало старанно, щоб не виказати засмучення Степановим рішенням, жував скошену вранці траву, між якою хоч і траплялись його улюблені конюшинки, але зараз здавалися прісними. [...] Йому кортіло будь-що виправдати Степана, довести, що той не мав кого послати у привід і лише через безвихідь потривожив Шептала. Так було легше — через гірку безнадію перекидався місточок. А може, конюх боїться, що ніхто з коней, окрім нього, не встигне до ночі порізати зелень і свині лишаться завтра голодні? Мабуть, саме так. Вони, люди, знають: на Шептала можна покластися. Такий покірний і роботящий, тільки віжок торкнись, уже чує, вже розуміє, підганяти не доводиться. Він свого досяг, зумів прикинутися; вони повірили — хіба не має пишатися своїм розумом і витримкою? Ще коли його, молодого й гордого, вперше осіддали, ганяли по царині до сьомого поту, хльоскали до кривавих рубців на боках і привели в загін геть вимочаленого, знесиленого, інстинкт білого коня підказав йому, що рано чи пізно люди зломлять його. Супроти вітру довго не пробіжиш, і розумніше до часу прикинутися скореним, лишившись у душі вільним, аніж бути скореним насправжки. Перші роки упряжного життя він побоювався, аби люди не розгадали, що він тільки прикидається покірним, і рвав голоблі з останніх сил. До того ж краще тягти, не очікуючи на батіг, ніж ковтати принизливе підстьобування. В тій добровільній напрузі було щось від самостійності, від волі. Але тепер ніхто не сумнівався в його ретельності, і він іноді дозволяв собі стишувати крок, тягти-

¹ Пуга́ — прикріплений до держака мотузок або ремінець, яким поганяють тварин; батіг.

ся за червоними китицями конюшини на узбіччі дороги. Помітивши на дорожнім піску нетерпеливу тінь людини, докірливо косив оком, мовляв, ви ж мене знаєте, це я так, піджартовую, і спішно переходив на чвал¹.

Степан вийшов з конюшні, поцьвохкуючи довгим, наче гони спечного дня, батогом, відчинив ворота загорожі. Коні, боязко косячись на батіг, почовгали дворищем до бригадних воріт. Шептало, як завжди, перечекав, коли скінчиться тіснява в проході, і вийшов останній. З усього нинішнього життя чи не найважче гнітила його оця табунна, тричі на день, подорож до колодязного корита. Вже багато років, відколи його забрано од матері, ніхто не питав Шептала, хоче він пити чи ні, а тільки відчиняли огорожу, хльоскали батогом і гнали вузенькими провулками, де од густої куряви було так само тісно та задушно, як і од пітних, гарячих кінських боків. З часом спрага почала нагадувати про себе перед загальним водопоєм. Води в кориті часто не вистачало; щоб не цідити крізь зуби іржаву каламуть, Шептало й собі змушений був штовхатись і лізти наперед, у тісняву, ніби звичайний кінь.

Хтось зачепив Шептала копитом — дві молоді кобилки затіяли посеред вулиці, за кілька кроків од Степана, жартівливу штовханину. «Мало вас сьогодні ганяли, — злісно подумав білий кінь, відходячи вбік. — І як цей Степан терпить? Я навів би порядок. Водопій — то водопій, нічого витанцьовувати, ніби в цирку».

Взагалі він ніколи не розумів обмеженості деяких коней, котрі прагнуть на кожному кроці суперечити, огризатися, показувати свій характер. Ніби цим чогось досягнеш, окрім батога. З сумовитою зверхністю спостерігав Шептало, як Степанів батіг розганяв у різні боки молодих кобилок; у цих вороних, сивих, гнідих, перістих так мало розуму, що просто дивуєшся. Особливо коли бачиш усе трохи збоку, як зараз. Скільки потрібно було днів тихої, непомітної боротьби, поки Степан змирився, що Шептало бреде на водопій трохи збоку, трохи позаду, ніби він зовсім не бригадний, а сам по собі! Ні, він не бунтував, не ліз під батіг, а тільки відставав щодня на півголови, на півкроку і озирався на конюха, вкладаючи в той погляд увесь розум білого коня: мовляв, ти ж знаєш, я не підведу, я інакший, ніж вони, нас із тобою таких тільки двоє...

Червоне сонце опускається в роз'юджену куряву, з-за лісу — краєчок грозово-синього хмаристого холоду. В глибині банькатих Шепталових очей — рожеве тремтіння, наче без підків ступає по кризі. Зате скільки незалежності в крутім вигині шиї, в густій гриві, у розміреному переступі струнких ніг! [...] Він усе забував, крім одного: тремтливої ілюзії волі та влади. Попереду клубком куряви котить табун, за табунном — Степан, а за кіньми і Степаном — він, Шептало. І можна досхочу тішитися уявою, що це він, білий кінь, жене до водопою і сірих, і вороних, і гнідих, і перістих. І Степана разом з ними, всесильного, милостивого й злого Степана, а сам ні від кого не залежить і нікому не кориться. [...] Страх провалюється все глибше, виколисана в стійлі довгими ночами ненависть розвіюється, і Шептало поглядає на конюха поблажливо: він не мститиметься Степанові за ті випадкові удари, без цього не можна, без цього ніякого порядку не було б серед коней. Солодке почуття прощення й солідарності з конюхом охоплює Шептала. Він піднімає голову і ласкаво, закликаючо ірже. Степан озирається і, ніби вперше помітив Шепталову сваволю, люто блимає з-під рудих брів:

¹ Чвал — швидкий біг навскач; галоп.

— Ах ти ж, ледаче зілля!

Батіг злітає в червонясте небо, довгий та в'юнкий, тонким дротяним охвістям безжально обвиває Шепталові спину й гостро впивається в тіло. Білий кінь з несподіванки високо піднімає задні ноги, спотикається на рівному місці і, полонений страхом, що вириває з глибини тіла, вганяє в холодний піт, забуває всі недавні думки, кидається в юрму, між гарячих кінських тіл — гнідих, вороних, перистих. А батіг наздоганяє білу спину, січе, жалить...

Образа була така несподівана, приголомшлива, глибока, що білий кінь не пам'ятав, як проминули довгу вулицю й розсипалися по піщаному косогору, нижче якого стримів колодязний журавель, а ще далі, за вищипаною гусьми цариною, аж до самого лісу стелилися луки. Він тільки переставляв ноги, опустивши голову до самої землі, поки свавільний кінський потік кудись, — тепер було зовсім байдуже куди, — ніс його. Шептало ще ніколи не почувалося так зле — несподівано все йому відкрилося, побачилося без попону, без прикрас, ніби відкраяний щойно пласт чорнозему. Його повільно засмоктував глибокий, як прірва, відчай. [...]

І він побіг, збуджено форкаючи та загібаючи копитами пісок, схожий на короткогривого стригунця. Матір упрягали в лісникову двоколку, а він біг збоку зеленими розорами доріг, зазирає в зелені сутінки хащ, заходив по коліна в жовтогарячі лісові ромашки і, наполоханий птахом, що пурхав з-під копит, мчав лісовою дорогою навздогін білій ставній кобиліці. То було дитинство, і пахло воно молоком та конюшиною. Потім вони до самого вечора паслись удвох на лісових галявинах та просіках, і мати розповідала про гордих білих коней — його дідів та прадідів, що гарцювали на залитім різноколірними вогнями помості, і милувались їхньою красою щовечора сходилися людські натовпи. Все життя цирк для нього манливо, запоморочливо пахнув святковістю міських ранкових вулиць. А в цих владних пахощах далечі ховався п'яний дух забутої волі, що просочився крізь сотні поколінь білих коней та несподівано сколихнув Шептала.

Він так і не підійшов до корита, хоч дуже хотів пити; штовхатися зараз між пітних тіл було понад його силу. Стояв трохи осторонь, спрагло нюхаючи вологий пісок, і прислухався до своїх марень, схожих на полохкі досвітні сни. А в тих народжених запахом снах красиві білі коні бродили у виляглій сріблястими хвилями траві, купали дужі тіла в чистих річках і виходили з води на піщані коси, неначе на залиті вогнями циркові арени. Побіля вільних коней теж жив страх, але інший, не Шепталів страх перед Степаном, а будоражливий, живлющий страх, що кликав до відважної боротьби, до змагання.

— Бач, не п'є, бісова худобина, — почувся хриплий Степанів голос, проганяючи видіння. — Надівай недогнудок та й веди, бо не встигнете. Коли б на дощ не зібралось, диви, як суне...

Почувся шерхіт босих хлопчачих ніг, чіпкі руки пригнули голову білого коня, спритно накинули недогнудок¹ і владно сіпнули до себе, Шептало бездумно, із звичною покірністю ступив кілька кроків за хлопчиком і раптом з болісною ясністю, як ніколи досі, відчув свою неволю. Перед очима попливла витоптана власними копитами одноманітна суха земля, диркотів привід, торохкотіло колесо по бруківці, свистів батіг і вибухав лайкою Степанів голос. Шептало задер голову — ніздрі дражнило гострим запахом волі.

¹ Недоўздок — вуздечка без вудил.

— Но-но! — суворо гукнув хлопчак, пробуючи пужалном стегно коня. — Не балуй!

І тоді сталося несподіване для хлопчика, для Степана і для самого Шептала. Од того поблажливо-зверхнього дотику його бридливо пересмикнуло і підняло. Білий кінь з нечуваною силою шарпнувся, вирвав кінець повода, дико звівся на задні ноги, біснувато стріляючи страшними кривавими очима. Цієї хвилини він був справжнім білим конем, відважним та одчайдушним, як його далекі предки. Хлопчак відсахнувся, у грізнім подиві занімів Степан, а Шептало легко опустився на передні ноги, збив копитами сипкий пісок, перестрибнув рів і помчав через гусину царину в лугову синь.

Незабаром форкання коней, Степанова лайка, тягуче рипіння журавля і плескіт води в кориті розтанули, згнули у вечоровій безвісті, ніби їх ніколи і не було. Навколо Шептала росла, ширилась аж до трав'яних, утаємничених обріїв воля; воля пахла живою вільгістю, міцним настоєм лугових трав і молодого сіна. Йому ще ніколи в житті не бігалося так легко. Втрапив на вкочену колесами лугівку, копита відбивали чіткий ритм, і, збуджений тим ритмом, він навмисно прискорював біг, наздоганяючи самого себе та розсипаючи по крутій шії густу білу гриву. Не було ні хомута, ні голобель, і ніхто не сіпав за віжки, вказуючи шлях.

Дорога впала у зарослий верболозом рукавчик, перестрибнула коріння та сухий хмиз і різко завернула вбік, уздовж пересохлого русла. Під ноги білому коневі стелилася висока, що не знала коси, зовсім як у його недавніх нидіннях, трава. Злегка світилися в сутінках пригладжені лігвища вітрів, темніли стрілки щавлю та смачно вабила конюшина. Шептало пірнув у запахи. Мокрі мітлиці лоскотали черево та груди, він нагнув шию, занурич голову у трави. Темно-зеленим хвилям не було кінця-краю: тугі, кошлаті гриви хлюпали в груди, лоскотали ноги.

Шептало спинився, нашорошив вуха і сторожко скосив очі. Він був самсамісінький на всю луку. Мовчала трава, мовчало віддалік громаддя копиць, схожих на вершників, що поснули з піднятими забралами — нерухомими контурами лелек, усе потонуло в безобрійній, німій тиші. Білий кінь сп'яніло заіржав, не в силі стримувати буйної радості. На іржання білого коня коротким клетотом обіззався лелека — клетіт захлинувся в урочистій задумі, і знову все стихло, здавалося, навіки. Шептало упав на спину, покотивсь по луку, з насолодою підминаючи траву та сміючись, як уміють сміятися тільки коні — голосисто й заклично. Над ним висіли зігнуті в колінах ноги, а над ногами — половина неба, волохатого, темного, половина густо-синього, з яскравими блискітками зір. Шептало гордовито кресонув копитом зірку і застиг, ніби чекав на іскру.

Зненацька по волохатій хмарності цьвохнуло болюче білим, наче із сириці плетеним, сяйвом. Шептала різко, поза його волею, крутнуло та звело на ноги. Ще довго не міг отямитися, принохуючись до вим'ятої трави, — сьогодні уперше наполохався блискавки. Неприємний спомин засмоктав у грудях: спека, вигоріле небо, шелест соломи на стерні, щем спини, скусаної гедзями, косарі при обіді. Шептало забродить у овес і відчайно котиться по хрускотливій сухій хвилі, батіг гострий, наче коса, — з чіпкої білої сириці, він біжить по стерні, а батіг жалить, жалить...

Нічна волога стала незатишною, мулькою, ніби стійло повесні, коли немає підстилки. З-за копиць, од річки, віяло теплом. Білий кінь радо попрямував на тепло,

полощучи боки об шерхаті долоні копиць і розгойдуючи одноногих, потривоже-них лелек. Копиці пахли ситою зимовою ніччю, коли завірюха безсило б'ється в стіни, шелестить по дверях сипучим снігом, а в стайні парко й дрімотно.

Але з кожним кроком до річки сінний дух відступав перед п'янкою повинню ще денного тепла і тривожної водяної вільгості, од якої глибше дихалось і кортіло бігти, брикатись, іржати. Коли ж берег упав, оголивши бронзову спину нерухомої, сонної води, Шептало не стримавсь і побіг, перечіплюючись об кореневища верболозів, грузнучи в піску та задихаючись од не званої досі, нестерпної, та все ж солодкої спраги, яку вільно було вгамувати живою, а не іржавою водою. І він рвонув понад берегом, по міліні.

Молотив копитами теплуваті хвилі, бризки смачно дражнили губи. Шептало шурхнув у глибіню і поплив, оглушений плескотом, пінистим виром, що зчинився навколо нього. По небу прокотився невидимий грім і впав десь поблизу, за лісом... Це були найкращі хвилини Шепталового життя. Ніколи досі і вже ніколи опісля білий кінь не почувався таким наповненим живлющою силою природи — од трав'яних хвиль до білих громів у вишині. Вийшов на сизу піщану косу і, струсивши воду, знову заіржав грізно та бойовито, перегукуючись із громами. Тепер йому захотілося спокійно напитись, і він пішов по сизій косі до затоки. Пив скупими ковтками, цідячи воду крізь зуби і шкодуючи, що уже втолив спрагу.

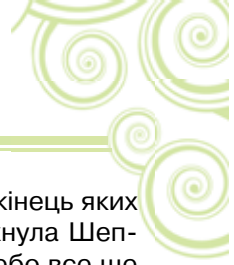
Раптом небо над Шепталом напнулося, наче віжки, коли віз на косогорі, тріснуло навпіл, у тріщину хлюпнуло яскравим світлом, і Шептало побачив у водянім дзеркалі себе — незвично білого, аж до щему в очах. Здивований, він перечекав, не рухаючись з місця, щоб не скаламутити води, поки знову засвітилося, і знову побачив свою чисту, прекрасну білизну.

Перші краплі крихитними копитцями пробігли по затоці — починався дощ. Шептало побрів до ліска — гірка правда, несподівано відкрита, засмутила його. Протягом усього життя в стайні обманював себе: він уже давно не був білим конем. Він був бруднувато-сірим, попелястим і тільки тепер, викупавшись у річці, знову став сліпучо-білим красенем, схожим на древніх предків. Недаремно Степан хльоскав його батогами, як і все інше бригадне бидло.

Узлісся, наскрізь промите дощем та прочесане вітром, гривисто розгойдувалося, ніби голови коней у степу. В шепелявих заростях було темно, мокро і сиротливо. Білий кінь полохливо сахнувся — сосни глухо гупали об землю молодими шишками.

«Степан справді буває дуже злий. Немов щось знаходить на нього, але з ким цього не трапляється, та ще на такій роботі. Скільки нас на одні плечі, а хіба ці гніді, сірі, перисті, вороні, сиві щось розуміють?» Шепталові неждано закортіло почути Степанів голос, ласкаво ткнутися мордою в його замаخورочені долоні, хай навіть ударить, вищирить. Білому коневі бувало завжди по-справжньому гірко, коли його зневажали та били, але незабаром невідомо звідкіля з'являлася винувата довірливість до кривдника. Раніше він дорікав собі за відсутність гордості, але тепер, серед пустинного темного луку, ця довірливість була бажана й приємна. Вона єднала його із селом, із Степаном, як і недогнuzдок, що час від часу потеленькував.

Шепталові подумалося, що весь сьогоднішній вечір — і коли біг, вирвавшись із хлопчачих рук, і коли вигулювався серед високих трав та в річці — він повсякчас відчував на собі владний Степанів погляд. Так застоялий жеребець

змагається з вітром у прудкім бігу по колу, напнувши довгі віжки, кінець яких тримають сильні руки конюха. Але ця гірка правда вже не сколихнула Шептала, він тільки прищулив вуха і прискорив біг. Дощ ущух, тільки небо все ще спалахувало холодним білим полум'ям, вихоплюючи з темряви білого коня, що поспішав до села розмоклим путівцем. На вулицях, між тинів, стояли широкі калюжі, і, коли спалахнула блискавка, Шептало знову бачив у них своє відображення. Він заклопотано зупинився, думаючи, як то здивується Степан. І коні здивуються, бо ніколи не бачили його таким білим, гарним. Степан вважатиме, що він хоче виділитися, показати норів. А справді, кому й що доведеш? Тільки собі гірше зробиш. Краще вже й надалі прикидатися сіреньким та покірненьким. Сьогоднішнє перешумить. Хай завтра у привід відправить чи до міста, а згодом вони з конюхом порозуміються. Недаремно ж білим коням даровано розум. Головне, щоб він, Шептало, знав про свою білизну, а для чужих очей краще лишитися колишнім.

Шептало ступив кілька кроків, ліг у грязюку і покотився по дорожній хлюпавиці. Коли звівся на ноги, вже не був білим конем; до ранку грязь підсохне і він стане таким же сірим, як був досі. Колишній спокій та розсудливість повернулися до Шептала. Звичайно, бригадний двір замкнено, але перелаз між конюшнею і клунею — з одної низької жердини.

Двір знайомо пахнув перепрілою травою та вівсянкою. У стайні не світилося, Степан спав. Коні дрімали у загорожі, під навісом. Біля комор сонно бив у рейку сторож. Шептало обійшов загорожу — ворота щільно причинені і взяті на ошийник. Білий кінь, скільки зміг, просунув голову між двох жердин загорожі та й собі задрімав, притомлений нерозумного блуканиною...

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

- ▶ 1. Обміняйтеся думками від прочитаного твору із сусідом (сусідкою) по парті. Що вас в ньому найбільше вразило?
2. Розкажіть, що вам стало відомо про героя: його предків, дитинство, симпатії та антипатії, погляди.
3. Шептало каже, що «з конюхом у нього особливі стосунки». Чи однакове його ставлення до Степана протягом усього твору? Відповідь підтверджуйте цитатами.
4. Автор каже, що Шепталові *«кортіло будь-що виправдати Степана»*. Коли в нього виникає таке бажання та як воно характеризує героя?
5. Проаналізуйте, як автор зображує поступове переродження гордого коня в покірну худобу. Що означають його слова, що він *«свого досяг, зумів прикинутися»*? Навіщо йому це було потрібно? Відповідь підтверджуйте цитатами.
6. Прочитайте епізод, у якому Шептало спостерігає за тим, як бавилися молоді кобилки. Назвіть у ньому ключові слова, які розкривають характер героя.
7. Прокоментуйте міркування коня: *«можна досхочу тішитися уявою, що це він, білий кінь, жене до водопою і сірих, і вороних, і гнідих, і перістих. І Степана разом з ними, всесильного, милостивого й злого Степана, а сам ні від кого не залежить і нікому не кориться»*.
8. Автор пише: *«Не було ні хомута, ні голобель, і ніхто не сіпав за віжки, вказуючи шлях»*. Чому ж тоді Шептало добровільно повернувся до стайні? Чому він викачався в багнюці, приховуючи свою білизну?

9. Автор однієї з критичних статей про оповідання «Білий кінь Шептало» так оцінює його вчинки: «...у своїй боротьбі за свободу та незалежність ця особистість зазнає поразки». Чи згодні ви з такою тезою? Наведіть два-три аргументи на її підтвердження чи спростування.
10. Поясніть, чому конюх Степан почав порушувати «особливі стосунки» із Шепталом і ставитися до нього так само, як до всіх інших коней.
11. Поясніть, чому автор назвав героя Шепталом. Узагальніть, як герой перероджується із гордого коня в залежного від волі людини.
12. У чому полягає алегоричність образів оповідання?
13. Поясніть значення епіграфа у творі.
14. Чи можна сказати, що оповідання було актуальним тільки в період радянського тоталітарного режиму? У чому його сучасність?
15. Розгляньте репродукції картин Степана Химочки та Веніаміна Кушніра. Які епізоди в оповіданні вони можуть проілюструвати? Опишіть одну з них на вибір.

Веніамін Кушнір. Пути

Степан Химочка. Сон

Обговоріть з однокласниками

Шептало міркує: «Супроти вітру довго не пробіжиш, і розумніше до часу прикинутися скореним, лишившись у душі вільним, аніж бути скореним насправжки».

Що, на вашу думку, краще: кидати виклик несприятливим життєвим обставинам чи змиритися з ними заради самозбереження?

Коли прочитано твор...

Композиція, тема та ідея оповідання

Оповідання «Білий кінь Шептало» охоплює кілька годин життя героя — від надвечір'я після завершення робочого дня до ночі, коли Шептало повертається до стайні. Але автор розширює часові рамки зображуваного. З цією метою він використовує прийом повернення героя в минуле через спогади. Це і розповідь про те, як непокірного Шептала вперше об'їжджали, і згадка про його вільнолюбних предків, їх виступи в цирку тощо. Такий прийом допоміг автору не тільки зобразити головного героя, а й психологічно умотивувати переродження гордого коня на покірного пристосованця.

Події у творі подано з точки зору оповідача, але читач частину з них бачить через призму сприйняття самого коня. У такий спосіб авторові вдається глибше зобразити внутрішній світ героя, його думки, переживання, ставлення до життєвих обставин тощо.

Оповідання має напружений сюжет. Його елементи: *експозиція* — розповідь про коня Шептала, епізод, коли пастушок переказав дядькові Степану, що потрібно прислати коня до приводу; *зав'язка* — Степан посилає до приводу Шептала; *кульмінація* — втеча Шептала зі стайні; *розв'язка* — повернення в загін.

Твір пронизано алегоричністю й символікою. Це не тільки образ коня Шептала як уособлення людини, якій не вдається в несприятливих умовах вижити та зберегти гідність. Це і зображення табуна коней як символ знеособлення людини в радянському суспільстві, і стайня — алегоричний образ тогочасної системи, батіг як символ системи управління суспільством тощо. Але В. Дрозд, як талановитий письменник, вийшов далеко за рамки зображення радянського життя. Проблеми, порушені у творі, будуть актуальними завжди в будь-якому тоталітарному суспільстві, тому можемо говорити про універсальність авторських художніх узагальнень.

Тема оповідання — зображення компромісу непересічної особистості з обставинами та власною совістю, що призводить до втрати нею самої себе. Ідея — засудження системи, що нівелює особистості, і пристосуванства, яке неминуче призводить до краху.

Напишіть власне висловлення на тему «Що означає — подолати в собі раба?».

Витаємо із задоволенням

Тим із вас, хто захоче більше дізнатися про В. Дрозда, радимо прочитати його автобіографічні твори «Як я народився. З веселої автобіографії», «Музей живого письменника, або Моя довга дорога в ринок», «Пришестя», «Острів у вічності».

Кого не залишила байдужою доля коня Шептала, прочитайте її продовження — твір В. Дрозда під назвою «Кінь Шептало на молочарні».

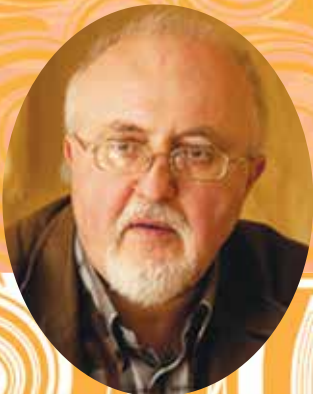
ТИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

Створіть у соціальних мережах сторінку й вивчіть ставлення учасників групи щодо того, наскільки сучасне українське суспільство позбавилося комплексу рабів — спадку тоталітарної радянської системи. Узагальніть результати. Проведіть у школі флешмоб з метою привернути увагу старшокласників до актуальних проблем.

ТВОЇ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Об'єднайтеся з однокласниками у творчі групи й розробіть проект «Молодь творить майбутнє». З цією метою підготуйте сценарій документального фільму, проведіть інтерв'ю та зафільтуйте їх. Організуйте в класі (школі) його перегляд й обговорення.

ЯК ПРИВОРКАТИ СВОЇХ ДРАКОНІВ

ЮРІЙ ВИННИЧУК

Народився 1952 р.

Відомий український письменник, журналіст, редактор, знавець галицької кухні, людина безкомпромісних поглядів і великий патріот України Юрій Павлович Винничук народився 18 березня 1952 р. в місті Станіславі (нині — Івано-Франківськ).

Ще змалку майбутній письменник захоплювався літературою, часто відвідував міські бібліотеки. Батька, лікаря обласної лікарні, добре знали й шанували в місті, тому Юрію дозволяли користуватися фондами, до яких іншим читачам доступ було обмежено. «Я був записаний до різних бібліотек — і серед них була бібліотека видань іноземними мовами. Завдяки цим виданням я знав американських, латиноамериканських та європейських письменників ще до появи російських перекладів. Саме тому я вивчив іноземні мови — я ж ніколи слов'янських мов спеціально не вчив. Але вперто читав, про значення якихось слів лише здогадувався. З часом їх нахапався так, що тепер я на всіх слов'янських мовах можу читати». Ознайомлення з набутками світової літератури допомагали Юрію Винничукові долати «залізну завісу»¹, бути обізнаним з кращими зразками красного письменства, публіцистики, наукових досліджень, а через них — із тогочасними мистецькими, філософськими та політичними ідеями Заходу.

Захоплення літературою привело Юрка Винничука на філологічний факультет Івано-Франківського педагогічного інституту. По закінченні вишу деякий час він працював у редакціях газет, був режисером Львівського естрадного театру «Не журись!», для якого писав сценарії вистав і пісенні тексти.

Оскільки члени родини Ю. Винничука воювали в лавах Української повстанської армії, а погляди щодо чинної на той час влади були критичними, він розумів, що його твори не могли з'явитися в офіційних виданнях.

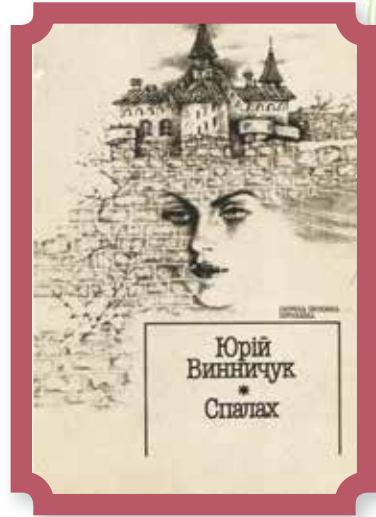
¹ *Залізна завіса* — термін, яким позначали ізоляцію країн соціалістичного табору під проводом СРСР від країн Заходу. Залізна завіса перекривала людський, інформаційний і культурний обмін між ворогами в «холодній війні», що точилася між радянським і західним світом майже до кінця ХХ ст. Одним із матеріальних втілень цього рубежу став горезвісний Берлінський мур.

Але в рукописах їх поширювали друзі та шанувальники. Лише в 1990 р., коли захитались устої Радянського Союзу і в Україні стало можливо друкувати заборонені раніше твори, побачила світ перша збірка прози «Спалах». У ній читачам представлено самобутнього автора, який уміє вибудувати цікаві сюжети, створювати яскраві образи, дотепно й вишуканою мовою розповідати про події та героїв.

«Мені подобаються з письменників... ті, хто епатував¹ публіку чи бавився у відверто фантазійні речі», — розповідав Ю. Винничук. Можливо, у цих словах криється розгадка автора, який періодично приголомшує українців своїми сміливими вчинками, коментарями та містифікаціями. Він не боїться розвінчати лицемірів і лжепатріотів, скинути фальшиві маски з псевдоправителів.

Щодо творів, то письменник любить створювати казкові або фентезійні сюжети, через які пропонує читачам поміркувати над важливими філософськими й суспільними проблемами сучасності. Двічі митець став лауреатом премії «Книга року Бі-Бі-Сі»²: 2005 р. — за роман «Весняні ігри в осінніх садах», 2012 р. — за роман «Танго смерті».

Юрій Винничук — автор збірки поезій «Відображення», повістей «Ласкаво просимо в Щуроград», «Діви ночі», романів «Мальва Ланда» і «Танго смерті», упорядник антологій української фантастики XIX ст. «Огнений змії», української літературної казки XIX ст. «Срібна книга казок», серії книг «Юрій Винничук презентує», «Казкова скарбниця» та ін.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. У мережі Інтернет доберіть матеріали про патріотичну та громадянську позицію Юрія Винничука. Підготуйте повідомлення й виголосіть його на уроці.
2. Зайдіть у Facebook на сторінку письменника та періодично переглядайте його дописи, за бажання долучайтесь до обговорення. Пам'ятайте, ніщо так не збагачує людину духовно, як спілкування із цікавими особистостями.

Про свою письменницьку «лабораторію» Ю. Винничук розповідає так: «Щоб створити текст, потрібно увійти в транс. Я часто беру та читаю когось із письменників, які близькі до того, що я збираюся писати. Щось таке пов'язане з настроєм. Годинку почитаю — і сідаю писати. Ніби підзарядився від акумулятора. Це штучне створення настрою, але коли

¹ Епатувати — вражати, дивувати, приголомшувати кого-небудь порушенням загальноприйнятих норм і правил.

² Книга року Бі-Бі-Сі (Книга року ВВС) — літературна нагорода україномовним літературним творам, що їх присуджує Британська телерадіомовна корпорація (Бі-Бі-Сі). Уперше премію було вручено 2005 р.

я починаю писати, то цього вже не потрібно». Але не варто сприймати ці слова письменника буквально. Ю. Винничук не повторює чужий твір, а, відштовхнувшись від нього, продовжує й часто розкриває його з іншої, навіть парадоксальної¹, сторони. Розгляньмо, як відбувається процес «розкодування» іншого твору й набуття нових художніх смислів на прикладі повісті-казки Ю. Винничука «Місце для дракона».

Цей твір — своєрідна рефлексія² на відому й резонансну у свій час п'єсу російського письменника Євгена Шварца³ «Дракон» (1944 р.) та його кінематографічний варіант — відомий фільм-притча режисера Марка Захарова⁴ «Убити дракона» (1988 р.).

В умовах тоталітаризму й суцільного контролю держави над людиною ці два мистецькі твори художньо досліджували проблему тиранії та її руйнівних наслідків для людини. Ідея твору — необхідність знищення деспотії в країні та раба в самому собі — набувала важливого суспільного звучання. Стисло ознайомимось із сюжетом п'єси Є. Шварца.

У казкову країну потрапляє лицар Ланцелот і дізнається, що в ній править Дракон. Він тиран⁵, але мешканці міста змирилися зі своїм рабським становищем, їм воля не потрібна. Коли юнак убив дракона, вони покійно схиляються перед новим деспотом. Тоді Ланцелот вирішує *примусити* людей знищити в собі рабів. Але таким учинком він сам стає тираном, адже насильно нав'язує людям свою ідею, нехай навіть і гуманну.

У повісті-казці «Місце для дракона» Ю. Винничук використовує деякі мотиви та образи творів Є. Шварца й М. Захарова, але пропонує альтернативне⁶ їх тлумачення.

Події відбуваються в князівстві Люботин. Багато років тому затихли війни із сусідніми державами, тому володар розпустив військо. У князя підрастає дочка Настасія, але немає лицаря, за якого можна її віддати заміж. «Чого доброго, князівна задіветься, і князь не матиме спадкоємця, розпадеться держава, яку з таким трудом клеїли до купи його пращури». Як бачимо, на перший погляд побутова проблема пошуку нареченого для князівни набуває великого державного значення. Правитель оголошує турнір, на який звідусіль з'їжджаються лицарі. Кожен прагне крові у двобої з ворогом та перемоги над ним, щоб стати нареченим Настасії.

↪¹ *Парадоксальний від парадокс*: думка, судження, що різко розходиться зі звичайним, загальноприйнятим і суперечить (іноді тільки на перший погляд) тверезому глуздові.

² *Рефлексія* — самоаналіз, роздуми людини над власним душевним станом.

³ *Шварц Євген Львович* (1896–1958) — російський радянський письменник, драматург, автор понад двадцяти п'єс для драматичного та лялькового театру. 1944 р. — «Дракон» — казка в 3-х діях.

⁴ *Захаров Марк Анатолійович* (нар. 1933) — радянський і російський режисер театру та кіно. Народний артист СРСР, художній керівник Московського театру «Ленком».

⁵ *Тирán, дэспот* — жорстокий правитель, дії якого ґрунтуються на свавіллі та насильстві.

⁶ *Альтернатіва* — необхідність вибору між двома або кількома можливостями, що виключають одна одну.

У цей час люботинський князь дізнається, що в країні з'явився дракон, якого лицар може вбити й здобути славу. Переможець пошлюбитися з Настасією — і країну буде врятовано. Однак виникають зовсім несподівані перешкоди: дракон Грицько — поет, добра душа, яка нікому не бажає зла. Але він розуміє, що в тихій країні запущено механізм насилля й ненависті. Щоб покласти цьому край, він погоджується принести себе в жертву заради щастя та суспільного добра.

Чи став щасливим князь, коли досягнув своєї мети? Ні, совість не дає йому спокійно жити. Він приходить на могили дракона й пустельника та в уявній розмові з ними чує страшну правду:

— І я вмер... — сказав дракон. — І ви побачили — зло не від мене.

Пустельник витер долонею мокре обличчя:

— Я казав: не від нього зло... Воно в нас самих.

Як бачимо, Ю. Винничук пропонує свою інтерпретацію історії про дракона.

Тема повісті-казки — добро і зло в житті людини та історії.

Вони у творі помінялися місцями: кровожерний дракон є добросердним, а люди, навпаки, — справжні дракони. Автор розмірковує над багатьма важливими питаннями: Що пробуджує зло в наших душах? Чи усвідомлює людина відповідальність за свої вчинки перед самою собою і перед суспільством? Які наслідки має для людини її вороже ставлення до інших? Коли людина й суспільство починають шукати зовнішніх ворогів? Хто і в який спосіб може спинити насилля?

Автор художньо узагальнює думку, що, навіть скоєне зі шляхетних намірів, зло залишається злом, воно може запустити ланцюгову реакцію й утвердити в суспільстві безпідставну агресію й «драконячі закони». Тоді переможців не буде, програють усі, тому що в такій боротьбі в людині буде зруйновано все людське. Який вихід із цього становища? Для досягнення суспільного добра кожен має встановити контроль над власними думками й діями, тобто приборкати дракона в самому собі. Наші дракони — це гріховні пристрасті, егоїзм і агресивність, і з ними потрібно боротись. І горіть людині чи тому суспільству, що шукає зовнішніх ворогів, замість того, аби боротись зі своїми внутрішніми недоліками.

Зустрівшись із жорстокими законами, дракон Григорій іде на самопожертву, він готовий віддати своє життя заради того, щоб спинити зло й указати шлях до гармонійного життя. Але люди безжалісні, тому однієї жертви може виявитися замало, щоб вони усвідомили свої помилки.

«Де взяти ще стільки драконів, аби кожен з нас мав кого розп'яти? Де взяти стільки іуд¹, аби мати на кого перекласти провину? Коли народ не має кого проклинати, сили його підупадають» — такі гіркі висновки автора наприкінці твору. Так утверджується ідея відповідальності кожного за власні вчинки й моральність суспільства.

МІСЦЕ ДЛЯ ДРАКОНА

Повість-казка
Скорочено

Не від того я помру,
Що на світі буде война.
А від того, що вона
Мого вірша не достойна.

РОЗДІЛ I

[...] Дракон ще був зовсім молодий. Минуло вісім років, відколи він вилупився з яйця, що пролежало, може, із сотню літ у печері. Не було кому заопікуватися ним та навчити драконячого способу життя, бідолаха навіть не знав, чим повинен харчуватися, і їв собі травичку, листячко, різні там ягідки, дикі яблука й груші. Цілими днями просиджував у печері, тільки вночі виповзав на прогулянку, і через те ніхто й не підозрював про його існування. Але якось він серед ночі забрів до густелезного лісу, проблукав у ньому до світанку й, коли вже повертав назад, натрапив у гайку біля річки на чиюсь хатину, з-за хатини чулося лунке гупання. Дракон спинився й зацікавлено почав наслухати. Небавом затихло і з-за рогу вийшов старий чоловік, несучи оберемок дров. Дракона він помітив щойно тоді, як висипав дрова біля порога, і хоч оте чудовисько на ту пору було всього лиш завбільшки з вола, проте й цього виявилось достатньо, щоби чуб на голові в пустельника — скільки вже там було його — заворушився, мов трава схарапуджена.

Оце так і почалося їхнє знайомство.

Дракон ще й говорити не вмів, був наче мала дитина. Та голову мав тямущу і досить хутко навчився говорити по-людськи. Вони бачилися мало не щодня, і минав їхній час у цікавих бесідах. Єдине, на що пустельник ніяк не хотів погодитись, це навчити дракона грамоти.

— Не драконове це діло, книги читати. Я тебе не відраджую, але хто хоч краплю мудрості зачерпне, довіку ситий не буде. Від багатої мудрості много скорбі, і хто примножує знання, примножує печаль. Я пішов на пуцу не з добра. Колись воєводою був, але зажерся із батьком теперішнього князя. Мені його безперервні військові походи впоперек горла стали. Воює, воює, а який із того мав хосен²? Ані клаптика землі не зумів приточити до Люботина. Плюнув я та й подався сюди. Нічого іншого не залишається, як книги читати. Дещо й сам пишу. Оце ось діяріуш³ свій списав, а це — літопис люботинський. Комусь цікаво буде — прочитає та й мене добрим словом спімне⁴. Мені книж-

¹ *Іуда* — тут: зрадник. Іуда зрадив Ісуса Христа.

² *Хосен* — користь.

³ *Діяріуш* (пол. *diariusz* — щоденник, сімейна хроніка) — записи, зроблені певною особою про події свого зовнішнього та внутрішнього життя.

⁴ *Спімнути* — споминути, згадати.

на мудрість на користь пішла. А тобі навіщо? Я тебе й так можу надоумити, без книг. Дракон приходять на світ лихо чинити. За гріхи наші людські мусимо спокутувати, бо така воля Господня, і не тобі проти неї йти. Так же й пращури твої чинили, ніхто з них себе не пострамив. А книги добра вчать. Як же ти зло чинитимеш, коли праведним станеш?

— Що ви таке говорите, дядечку?! — жахнувся дракон. — Та мені й на думці ніколи не було зло чинити. Що мені хтось поганого зробив?

— Е-е, синку, не бідкайся даремно, бо що має бути, те й буде. Нікуди від долі своєї не втечеш. Подивися на себе — гадаєш, для краси тебе таким здоровилом Господь сотворив? А ти ж іще рости й рости будеш. Усе в природі має своє призначення, і горе тому, хто піде проти цього.

— Ніхто ще про мене не знає.

— Дізнаються. А як станеться теє, не матимеш уже спокою. Приїдуть і поличуть тебе на герць¹. Мусиш згинуть.

— За що?

— А так — ні за що. Дракон повинен згинуть. А герой пошлюбить князівну і займе престол. У князя нема сина. Де він спадкоємця візьме? Ти для нього тепер як манна небесна. Чи робиш зло, чи ні — ніхто й не питає.

— Я не хочу гинути, ще й не нажившись. І нікому ніколи зла не вчиню.

— А це вже не зарікайся. Буває, що й вовка змалечку приручать та при хаті тримають. І що з того? Вовк все їдно в ліс дивиться. Підросте й дремене, а то ще й хазяїна зажере.

— Гадаєте, і я з вами отак зроблю?

— На все воля Божа. Я тобі в душу не зазирну і кров'ю твоєю не покермую.

— Якщо вже й ви мені віри не ймете, то хто ж повірить?

— Я тобі вірю. Чого ж? Вірю. Але це протиприродно. Чи ти чув коли, щоби зайці вовків жерли, а вовки на луці паслися? Ну добре, ти жив сам як палець та й харчувався чим попало, але чи можна бути певним, що ти колись не розсмакуєш м'яса? Спочатку якоюсь пташиною чи рибиною, а згодом козлом розговієшся. А тоді, так само, як і вся порода твоя, на людей кинешся. Був тут — не за моєї пам'яті — дракон. Мабуть, родич твій, бо у тій же печері жив. То він час від часу якусь дівку ловив та й обідав усмак. Піде на жнива, було, вибере наймолодшу... До-овго з ним воювали. І ніхто не зумів подолати, аж Чорний лицар об'явився. Отой і голову драконові стяв.

— Ви хробака з'їли б? — зненацька перебив його дракон.

— Тьху! Що ти мелеш?

— Оце так мені м'яса з'їсти. Я виріс на траві й траву їстиму. Навчилисьте мене вже стільки всього, що як іще й грамоти навчите, гірше не буде.

— Бач, тобі пальця в писок не клади! — розсміявся пустельник. — Гаразд, навчу.

І навчив. Та так, що й сам дивувався з успіхів учня.

Минув час, і докотилися до пустельника чутки, що князь уже довідався про дракона й оголосив лицарське рушення.

— От так, синку, — зітхнув, — прийшла година випробування. Мусиш стати до бою.

— За що ж вони ополчилися проти мене?

¹ Герць — двобій, битва.

— Такий звичай. Як вони захочуть тебе убити, то й з-під землі вигребуть. Ти — дракон. Цього досить. Жоден володар ніколи не змириться з тим, щоб на його землях жило якесь чудовисько. І дарма — чинить воно руйнації чи так от, як ти, книги почитує, — мусить бути убите.

— Я все одно не стану до бою.

— Біда, що й я тобі не поможу. Ніхто мене й слухати не стане. А людей не перехитруєш. Біс, хоч і який уже майстер, а й той ради не дасть.

— Не можу цього зрозуміти. Повинна ж бути якась справедливість. А Бог?

— Ну-у, Бог! Не тобі до Бога взивати, бо ж не для добра він таких, як ти, насилає.

— То і Господь зло чинить?

— Якщо зла не буде, звідки добро пізнаєш?

— То така ваша правда людська?

— Який Бог, така й правда, — сказав пустельник і сам вжахнувся сказаному та почав хреститися.

— Не хрестіться. Він і вас на жорна свої покладе. [...]

У шинку «Під веселим раком» висіли на стінах портрети князів, на портретах сиділи мухи. Шинкар був у розпачі.

— А мух! А мух! Господи, і звідки вони лишень беруться, га? Їх бін аїд, скільки живу, стільки мух не видів, Ривко! Ривко!

Його пишна жіночка з'явилася з тацею чистих кухлів.

— Що таке, мій Мойшеле?

— Та як що? Як що? Скільки мух! Слухай, Ривко, я думаю, все це недаремно. Хтось нам ті мухи насилає. Може, з-за гряниці? Там ся тільки й дивлять, аби бідному Мошкові яку пакість підсунути. З тими гоями¹ треба ся пильнувати. Вчора стільки тих лицарів приперлось — яй-яй-яй! — як вошей до пса на хрестини. Що вони тут виробляли! Один такий мені каже: «Сідайте, Мошку, до нас та й си випийте гапличок». Я, дурний, сів, а той мішігін мені жабу підклав. Я-ай! Що з тої бідної жаби стало!

— Ой, скорше б уже того змія забили. Може, спокій настане.

— Де там! З тим змієм ще мороки буде і буде. Я си думаю, що все це недармо. Хтось нам тих зміїв мусить насилати. Може, з-за гряниці. Бо дуже вже він хитрий. В нас таких не буває.

— Слухай, Мойшеле, а може, того змія наші сюди наслали?

— А що ти гадаєш? І це може бути. Але тільки чого не попередили, що я маю робити? Чи кричати «бий змія!», чи ціхо-ша мовчати?

— Я думаю, треба кричати разом зі всіма. Так безпечніше.

— Але коли той змії наш? Потім питають: чого кричав?

— А так питають, чого не кричав. [...]

...до шинку зайшов сам таємний радник, весь у чорному одязі, та ще й з чорним плащем через плече.

— Чого це ви завмерли й витріщились, як жаби на купині? — спитав радник, роззираючись по стінах. — Скільки мух... Звідки вони беруться?

— Я би вам сказав звідки, — вклонився шинкар. — Але й не знаю, чи можна.

— Я вам дозволяю.

¹ Гой — в сучасних івриті та ідиш — позначення нееврея (не-іудея в юдаїзмі), трапляється в повсякденній мові в значенні «іновірець».

- Це все з-за грониці! От звідки.
— Що? З-за грониці? А звідки ж у вас такі відомості?
— У нас жодних відомостей нема, а тільки так собі міркуємо, що то мухи не наші.
— Ми з ними боремося, — підказала Ривка.
— І перемагаєм! — закивав головою шинкар. — Я всіх загроничних мух записую сюди.
В руках шинкаря з'явилася дощина з карбами.
— Гм-гм... — зам'явся радник. — Хто б сподівався від вас такої ретельності? А з нашими мухами як?
— Відчизняні мухи найкращі в світі! Їх зовсім не чути. О! Слухайте! Чуєте?.. Це гудуть загроничні мухи! А наші — та їх зовсім не чути. Сказано — свої.
— Гаразд, а що ви думаєте про дракона?
— Про дракона? Та я про нього так погано думаю, що отако взяв би та й роздер на кавалки, ногами потоптав і сказав: «Щоб більше сюди не ходив!»
— Ага! — насторожився радник. — То ви вважаєте, що й він з-за грониці?
— Аякже! З самої Візантії. Це їхня робота. І я собі так міркую, що ми повинні одімстити. Вони нам грецьких драконів, а ми їм — люботинських щурів. Хай начуваються! А наші щури — самі знаєте — найкращі в світі. Куди їхнім драконам?
— Пфу-у... — радник аж витер спітніле чоло. — Ото наплів! Вмієте! Нічого не скажеш... [...]

РОЗДІЛ III

- Доброго вечора, — привітався князь до пустельника, що сидів на призьбі. (...)
— Ви чули про змія, що ото в нас об'явився?
— Чого ж не чув?
— У нас, бачте, який клопіт... Лицарі поз'їджалися з усього князівства. Є й з Моравії, і з Польщі, і з Каринтії, і з Сілезії, і з Крайни. А змії, чортяка, заліг у печері й носа не показує.
— Він і не покаже.
— Як то?! А вам звідки теє відомо?
— Я говорив з ним.
— З драконом?!
— Так. Це дуже миле сотворіння.
— Вперше щось подібне чую.
— А так воно є. Це дуже дивний і незвичайний змії. Не їсть м'яса, а лише траву та овочі. Він ще нікому зла не вчинив. Коли видихає повітря, то задирає високо голову, щоб не обсмалити дерева.
— Гм, це й зіправді якесь диво дивнеє.
— То ще не все. Він і книги читає.
— Книги? Та ви що, глузуєте з мене?!
— Чого б я з вас глузував? Кажу, як воно є. Я сам його навчив грамоти.
— Пресвята Трійця! А то вам для чого було робити?
— Він мене попросив.
— І що ж він там читає?
— Все, що даю йому.
— Певно, й Біблію та Євангеліє далисьте?

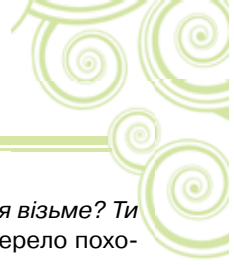
- Дав.
- Та-ак... Тепер усе ясно. От яку ви мені свиню підсунули! Без ножа зарі-зали! Мститися?!
- Я? Мшцуся? А то за що?
- А що — ні? Це ж ви з моїм батьком погризлися, а тепера на мені, бач, і окошилося.
- Коли я з драконом познайомився, він уже був таким.
- Яким же се?
- Добрим.
- То замість того, щоби втовкмачити у його дурну голову, що ні дракон, ані жодне інше чудовисько добрим бути не може, ви книги підсовуєте?
- Я йому розтлумачив усе, але ж не вимагайте од мене неможливого. Як можу навчити його робити зло, коли й сам не знаю, як це робиться.
- Ніхто вас про це й не просить. Треба було дозволити розвиватися його драконячим інстинктам, а не перешкоджати в цьому. Принаймні грамоти не слід було вчити.
- Він мене дуже просив... Ну, а й... Просто ми з ним затоваришували.
- Гарних ви собі товаришів підбираєте! Нічого не скажеш.
- Які вже є.
- Ну гаразд. А що ж мені оце чинити?
- Не знаю. Він не хоче битися з лицарями. Не хоче крові проливати. Йому хочеться жити собі спокійно у печері, нікого не рухати і щоб його ніхто не рухав.
- Але ж таке не буває! Де хто чув, щоб дракон займався книгами?!
- Ви ще не все знаєте. Він і вірші пише.
- Пресвята Діво Маріє, дай мені сили це все перенести! Ви мене у гріб загоните! Я отак із вами ще трохи побалакаю і взагалі з глузду з'їду! Вірші пише... Це ж помислити тіко! Дракон-пііта! [...]

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

- ▶ 1. Розкажіть, що вам стало відомо про дракона: його народження, звички, характер. Поясніть, чому він був нетиповим у сімействі драконів. Відповідь підтверджуйте цитатами.
2. Розкажіть, хто такий пустельник. Відповідь підтверджуйте цитатами.
3. Поясніть, що спільного в поглядах пустельника та дракона. Свою відповідь підтверджуйте цитатами.
4. Пустельник і дракон — гуманісти. Чи відразу вони порозумілися? У якому питанні їхні погляди розходилися й чому?
5. Прочитайте міркування пустельника, як потрібно людям поводитися з драконом. Чому він, освічений і з прогресивними поглядами, говорив про дракона, як відстала неписьменна людина? Свою відповідь обґрунтуйте.
6. Поясніть, чому пустельник не хотів учити дракона читати? Що означають його слова: «...хто хоч краплю мудрості зачерпне, довіку ситий не буде. Від багатої мудрості много скорбі, і хто примножує знання, примножує печаль».
7. Прочитайте діалог дракона з пустельником, у якому вони порушують проблему добра і зла, Бога й нечистого. Прокоментуйте погляди кожного з них.

8. Пустельник каже Грицькові: «У князя нема сина. Де він спадкоємця візьме? Ти для нього тепер як манна небесна». Чому він так вважає? Яке джерело походження вислову «манна небесна»? Поясніть його значення.
9. Прочитайте епізод із розділу I, який зображено іронічно та сатирично. Про що в ньому йдеться? Поясніть, яких смислових відтінків він набуває і як автор виявляє своє ставлення до теми розмови персонажів.
10. Розкажіть, яким були уявлення обивателів про дракона. Як вони відображали суспільну думку в князівстві? Чи відрізнялись їхні оцінки від уявлень князя про дракона? Про що це свідчить? Відповідь підтверджуйте цитатами.
11. Прокоментуйте репліки князя й пустельника в діалозі:
  - Певно, й Біблію та Євангеліє далисьте?
  - Дав.
  - Та-ак... Тепер усе ясно. От яку ви мені свиню підсунули!
 Чому князь обурився вчинком пустельника?
12. Висловіть припущення, як розгортатимуться надалі події у творі. Чому ви так думаєте?

1. Зробіть закладки до образів дракона, пустельника та князя.
2. Прочитайте розділи I–V і складіть до них складний план.

— Е-е, що там... — помнявся трохи, та врешті випалив: — Був у мене князь...
Усмішка щезла з драконової морди.

— Що він хотів?

— Про тебе розпитував. Я все, як було, розказав.

— А він?

— Злився, що грамоти тебе навчив... Ну і взагалі... Пояснював йому, що ти й без книг зла б не чинив...

— Звичайно.

— ...не та натура. Таким уже ти вдався на свою біду. Але князь своє знає — йому треба князівну заміж видати, oprіч того, боїться неслави. Скрізь, де з'являлися дракони чи там інші чудовиська — однороги, велетні, людоджери або лихі чаклуни, — всюди їх рано чи пізно знищували. Князь не може йти проти звичаю.

— Нехай пустить чутку, що мене вбито, а я сидітиму тут, як миш, тихенько. Мені б лиш із вами бачитися та книги читати. А більше нічого не треба. Як захочу погуляти, піду по той бік гір у ліс.

— От сам йому і скажеш. Нині він ополудні заїде до мене. [...]

[Князь зустрічає дракона Григорія, і той йому читає свої вірші.]

*Ти сни колись бачив рожеві і білі —
у течії їхній гойдалося тіло.
Де зникло усе? Поринаєш в пергамент,
виловлюєш тихі слова на свій лямент
і світ викладаєш отими словами,
в якому ніколи не мав навіть мамі.
А світ цей жорстокий такий і шалений —
суть черви во чревію і гризь щоденна.
Мовчи і надійся, що смерть коли-небудь,
твій слід загубивши, пройде попри тебе.
Даремні надії — умийся сльозою! —*

*меча вже занесено над головою.
Набридло усім тої днини чекати,
коли ти, посічений, будеш конати.
Ніхто над тобою тоді не заплаче...
Умреш, проклинаючи долю собачу.
Коли дим густий моїх слів спопелілих,
ілюзій розтрачених, марень зотлілих
у душу сумну почина проникати,
чи можу я квітами, доле, співати?*

— Ось маєте! І це не єретик¹? — князь потрусив у повітрі рукописом. — Це, я вам скажу, більше ніж єретизм! Він називає наш світ жорстоким, а во чревію нашого світу суть черви і гризь щоденна! Га? Чи це не мене часом і не моїх лицарів має він на увазі? Черви! Що ви на це? У нього, виявляється, ще були якісь ілюзії та марення. Щодо чого? Як мене круг пальця обвести?.. А «квітами співати»? Це вже чорт батька й зна що! Дракон співає квітами?! Дракон знає тільки одну пісню: вогонь, кров і руїна! Ось ваша пісня!.. Де це ви тільки подібних ідей набралися? Га?! Не дозволю!.. І де — на люботинській землі! Ну чому це чудо не явилось у туманному Альбіоні? Чому не десь на Сінайських горах, а в нас, у нашому Богу душу винному Люботині?.. За що мені така кара, Господи?! І чим я тебе прогнівив? І постив, і сповідався, а в нагороду — явлення пресвятого Григорія, в миру — дракона! [...]

— Він талант, — погодився пустельник. — Справжній християнин.

— Ну, ти не той... — надувся князь. — Дракон-християнин! Ти такими словами не розкидайся. Сказано в Писанії: «І пошлю на вас змія». А цей, з дозволу сказати, змія, — князь поплескав дракона по лапі, — викинув такий фортель!.. [...]

До вуха його долинуло глухе постукування об камінь, яким було завалено вихід на галявину. Дракон відсунув брилу і побачив обох вчорашніх гостей.

— Ну, я не казав? — замахав руками князь. — Зганьбив ти мене, лобуре, перед усім світом.

— А що таке? — здивувався дракон.

— А те, що лицарі плюнули та й пороз'їжджалися по хатах. Все. Можеш тішитися. Ти свого добився.

— Нічого я не добивався.

— Хіба? Ти не вилазив з печери — цього не досить? Лицарям набридло панькатися з тобою. Тільки дурно я таку купу грошей протринькав.

— Заспокойтеся, ваша світлість, — сказав пустельник. — Чим же тут зардиш, як воно таке вродилося? Плоть драконяча, а нутро людське. Та що людське? Янгольське!

— Отож-бо й воно, що янгольське. А я через того янгола скоро з глузду з'їду. Хоч нікому не розкажуй — сором же який! [...]

«Не доб'юся я нічого, — бідкаючись, розмірковував князь. Правда, є ще о дин шлях — добром узяти. Чом би й ні? Адже що можна відмовити князеві, того не відмовиш товаришу. Хіба я не можу затоваришувати з драконом? Далєбі, мені й прикидатись не доведеться. Цей дракон таки досить компанійський».

¹ *Єретик* — людина, яка відступилась від догм панівної релігії, послідовник ересі.

Князь і цього дня, і надалі більше не зачіпав болючої теми, дракон відчув себе вільніше й виявився приємним співрозмовником. Князь навіть забажав послухати вірші, й дракон їх читав, заплющившись, похитуючи у такт головою.

Звідтоді день у день сходилися вони утрюх, і князь тішився, що його дипломатичні заходи обходяться досить дешево. Ці посиденьки були приємні для всіх. При дворі ніхто й гадки не мав, куди князь так часто зникає. Таємницею володіли тільки воєвода і Настасія.

Кілька днів пустельник не з'являвся в печері, а що таке й раніше траплялося, то ні дракон, ані князь не дуже й хвилювалися. Працюючи над літописом, він не раз усамітнювався. Але четвертого дня дракон занепокоївся і, діждавшись ночі, подався до лісу. Лихе передчуття охопило його, коли наблизився до хати. Вітер тракав розчахнутими вікнами, рами скрипіли і протягло скавуліли.

Дракон обережно просунув лапу в двері й витяг лаву, на якій лежав пустельник.

— Нічого, нічого, — заспокоював себе дракон. — Я заберу вас до себе. Мусите поправитись. Що я без вас?

Пустельник мовчав і дихав дуже слабо.

Змій заніс його до себе в печеру і пильнував усю ніч, а вранці, коли старий розплющив очі, напоїв його зіллям.

— Добре, що ти мене сюди завіз... Ти не знаєш, як страшно на самоті помирати. Я лежав і молився: не дай мені, Господи, вмерти серед темної ночі...

— Ні-ні, не покидайте мене, — жахнувся дракон.

— У тебе ще є князь. Він непоганий чоловік.

— Так... після того, як змирився, що я на герць не вийду, бачимося ледве не щодня.

— Мені казав, що ти єдина істота, з якою цікаво йому розмовляти. В замку всі в ньому бачать лише князя. А тут він перестає бути князем.

— Зате я не перестаю бути драконом. Не думаю, що він позбувся свого бажання знищити мене.

— Коли народ засне, то спить так міцно, аж поки не почує на своїй горлянці ножа убивці... Ти — той ніж. Ти все ще біля горла... Податок збільшили — дракон винен. Хлопців до війська забрали — дракон винен. Град вибив збіжжя — і тут винен дракон. На тебе геть усе можна списати... Вночі, коли мені смерть перед очима стояла, думав про те, що зле вчинив. Не варто було втручатися в закони природи. Не ми їх творили, не нам їх міняти.

— То ви вже шкодуєте, що мене вчили?

— Шкодую... Народженому в темряві і помирати в темряві легше. А кому вдалося хоч промінчик світла уздріти, смерть йому в тисячу разів страшніша.

— Так, це правда. Але я вже знаю, що зроблю. Я вийду на герць. Заради князя, заради його доньки і заради Люботина. Мого Люботина. Бо ж це і моя земля!

— Що ти говориш?! Ти повинен жити! Життя володаря не варте й одного рядка поета! Ти повинен писати!

— Але мені не дають!

— То йди звідси! — аж застогнав пустельник. — Йди геть від людей! Іди в непролазні хащі, в скелі і в болота! У тебе ж крила! Ти забув про них?.. Злети у небо, тільки подалі від ненаситної юрби! Бо не пише, як Бог, хто не терпів, як пес!

— Але я вже без людей не зможу. Я пишу для них!

— Вони ж тебе вб'ють! Зрозумій: коли йде війна — гинуть лише вояки. А коли володар хоче зміцнити владу, — поети гинуть у першу чергу.

— Але ж вас теж, хоч ви і втекли від людей, турбує доля Люботина! І ви переживаєте, що буде, як князь помре, не залишивши спадкоємця. Ви так і не стали справжнім пустельником! Ніколи не затуляли свого серця від світу!.. А хочете, аби я це зробив?.. Пізно! Я вже вріс в оцю землю і мушу вмерти на ній і за неї!

— Та ніхто ж про це й знати не буде! Коли людина йде на смерть за вітчизну, то ім'я її потім прославляють у віках. А ти був драконом і ним зостанешся. Ти загинеш як дракон, а не як поет і герой. Люботин ніколи не дізнається правди. Героєм стане той, хто уб'є тебе. Навіщо ж оця жертва? Кому ти її приносиш?

— Вам! Вам — за все те добро, що зробили для мене!

— Господи! Ну як я тобі поясню, що все це намарно? Далеко важливіше твоє писання! Мудрий завше поступався дурному!

— І глупота завойовувала світ.

— Молю тебе! Іди звідси! Тікай від цього підступного світу! Живи серед звірів! Звірячі закони — людяніші! — Пустельник рвучко звівся на ліктях. — Я хочу, щоб ти жив! Я хочу, щоб ти був! — та тут же й схопився за серце. — Ти ще не все... не все... сказав...

Дракон злякався:

— Що з вами, учителю?.. Ляжте, заспокойтеся...

— ...ти ще мусиш... — простогнав, опадаючи, — мусиш жити...

— Ні! Не вмирайте!

— ...наперекір усім князям...

РОЗДІЛ IV

[...]

— Знаєте що... я вирішив... словом, я згоден.

— Га? — стрепенувся князь. — Що ти кажеш?

— Я згоден.

— На що?

— Вийти на герць.

— Та, — відмахнувся князь, — облиш. Я вже змирився зі своєю долею, — а сам спідлоба за драконом стежив, остерігаючись видати радість, яка захлеснула його гарячою хвилею.

— Я не жартую... — дракон відкашлявся. — Зіправді хочу битися з лицарями. Посилайте гінців. Як зберуться, й виїду.

— І ти будеш битися?

— Буду.

Князь усе ще не вірив почутому. Для більшої певності осушив кубок і налив ще.

— Але стривай... чому ти передумав?

— Осінь... така пора, що смуток виїдає душу... Мене кличе до себе вчитель. Я чую ночами, як він приходить до мене і кличе за собою... Одного разу вві сні просив мене, щоби я виявив своє милосердя і вчинив вашу волю... (Невже він не помічає, що я брешу? Він не хоче помічати...) Тоді я не послухав його. І ось тепер... так, тепер, мені здається, я готовий стати на герць. І загинути... як мої предки... І як того потребує звичай. [...]

На світанку двоє вершників вигулькнуло з густого туману й спішилося біля печери. Годі було пізнати князівну в постаті, закутаній у чорний плащ.

Дракон, почувши умовний стукіт, відсунув брилу.

— Ви вже прийшли?

— Так, завтра герць. Я прийшов попроситися з тобою і просити ще одну послугу... Мені, розумієш, грає велику роль, від чиєї руки ти загинеш... адже це має бути людина, котра небавом стане володарем Люботина... А мені зовсім не байдуже, кому дістанеться престол... та й донька... Тому я просив би тебе... якщо це можливо... Якщо тобі буде не важко... е-е...

— Кажіть. Я на все згоден.

— Так от... один з лицарів матиме на шоломі голубу стяжку.

— Я все зрозумів.

— Ну що ж... тоді... пробач мені, що так склалося... повір, я дуже шкодую...

А дочка нехай лишиться в тебе.

— Добре.

— Твої вірші...

— Я залишу їх тут, на могилі... Ви збережете їх?

— Збережу.

— А мене поховайте біля мого вчителя.

— Я все зроблю. Прощай.

Князь поплентався з галявини. Поки йшов, увесь час його підстьобувало бажання озирнутися, та він пересилив його. «Я повинен бути сильним, я князь, — шепотів собі, — я зробив усе, щоб врятувати Люботин. Ніхто мене не осудить».

РОЗДІЛ V

— Ой, як гарно! Які тут квіти! — Настасія зачудовано роззіралася по галявині. — Боже, у нашому замку одне павутиння і темрява, а тут так чудесно! Я, здається, не привіталася?.. Пробачте, а ви не бачили дракона? Кажуть, він живе у цій печері. Мене тато привіз, щоб я сиділа тихенько в куточку і чекала, поки визволять.

Дракон лежав на траві й кліпав очима від здивування. Що це за жарти? Дивиться на нього і питає, де дракон. Так от які ці жінки! Хоч перед смертю дізнаюся, що воно за птиця. Він звівся на ноги і спитав голосом якомога ніжнішим:

— Хіба не видно, що я і є дракон?

— Ви? Дракон? Боже мій! Хто б подумав! Але ж ви зовсім-зовсім, ну ані от настілечки не страшний! Я навіть можу підійти до вас і погладити по носі... Можна?

— О, ясна панно, це для мене велика честь... — він аж замружився від задоволення, коли князівна провела теплою долонею по його прохолодному носі. — Але, скажіть, будь ласка, якщо я не схожий на дракона, то на кого?

— На великого-великого метелика.

— Правда? — він засоромився й опустив очі.

— Я, знаєте, як увійшла, зразу подумала: «Який гарний метелик!» Навіть збиралася звернутися до вас: «Привіт, Метелику! А де дракон?»

— Мені було б дуже приємно... У снах я не раз був метеликом, пурхав серед квітів. Це були найсолодші сни.

— Ну от ми й познайомились. Я вас буду називати Метеликом. А ви мене Настунею. Гарзд?

— Мене ще так гарно ніхто не називав. Лише пустельник, коли казав «сину».

— А мені... мені снилося — ой, тільки нікому не розповідайте! — мені снилося, що я маленька-маленька дівчинка, а коли прокидалась, то заливалася слізьми, що вже доросла. Це так противно — бути дорослою! Всі тільки й туркотять про заміжжя.

— Хіба вам не хочеться закохатися?

— Ну, закохатися я, звичайно, не проти. Але для князівни — це надто велика розкіш. Краще не закохуватися, бо все одно видадуть за іншого... Одного разу я таки закохалася. Він був сином садівника і підрізав троянди в саду. Я глянула, і мене обпекло. Ох, якби він у ту хвилину підвів очі й сказав: «Моя люба, тікаймо звідси!» — побігла б із ним на край світу. Але за ту хвилину оманни ми встигли б добігти хіба лиш на край саду. Там я отямилася б і вернулась назад... Зрештою, він навіть не глянув на мене. А я ще довго вимріявала лицаря, що був би схожий на нього.

— А як вам той лицар з голубою стрічкою?

— Ах, пан Лаврін? Але ж він старий, Метелику!

— Зате, видно, бувалий.

— Ой, у нас всі двірські кралі мало не мліють, коли його бачать.

— А вам що — навіть серце не тьохне?

— Ще й як тьохне! Але тільки тоді, коли бачу його джуру.

— Чим же він так вас полонив?

— Ой, він такий, такий... ну й не знаю... я б з ним...

— І на край саду?

— Ха-ха... не тільки.

— Нікуди той джура не втече. Буде й далі при вашому чоловікові. Та й при вас.

— Ну й ну, Метелику! Це ви вже кудись не туди заїхали... І як тільки вам вдалося розгадати мої найпотаємніші думки? Яке знання двірських звичаїв!

— Ви мені лестите.

— Метелику, не повірите — мені ще ні з ким так легко не розмовлялось, як з вами. Здається, вам би порозкривала геть усі свої таємниці... Це велике щастя мати когось такого. Я вам обов'язково-обов'язково розповім про своє кохання з джурую... Серед ночі я обережно вийматиму руку з-під голови пана Лавріна і тихо-тихо, навшпиньки прокрадатимусь у сад... А там у саду... я забуду про все на світі. Тільки він і я! І місяць! І солов'ї! [...]

Лицарі знову з'їхалися в долині перед печерою, де, на їхнє щире захоплення, височіла гора вибілених вітром кісток та черепів. [...]

Дракон почув галас і зрозумів, що пора виходити. Опустив голову на могилу пустельника й поцілував камінну плиту. «Скоро я прийду до вас, і ми знову будемо разом», — прошепотів. Коли він помолився і встав, князівна спитала:

— Вже йдете?

— Пора.

— Боже, як це все безглуздо!.. Раптом подумала... що я ваш убивця. Не розумієте? Я — справжній ваш убивця. Якби не було мене, може, обійшлося б і без цього герцю... Довкола одна брехня. Щойно вийдете з печери, як мушу перевдягнутися в оці ось лахмани. Так-так, адже я не на бенкеті була, а в лапах лютого дракона. Татуньо про все подбав. Оцю сукню, що на мені, повинна спалити. Тато її довго вибирав і вибрав таку, щоб не шкода було... І це ще не все! Ось пляшечка, бачите? В ній фарба червона. Кілька кривавих крапель — розумієте? — тут-там... кілька подряпин голкою... Зате яке враження!

— Ну і що? Ваш батько не винен, що мусить брехати. Якби я був справжнім драконом, то й не треба б цієї кумедії.

— Або якби князь був князем... І я — сама собою... І всі люди — людьми... А не драконами. Ах, я знаю, що зроблю! Зараз вийду до них в оцій чистенькій сукні... Нехай побачать, що нема вже кого визволяти...

— Що це вам на думку спало? Покиньте ці істерики! Тут йдеться не стільки про вас, як про долю князівства. Я на цій землі народився і зла їй не хочу... Нікуди вас не випущу з печери.

— Мені остогидла брехня! Я хочу вирватися з цього заклятого кола липових героїв! — говорячи, весь час спідлоба стежила за змієм.

— Ви самі заспокоїться чи мені вас утихомирити?.. Так, я не був до сьогодні драконом, але зараз став ним. І доведу це... А коли вам хочеться правди, то ось вона: я зовсім не добрий, а просто боягуз. Це страх не дозволяє мені бути лютим... Травичку їсти безпечніше...

— Неправда! — скрикнула Настасія. — Як ви так можете?

— Я ще й не те могу, — твердо відповів дракон. — Тому ліпше займіться своєю зовнішністю. А то наче ви й справді десь балювали, а не в печері сиділи.

— Ну й займайся! Противний!

Дракон посунув з печери. Князівна витерла сльози і подумала, що й справді підозріло виглядатиме в цій сукні.

...Сукня догоряла, коли князівна помітила на могилі пустельника сувої жовтого пергаменту. Один був розгорнутий.

*Коли осінній лист лаштується в дорогу
І гуси його кличуть за собою,
Коли туман вінчається з імлюю
І поруч для розмов нема нікого,
Надходить смуток у плащі рудому
І переслідує уперто й люто,
Влива у спогади гірку отруту
І не дає розрадити нікому.
Але тепер ваш образ, Панно світла,
Як промінь, що крізь ночі проникає,
Мені в очах притьмарених завітнув.
І про щасливу днину пригадає,
Коли були ми тільки вдвох на світі.
Тепер я сам. Молюся і згасаю.*

— Це... невже це про мене?

Атрамент¹ був свіжий.

Лицарі вишикувалися півколом, а за ними джури, кожен за своїм паном з наготовленими списками й мечами на заміну.

Раптом звідкись вигулькнула чорна постать таємного радника. За мить він уже стояв на кам'яній брилі з піднятою рукою.

— Хвилинку уваги! Шановні лицарі, славні борці за свободу і незалежність нашого краю! Маю честь відкрити сьогоднішній урочистий бій з драконом, який увійде в історію, можливо, як найкровопролитніший з усіх, що будь-коли відбувалися на цій землі.

¹ Атрамент — чорнило.

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

1. Князь у розмові згадає Бога й Богородицю, Біблію та Євангеліє, обурюється, що дракон назвав світ людей жорстоким. Чи відповідають слова його справам? Про що це свідчить? Свою відповідь аргументуйте.
2. Пустельник характеризує Григорія так: *«Плоть драконяча, а нутро людське. Та що людське? Янгольське!»* А ще він називає дракона справжнім християнином. Наведіть приклади на підтвердження цієї думки.
3. Проаналізуйте вірш Григорія. Як він розкриває уявлення дракона про людське суспільство? Чи справедливі його слова? Наведіть докази на підтвердження своєї думки.
4. Поясніть, як ви розумієте слова пустельника: *«Коли народ засне, то спить так міцно, аж поки не почує на своїй горлянці ножа убивці... Ти — той ніж. Ти все ще біля горла... Податок збільшили — дракон винен. Хлопців до війська забрали — дракон винен. Град вибив збіжжя — і тут винен дракон. На тебе геть усе можна списати...»*
5. Розкажіть, як автор вирішує проблему взаємин митця з правителем і суспільством. Які погляди на цю тему відстоює дракон, а які — пустельник? Висловіть своє ставлення до цієї проблеми.
6. Пустельник перед смертю ставить діагноз люботинському суспільству: *«Звірячі закони — людяніші!»*. Наведіть приклади із твору на підтвердження цієї думки.
7. Розкажіть, як дракон перевіряє щирість дружніх почуттів до нього князя. Чому, дізнавшись про істинні його почуття й наміри, дракон не відмовляється від участі в поєдинку? Свою відповідь аргументуйте.
8. Опишіть, якою ви уявляєте Настуню. Чи заслуговує вона справжнього кохання та принесення жертви заради неї? Свою відповідь обґрунтуйте.
9. Поясніть значення слів князівни *«...якби князь був князем... І я — сама собою... І всі люди — людьми... А не драконами»*. Змоделюйте ситуацію відповідно до цих побажань Настуні. Як тоді житиме країна?
10. Проаналізуйте, у чому виявлялося лицемірство князя та його дочки. Наводьте приклади з тексту.
11. У творі всі герої розуміють, що суспільство морально хворе. Чому в князівстві ніхто не наважується змінити порядки на краще?

1. Доберіть у прочитаних розділах цитати до характеристики образів дракона, пустельника та князя. Зробіть закладки в підручнику. Прочитайте розділи VI–VII і складіть до них складний план.
2. Послухайте на каналі YouTube пісню «Не від того я помру» у виконанні Віктора Морозова та гурту «Мертвий півень». Підготуйтеся до обговорення питання про роль епіграфа у творі.

РОЗДІЛ VI

«Дивно, тоді, коли вперше лицарі мене викликали на бій, я аж трусився від ляку, я повз, тікав од навісного диму, боровся за життя, мов топелець, а зараз мені однаково. Бо це я чиню з любові до мого вчителя і до князя. Яке щастя мати друзів і могти для них пожертвувати життям! Воістину це дозволено тільки людям! Вдячний долі, що дала мені хоча б у останній день відчутти себе людиною... Пустельник помилявся. Не можуть люди бути гіршими від звірів... Але зараз я — лютий-прелютий дракон! Я — той, хто викрав князівну! Гори кісток перед моєю печерою — це моя робота! Смерть мені!»

Він виповз із печери, і неймовірний шум оглушив його на мить.

Грали труби, аж надривалися, гриміли литаври¹, ревіла оскаженіло юрба там, на горбах, де в тіні під дубом розмістився князь зі своїм почтом. Іржали сполохано коні, хоч на очі їм і накинуто було сітки, щоб не так виразно бачили вони страшне чудовисько, а лицарі вдаряли мечами по щитах і вигукували бойові гасла.

Дракон затупцяв на місці.

Що ж тепер?.. Заревіти, чи що? Хоч би хто підказав, як це все має виглядати.

Враз усе стало байдужим, а те гарцювання перед його носом скидалося більше на копошіння мурашви.

І він подумав: «Чи не лягти мені ото на траві, та хай собі роблять, що хочуть? У мене тільки два місця вразливих — око і око. Затулю їх лапами, що мені зроблять?» Проте, уявивши собі цю картину, всміхнувся — гарний був би з мене дракон. [...]

І дракон, перебрівши річечку, став якраз навпроти пана Лавріна. Лицарі помчали на змія з усіх боків, а підскачавши ближче, задзенькотіли мечами по драконячій лусці. Мечі відскакували, мов од скелі, списи ламалися або, вигнувшись дугою, випорскували з рук невдатних нападників.

Не так це вже й страшно. Дитяча гра. Треба хоч для виду поборюватися з ними. Він почав ревіти й крутитись на місці, метляючи головою так, що збоку виглядало, наче він і справді борониться.

Тут і джури осмілили й собі, прискочили до змія та щосили загамселили мечами і топірцями. Нарешті й пан Лаврін пришпорив коня та пішов на дракона, але на відміну від інших не махав дурно мечем, а вибирав місце вразливе, гарцюючи під самим носом в чудовиська.

«Так, ну що ж — пора», — подумав змій і, вдаючи, наче від когось захищається, нахилив голову так, аби зручніше було поцілити його лицарю з голубою стяжкою.

Пан Лаврін помітив цей рух і замахнувся мечем, та враз відчув, що рука задеревіла, — драконове око, наче маленьке озерце, дивилося на нього таким розумним поглядом, і в оці блищала сльоза, а в сльозі грало осіннє сонце. Око дивилось і ніби підказувало — коли, я чекаю! Мурашки побігли по спині в лицаря, такого він не сподівався, щоб з'явилася жалість до змія. До змія, котрий вкрав князівну...

Юрба збуджено ревіла, багатоголосе «Рубай!» вдарило, наче велетенський птах, об груди скель і відбилосся луною. Вже й джура підскачов:

— Колить, пане!

Але мить була втрачена, дракон одвів голову.

«Не можу ж я, мов бовдур, отак стоять, інакше всі здогадаються».

І знову гарцювання і брязкання мечів. Комусь вдалося сіконути мечем так, що загнав його під луску на животі й злегка поранив, виступила кров. Боляче не було, проте дракон зрозумів, що живіт у нього теж вразливий. Тепер лицарі знають, куди треба рубати. Слід бути обережним.

І справді, лицарі й джури враз перестали бити будь-як, а весь час намагалися вдарити під черево. Дракон крутився, як дзиг'а, врешті зловив мент і знову підставив око лицарю з голубою стяжкою.

¹ *Литаври* — ударний музичний інструмент, що має форму півкулі, отвір якої затягнений шкірою; різновид барабана.

«Чому він тоді не рубав? Ах, певно, помітив сльозу. Це була мимовільна сльоза, ваша світлість, я не хотів, пробачте, більше не буду. Коли ж!»

Інші в цей час сікли живіт, хоч і без особливого успіху, бо виявилось, що не так просто заганяти меч під луску, гецаючи на переляканому коні. Ніхто не помітив опущеної голови дракона. Лише пан Лаврін і його джура були поблизу. Лицар звів меч для удару, зціпив зуби і — побачив своє відображення в оці дракона. Вимучене походами й боями, пооране зморшками обличчя дивилося на нього. І так виглядає жених прекрасної Настасії? [...]

— Чому він зволікає? Що він вичитує щоразу в моєму оці? Один помах мечем — і все. А князь аж на ноги зірвався — так прагне моєї смерті? Я не винен, ви ж бачите, ваша світлість, що я не винен. Я роблю все, як домовлено. Що на душі в цього лицаря? Невже милосердя? Тоді це такий самий виродок, як і я. Ото клопіт на мою голову. Ну, як і цього разу він не зарубає мене, то Бог свідок, я не зламав слова. [...]

— Руба-а-ай!!!

І лицар, заплющившись, навідліт рубав мечем у те око, в якому він наче у дзеркалі, та в цю мить налітає джура, бо терпець йому увірвався, і спис його з розгону впивається, мов жало оси, а голова драконова сіпається, і меч пролітає повз око, опускається на спис і перерубує його.

Дракон важко падає, голова його гупає об землю, і чи то причулося лицарю, чи й справді долинуло: «Дякую».

Увесь натовп, який був, посипався з гори, князь, мов дитина, підстрибуючи, погнав щодуху й собі. Лицарі з'юрмилися біля голови дракона і навперебій пояснювали одне одному, як усе відбулось. Ошелешений джура весь час смикав свого пана за рукав і бубонів:

— Я не хотів... ви зволікали... а я й... списом...

— Все гаразд, — одмахувався пан Лаврін. — Може, воно й на краще.

— Ви не ображені?

— Та ні. Дай спокій.

— Не може бути! — Джура і сміявся, і плакав, усе ще не випускаючи з руки уламок списа.

Надбій князь.

— Молодець! Я знав, що ви! Герой!

— Та це не він! — почулося несподівано.

Князь отерп.

— Не він? Я ж сам... як він мечем... А хто?

— Ось, джура. Та покажись ти!

Князь глянув на хлопця, потім на спис, що стримів з драконового ока, і все зрозумів.

Три дні і три ночі гуляв Люботин, славлячи героя, переможця дракона, лилося вино і пиво ріками, шипів і пинівся мед, грали музики, аж їм руки німіли...

Спочатку князь не був тим дуже втішений, що здобув собі неждано такого юного зятя, та пан Лаврін зумів його переконати, розхваливши на всі заставки цноти свого вихованця. Князь заспокоївся. Князівні ж одразу припав до серця хоробрий джура, і тому з весіллям не забарилися.

Лицарі роз'їхалися, везучи на грудях на шнурку хто кіготь, а хто зуб дракона, щоб мати змогу посвідчити свою участь у тій славній битві. Лише пан Лаврін не згодився нічого собі брати на згадку; а коли довідався, що князь збирається дракона поховати, то сам зголосився допомогти.

Дракона поховали на галявині біля пустельника. Коли вже було по всьому і вояки розішлись, лицар спитав:

- Чому ви його поховали саме тут?
- Він сам цього забажав.
- Хто? Дракон? Ви що, з ним розмовляли?
- Уявіть собі, любий мій, розмовляв. І не раз.

І тут князь із незрозумілої спонуки узяв та й розповів усе, як було, говорив, наче хотів сповідатись, в розповіді очищаючись від содіяного, говорив, уникаючи зустрічатися поглядами, а через те й не бачив, як міняється обличчя лицаря, як пальці його стислися в п'ястуки. Воевода поривався зупинити князя, але марно. Коли князь закінчив і зиркнув на лицаря, то страх засвітився в очах його — він не впізнав лицаревого обличчя, бо те, яке побачив, було налите люттю і болям.

— Якби я міг, — процідив лицар крізь зуби, — якби я міг, то з великою насолодою розчерепив би вам оцим келепом¹ голову. Ви мені ненависні! Ви і весь наш задрипаний Люботин! Я проклинаю вас!

Він рвучко обернувся й покинув остовпілого князя.

Того ж дня сів на коня й, ні з ким не попрощавшись, виїхав з Люботина.

РОЗДІЛ VII

Осінь запанувала в князівстві. Вітри налинули зі сходу й принесли холод і хмари, дрібний дощ-січенець моросив безперестанку, і тривала сльота перетворила дороги в місиво.

Князь тинявся по палатах, проклинаючи дрижаки, і боровся з нудьгою. Останнім часом він уже не міг ізвладати з собою — постійно чогось бракувало, все довкола страшенно обридло і баглося чогось такого, що він і сам гаразд не усвідомлював, почував себе так, начеб нутро його вишкребли й зосталася тільки одна оболонка. Порожнеча зяяла всюди, на що не глядів. Якийсь біль, незрозумілий біль проліз йому в душу і звив собі там кубло, цей біль ятрив його і душив ночами, примушував прокидатися в холодному поту, з виряченими од жаху очима. Все частіше снівся дракон. Він нічого не говорив, тільки сумно дивився, і велика сльоза бриніла у нього на віях, а в сльозі грало сонце. Нічніці знемагали князя. У нього зникло бажання до їжі, вихудлий, із запалими щокми, неголений, з посірілим обличчям, одлякував навіть сторожу.

Раптом зрозумів, чого йому бракувало, — розмов з драконом. Не міг уже ні з ким розвіяти своєї нудьги, і спогади про ті дні, коли він, щоб добитися свого, їздив у печеру та здружувався зі змієм, не відпускали його зі свого полону, бо ось, нехотячи, прив'язався до нього.

Пращури з портретів дивилися на нього, і, здавалось, ті погляди пропікають саме серце.

Ну що ви вирячилились? Ви ж були такі самі! Не такі? Не кривили душею? Не обманювали? І не кривоприсягали? Ви — погани, що не відали Святого Письма, як смієте дивитись на мене осудливо? Я зробив усе, щоб врятувати Люботин!

Він вискочив з покою, вирвав з рук переляканого сторожника галябарду² й кинувся до портретів. З несамовитою люттю здирив їх зі стін і топтав ногами,

¹ *Кел'єп* — старовинна ручна зброя, що має форму молота, насадженого на довгий держак.

² *Галябарда* — те саме, що алебарда: старовинна зброя — сокирка у вигляді півмісяця, насаджена на довгий держак зі списом.

а коли останній образ упав на підлогу, випустив з рук галябарду, сів і розплакався, і той плач для нього був наче літній дощ після довгої посухи.

Наступного ранку взяв бутель вина і три кубки, накинув на коня кожуха й виїхав з замку.

На галявині, оточеній скелями, було тепліше, вижухла мертва трава ледь-ледь ворушилася, наче волосся якоїсь велетенської істоти. Князь постелив кожух межі двома могилами, поставив на кожній по кубку й налив.

— Давайте, хлопці, вип'ємо, їдять його мухи... Осінь... така пора, що можна звар'ювати¹. Ненавиджу її... Ех, не слухайте мене. Це так... до слова прийшлося... А ви пийте, пийте... — вилив вино на могили і налив знову. — Тобі скільки вже? Вісім? О, та ти жеребець! Пий! Добре вино? Це мені з Волощини привезли... У нас теж роблять, але квасне таке, хай йому біс. До рота візьмеш — Київ побачиш... Ех, що б я без вас, хлопці, робив? Такий цей Люботин, що й не поговориш ні з ким.

Пустельник кивав головою, а дракон замріяно дивився на небо, і ворушилися його крила, наче збирався злетіти.

І наступного дня знову приїхав князь. Цей день був препаскудний, пронизливий холод пробирав до кісток. Але пустельник і дракон уже чекали на нього.

— Га, бісова негода! Ви не замерзнете? — спитав у пустельника, який сидів на своїй могилі в одній довгій сорочці. — Візьміть мого кожуха. Не хочете?..

Дощ лив і лив, кожух під князем хутко промокнув, і весь він скоро вже був як хлющ, вода збігала по обличчю, по бороді, проте йому було байдуже, бо сидів з друзями.

— Скоро зима. Все замете, все вибілить. І душу мою вибілить або й так зоставить, якщо вона біла, га?.. Чому мовчите? Вам ліпше знати, чи біла в мене душа... Гей, Грицю, а втні якогось вірша, щоб аж.

І дракон почав:

*В моїй душі хтось посадив осику.
На вижовклих від самоти горбах
Вона росте на чорнім полі крику
Така ж висока, як моя журба.
І бачу я в один похмурий день —
Замайоріла постать вдалині.
Невже до мене Юда йде,
Щоби повіситись в мені?*

— Це ти про мене? — спитав сухо князь. — Ну, звичайно, про мене... От ти який! За що? Я ж хотів як ліпше. Для держави. Я врятував її...

— Якщо ви Юда, то я та осика, — зітхнув пустельник. — Я проник йому в душу і дав розум. Для чого? Невже тільки щоб загибель його була у сто крат болючішою? Навіщо я виховував у ньому розуміння краси і добра? Навіщо зробив з нього поета? Поети так тяжко вмирають, і нема їм на цьому світі місця, бо вони нетутешні.

— І я вмер... — сказав дракон. — І ви побачили — зло не від мене.

Пустельник витер долонею мокре обличчя:

— Я казав: не від нього зло... Воно в нас самих.

— Держава спала. Я мусив її розбудити, — аж застогнав князь.

— Але розбудились не державу, а лихі інстинкти... — сказав пустельник. — Це ще добре, як народ на цьому й заспокоїться. А як ні?.. Що буде, коли

¹ Зваріювати і звар'ювати — збожеволіти.

відчує, що йому замало смерті змія, бо зло ним не вичерпалося? Що буде, коли він кинеється шукати й інші джерела зла? Чи всі вони будуть справжні?.. Одного дракона на всю державу замало. Де взяти ще стільки драконів, аби кожен з нас мав кого розіп'ясти? Де взяти стільки їд, аби мали на кого перекласти провину? Коли народ не має кого проклинати, сили його підупадають. Боже! Пошли нам драконів! Не обділи нікого, навіть юродивого! Навіть нетямущої дитини, бо й вона мусить мати свою турнію!

Вітер скавучав у печері, стогнав і заводив, ніби на похоронах. На скелі з тріскотом повалилася сосна й полетіла враз коміть головою, упала, хруснула важко, й розлетілися скалки навсібіч. Вороняче гніздо одірвалося й покотилося до князя.

— Ось і шапка. Чудова шапка, — засміявся князь і насадив гніздо на голову. — Гей! Чого ви замовкли?! Виговорились? А що мені тепер робити?.. Поки був дракон, я мав сенс жити. Був світлий обов'язок — знищити змія. Вже тоді мене лякав кінець: ну знищу, а що далі? Зворотного шляху не було. На вагу поставлено честь держави... До того ж я був не сам. Зі мною був весь мій народ... Але, тепер, коли дракона убито, я зостався сам... І нема в мене ані ворога, ані друга. І нікому нема до мене діла. Все розповзлося по норах... А зараз мені холодно... Хо-ло-дно! І ніхто мене не зігріє! [...]

Князь відчув, що там, де в його душі була раніша сліпуча яснота, царювала тепер темрява, як і тут, над водою... Всю ніч біснувалася сльота, всю ніч кипіла вода на галявині, мов одна роз'ятрена рана, всю ніч гупало велетенське зболіле серце і розпачливо скрипіли дерева на скелях.

А як та ніч проминула, дощ ущух і затихло все, а вгорі світанок розцвів і заблищав на воді самоцвітами, небо очистилося й осіннє сонце — бліде й змарніле — вистрілило проміння понад світом.

Але князь уже його не бачив.

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

- ▶ 1. Перед поєдинком дракон приходить до висновку: *«Пустельник помилявся. Не можуть люди бути гіршими від звірів...»*. Чи правильний його висновок? Свою думку обґрунтуйте.
2. Прокоментуйте внутрішній монолог князя перед портретами своїх пращурів: *«Ну що ви вирячилися? Ви ж були такі самі! Не такі? Не кривили душею? Не обманювали? І не кривоприсягали? Ви — погани, що не відали Святого Письма, як смієте дивитись на мене осудливо? Я зробив усе, щоб врятувати Люботин!»*
3. При першій зустрічі з пустельником дракон каже: *«Я не хочу гинути, ще й не нажившись. І нікому ніколи зла не вчиню»*. Чому він погодився на вмовляння князя? Чи можна вважати, що він почав думати по-іншому? Свою відповідь обґрунтуйте.
4. В епізоді поединку автор двічі використовує художню деталь — сльозу дракона. Якого значення вона набуває у творі?
5. Проаналізуйте епізод, у якому Григорій гине. Як себе поводить він та його супротивники? За що дракон в останню мить дякував своєму вбивцеві?
6. Прочитайте та проаналізуйте останній вірш Григорія. Витлумачте символіку образів осики та Юди в ньому.

- ▶ 7. Від слів «*Це ти про мене?*» до кінця твору проаналізуйте уявну розмову люботинського князя з драконом і пустельником. Витлумачте кожну репліку в цьому діалозі.
- 8. Поясніть міркування дракона про лицаря Лавріна: «*Що на душі в цього лицаря? Невже милосердя? Тоді це такий самий виродок, як і я*». Що він мав на увазі?
- 9. Поясніть, чому лицар Лаврін не скористався допомогою Григорія і не вбив його. Як цей вчинок його характеризує?
- 10. Визначте проблеми, порушені у творі. У статті підручника знайдіть питання, порушені в повісті-казці, та дайте відповіді на них, спираючись на текст.
- 11. Поясніть значення заголовка твору. Яку роль у творі відіграє епіграф?
- 12. Хоч написаний понад два десятиліття тому, твір передбачає багато явищ сучасного суспільного буття. Які саме тези автора є актуальними нині? Наведіть приклади на їх підтвердження.
- 13. Спробуйте порівняти п'єсу Євгена Шварца та кінофільм-притчу Марка Захарова й повість-казку Юрія Винничука. Що спільного між цими творами, а чим вони відрізняються? Свою відповідь обґрунтуйте.

1. Складіть план до характеристики дракона (пустельника, князя) та охарактеризуйте за ним героя твору.
2. Усно дайте відповідь на запитання, у чому актуальність твору Ю. Винничука.

КОЛИ ПРОЧИТАНО ТВІР...

Композиція твору

Твір складається із 7 розділів. Події в ньому відбуваються протягом короткого проміжку часу — з весни до пізньої осені, але часові рамки автор розсуває за рахунок спогадів про історію князівства. Сюжет твору однолінійний і має такі елементи:

- ◆ **експозиція:** розповідь про звичаї та лицарські традиції за правління люботинського князя;
- ◆ **зав'язка:** князь дізнається про появу в його володінні дракона й наказує скликати лицарів на турнір;
- ◆ **розвиток дії:** добрий дракон у пустельника навчився грамоти й почав писати вірші; він знайомиться з князем і відмовляється битися з лицарями; скориставшись добротою Григорія, князь змусив його вийти на бій;
- ◆ **кульмінація:** протиборство дракона з лицарями та його смерть;
- ◆ **розв'язка:** Настасія бере шлюб із переможцем турніру, князь усвідомлює свою фатальну помилку й помирає на могилах дракона та пустельника.

Твір зіткано з багатьох парадоксів¹, які рухають сюжет:

- на відміну від фольклорних творів, де дракона зображено злим, у повісті він найдобріший з-посеред усіх героїв, але люди безпідставно хочуть його вбити;
- чоловіка для Настасії можна було вибрати в турнірах, але князь прагне вбити доброго дракона, щоб дотриматися традицій;
- князь ще до поєдинку обрав нареченого для доньки, але лицар все ж таки мусить вийти на двобій тощо.

¹ **Парадокс** — думка, судження, що різко розходиться із звичайним, загальноприйнятим і суперечить (іноді тільки на перший погляд) тверезому глуздові.

У творі поряд з образами людей зображено казкових істот, але автор групує їх не за принципом «реальні — фантастичні», а на основі наявності в героїв моральних якостей «людяність — бездушність».

Література в колі мистецтв

Юрій Винничук, автор сценаріїв анімаційних фільмів, — «Історія одного Поросятка» і «Метелик, який вивчав життя» та короткометражного фільму «Трагічна любов до зрадливої Нуськи» за драматичним оповіданням «Граната для двох». Перегляньте їх на каналі YouTube та напишіть відгук на той, що сподобався найбільше.

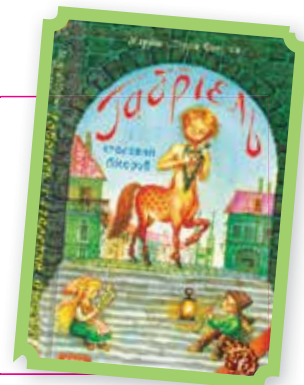
Кадри з мультфільму «Лежень» (2013), знятого за мотивами однойменного твору Юрія Винничука (збірник «Львівські казки»)

ТИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

Напишіть сценарій за повістю-казкою Юрія Винничука «Місце для дракона» та здійсніть його постановку в шкільному театрі.

Читаємо із задоволенням

Читачам, які люблять фантастику, пропонуємо прочитати в перекладі українською філософську казку «Габріель і сталевий Лісоруб» українських письменників Марини й Сергія Дяченків. Вона теж про добро і зло, про два світи — людей і тварин, серед яких живе кентавр Габріель. Наскільки він схожий на дракона Григорія, ви зможете визначити, прочитавши цю книжку.

Я — ЧИТАЧ, або ПЕРЕВІРЯЄМО СЕБЕ

Повернімося до завдань, визначених у навчальному маршруті розділу. Підбийте підсумки своєї роботи та визначте, як ви досягли засвоєння матеріалу розділу.

Усно дайте відповіді на запитання.

1. Чи задоволені ви результатом своєї навчальної діяльності? Що сприяло вашому успіху?
2. Що саме із запланованого не вдалося досягнути? У чому ви вбачаєте причини своїх невдач і як плануєте надолужувати прогалини в навчанні?
3. Який вплив на вас справили художні твори, що ви прочитали в цьому розділі?

Виконайте завдання. За ключами, наданими вчителем, перевірте правильність відповідей. У разі помилки в завданні повторіть додатково тему розділу.

Усно дайте відповіді на запитання.

1. У чому відмінність прозової та віршованої мови?
2. Наведіть приклади епічних творів українських письменників.
3. Назвіть прізвище прозаїка, який жив і творив на межі XIX–XX ст.
4. Назвіть твір, головними героями якого є учні 7-го класу.
5. Хто з українських письменників XX ст. порушував проблеми згубного впливу тоталітарної системи на особистість?
6. Назвіть, про події якого періоду української історії розповідає твір М. Коцюбинського «Дорогою ціною».
7. Кого з письменників називали «Гомером кіно XX століття»?
8. Назвіть головних героїв твору О. Довженка «Ніч перед боєм».
9. Доведіть, що твір В. Дрозда «Білий кінь Шептало» — оповідання.
10. Сформулюйте ідею твору Ю. Винничука «Місце для дракона».
11. Назвіть проблеми твору М. Коцюбинського «Дорогою ціною».
12. Розкажіть, у якому творі події відбуваються в казковій країні.

У завданнях 13–17 оберіть одну правильну відповідь і запишіть її в робочий зошит.

13. Події відбуваються на території України та за кордоном у творі
- А «Дорогою ціною» М. Коцюбинського
  - Б «Ніч перед боєм» О. Довженка
  - В «Шпага Славка Беркути» Н. Бічуї
  - Г «Білий кінь Шептало» В. Дрозда
  - Д «Місце для дракона» Ю. Винничука

14. Сюжет рухають парадокси у творі

- А «Дорогою ціною» М. Коцюбинського
- Б «Ніч перед боєм» О. Довженка
- В «Шпага Славка Беркути» Н. Бічуї
- Г «Білий кінь Шептало» В. Дрозда
- Д «Місце для дракона» Ю. Винничука

15. Засудження тоталітарної системи, що нівелює людину, — ідея твору

- А «Дорогою ціною» М. Коцюбинського
- Б «Ніч перед боєм» О. Довженка
- В «Шпага Славка Беркути» Н. Бічуї
- Г «Білий кінь Шептало» В. Дрозда
- Д «Місце для дракона» Ю. Винничука

16. Проблеми становлення характерів школярів художньо досліджено у творі

- А «Дорогою ціною» М. Коцюбинського
- Б «Ніч перед боєм» О. Довженка
- В «Шпага Славка Беркути» Н. Бічуї
- Г «Білий кінь Шептало» В. Дрозда
- Д «Місце для дракона» Ю. Винничука

17. «Ні кроку назад!» — це ідея твору

- А «Дорогою ціною» М. Коцюбинського
- Б «Ніч перед боєм» О. Довженка
- В «Шпага Славка Беркути» Н. Бічуї
- Г «Білий кінь Шептало» В. Дрозда
- Д «Місце для дракона» Ю. Винничука

18. Установіть відповідність.**Герої**

- 1 Юлько Ващук, Лілі Теслюк
- 2 Настасія, пустельник
- 3 Петро Колодуб, дід Платон
- 4 Остап, Іван Котигорошко

Твір

- А «Дорогою ціною» М. Коцюбинського
- Б «Ніч перед боєм» О. Довженка
- В «Шпага Славка Беркути» Н. Бічуї
- Г «Білий кінь Шептало» В. Дрозда
- Д «Місце для дракона» Ю. Винничука

Доповніть речення.

- 19. Тема твору «Місце для дракона» Ю. Винничука — ...
- 20. Твір «Дорогою ціною» М. Коцюбинського за жанром — ...
- 21. Запишіть чотири риси характеру головного героя твору «Білий кінь Шептало» В. Дрозда: ...

СВЯТО УКРАЇНСЬКОГО ГУМОРУ

Навчальний маршрут розділу:

У цьому розділі ви:

◆ **знайдете самостійно** та **прочитаєте** твір
Валентина ЧЕМЕРИСА
«Вітька + Галя,
або
Повість
про перше кохання»

- ◆ **переказуватимете** й **коментуватимете** комічні епізоди твору;
- ◆ **удосконалисте навички аналізу** композиційних особливостей твору, образів героїв;
- ◆ **розвиватимете вміння** аналізувати вчинки героїв;
- ◆ **визначатимете** та **пояснюватимете** прийоми гумористичного зображення у творі;
- ◆ **отримаєте задоволення** від читання веселого й дотепного твору та переконаєтесь, що за справжні почуття треба боротися

Після опрацювання розділу ви краще навчитесь розуміти тонкощі творення комічного в літературному творі.

Визначте, які завдання із запропонованих вище ви вважаєте найважливішими. Додайте до них інші, що є значущими саме для вас. Подумайте, як досягатимете запланованого.

Останній розділ підручника розпочнемо з висловлювань двох авторитетних давньогрецьких мислителів — Плутарха¹ й Аристотеля². Перший із них у свій час писав, що *«часто... слово чи жарт краще розкривають вдачу людини, ніж битви...»*. Аристотель — навпаки, вважав, що смішне — це *«помилка й неподобство; нікому не заповідіє страждання і ні для кого не згубне»*.

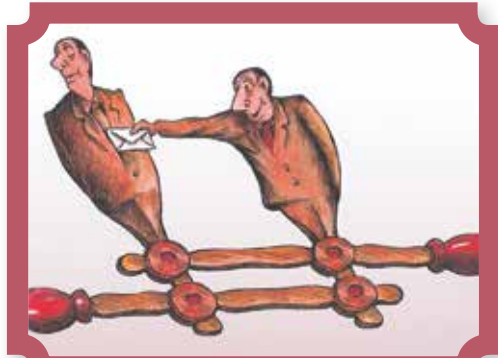
► Прокоментуйте ці тези. Хто з мислителів, на вашу думку, мав рацію? Чому ви так думаєте? На підтвердження власних слів наводьте аргументи.

Сміх як зброю в розвінчанні людських недоліків використовували ще наші предки. Спочатку він служив для висміювання ворогів, супротивників і чужинців. Пригадайте, наприклад, епізод із легенди про князя Ігоря, який збирав у древлян данину. Коли нічого було віддавати, люди почали просто сміятися — і князь відступив.

Потім наш народ використовував сміх, щоб зрозуміти самого себе. Особливо дієвим він ставав у періоди, коли потрібно було зламати усталені традиції й розчистити дорогу новому. Дошкульний, сатиричний сміх зривав покривало з потворних явищ, розвінчував негатив у суспільстві чи поведінці окремих людей. Сатиричними можуть бути твори будь-яких жанрів: роман або повість, комедія чи байка, памфлет й анекдот.

Інший вид сміху — гумор. Він лагідний і без зла в серці. Предмет його висміювання переважно позитивний, а недоліки не є загрозливими для суспільства. Герої, зображені гумористично, викликають у читача симпатію, їм часто хочеться поспівчувати й допомогти.

Зазвичай там, де суворістю нічого не досягнеш, на допомогу приходить сміх. Наявність його як в окремої особи, так і в усього суспільства є показником здоров'я нації. Тож сміймося на здоров'я!

Карикатура
Володимира Казаневського

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть відомі вам гумористичні та сатиричні твори. Яким темам вони присвячені?
2. Опишіть карикатуру Володимира Казаневського. Доберіть до неї назву.
3. У мережі Інтернет знайдіть карикатури та шаржі українських художників Володимира Казаневського та Юрка Журавля. Доведіть, що їхня творча муза завжди сучасна й стоїть на захисті національних інтересів.

¹ *Плутарх* (бл. 46–120/125 рр. н.е.) — давньогрецький письменник, історик і філософ-мораліст.

² *Аристотель* (384–322 рр. до н.е.) — давньогрецький учений-енциклопедист, філософ і логік, засновник класичної (формальної) логіки.

Веселки творчості Валентина Чемериса

ВАЛЕНТИН ЧЕМЕРИС

(народився 1936 р.)

Валентин Володимирович Чемерис народився 8 липня 1936 р. в с. Заїчинці на Полтавщині. Мала батьківщина письменника — це унікальне, як він вважає, місце. Село розташоване на півострові, який із трьох сторін омиває річка Хорол. Змалку Валентин любив ходити в плавні, спостерігати за птаством, слухати його співи. Саме мальовничі куточки природи навчили його відчувати й цінувати красу світу. І коли письменник згадує про дитинство, то перед уявним зором завжди постають пейзажі рідної Полтавщини.

Дуже рано хлопчина захопився книжками. Він увесь час був у полоні тих образів і подій, про які читав. За це в селі його навіть вважали дещо дивакуватим: щойно видасться вільна годинка — хлопці беруться гратися, а Валентин — за книжку. Він був кращим читачем у сільській та шкільній бібліотеках і навіть книгоношею — приносив книжки додому літнім людям.

Художня література розвинула уяву й фантазію майбутнього письменника. Уже в сьомому класі Валя Чемерис почав писати поезії. Книжні образи були такими яскравими, що й сам міг написати про море, якого ніколи не бачив, про кохання, якого ще не звідав. Але перша спроба надрукувати вірші була невдалою: редакція повернула їх молодому авторові з порадою писати про передовиків виробництва¹. Незважаючи на першу невдачу, Валентин вважав себе кращим поетом — якщо не в усьому селі, то, принаймні, у школі, а ні — то в класі вже точно. Яке ж було здивування, коли після смерті Сталіна в районній газеті надрукували вірш його однокласника, де були рядки: «Ми підемо незламно, нестримно вперед...». Такі твори Валентин писати не хотів. Тому все написане (а писав багато) складав у шухляду, а потім — рвав... І тільки через п'ятнадцять років після смерті Сталіна надрукували його перші твори, але не поезії — гуморески.

¹ *Передовики виробництва* — працівники заводів, фабрик, колгоспів, що випереджали інших, досягали найкращих результатів. Як правило, твори на подібну тематику лише уславлювали так звані виробничі «перемоги» Радянського Союзу порівняно з іншими державами світу, нагадували, по суті, однотипні партійні гасла, а не художні твори.

Уміння побачити в житті смішне й весело розповісти про подію, як каже сам Валентин Лукич, він успадкував від батька, який славився в селі дотепністю та вмінням сказати гостре слівце. Гумор — це одна з його муз. А ще три — історія, фантастика та детектив. Кожна з них надихала письменника писати різноманітні твори. Звідки така розмаїтість літературних захоплень? Від тих солодких годин читання в дитинстві — відповідає він.

У 1971 р. В. Чемерис закінчив Літературний інститут ім. О. М. Горького в Москві. Працював у редакціях газет, видавництві, був головою Дніпропетровської організації Спілки письменників України, у 1993–1994 рр. — радник Президента України, нині — член редакції газети «Літературна Україна».

Валентин Чемерис — лауреат республіканської премії в галузі сатири та гумору імені Остапа Вишні, премії імені Юрія Яновського. За романи з історії України «Фортеця на Бористені» та «Ордер на любов» у 2008 р. автору присуджена Міжнародна премія Українського козацтва «Лицарське перо», у 2009 р. — літературна премія імені Івана Мазепи за історичний роман про гетьмана Петра Дорошенка «Без права повернення», літературна премія імені Д. І. Яворницького.

На запитання: «А що Ви радите почитати восьмикласникам?» — автор запропонував перелік власних творів.

Отже, **читайте із задоволенням** історичні твори «Ярославна», «Смерть Атея», «Ольвія», «Генерали імперії», «Ордер на любов», а також фантастику — «Феномен Фенікса», «Вампір із Кассіопеї», «Заповіт нічного демона» від Валентина Чемериса.

Доповняйте ваше уявлення про творчу особистість Валентина Чемериса його дотепні й глибокі афоризми:

- ◆ У скупого і веселка одноколірна.
- ◆ Ми тому й бідні, що дуже багаті.
- ◆ Кожний стовп прагне повчати дерево, як треба рости.
- ◆ Що вдієш, доводиться помилятися, адже живеш уперше.
- ◆ Коли оголошують війну палацам, миру не буває і в халупах.

? ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Перекажіть за змістом статті, що ви запам'ятали про дитинство В. Чемериса.
2. Доведіть тезу про різноманітність літературного обдарування письменника.

Писати про підлітків і для підлітків — справа не проста. Ось, наприклад, чого очікуєте ви від автора, беручи до рук книжку? «Щоб вона була цікавою, захоплювала увагу з перших рядків, герої були щирими у своїх почуттях, — скажете ви і додасте: — А ще було б непогано, якби автор мав гарне почуття гумору».

Усі ці побажання певною мірою задовольняє твір **Валентина Чемериса «Вітька + Галя, або Повість про перше кохання»**. Сподіваємося, з нього вам буде цікаво довідатися, як закохувалися ваші ровесники майже півстоліття тому, що вони переживали, як завойовували увагу й

прихильність тих, хто їм подобався. Покоління Вітька і Галі — це насправді покоління ваших дідусів і бабусь, тому, читаючи твір, ви ніби перенесетесь на машині часу в їхню молодість.

«Вітька + Галя...» — це гумористичний твір про пригоди чотирнадцятирічних друзів Віті Горобця, Федька Котигорошка і Галі Козачок — мешканців села Великі Чаплі. Цей твір автобіографічний, тому що автор розповів про своє перше кохання, а Вітя Горобець — це він, Валентин Чемерис, бо в дитинстві його часто називали «Валько» або «Вітько». Імен друзів письменник теж не змінював: Федько і Галя Козачок — реальні особи, з яких він писав своїх героїв.

«Вітька + Галя, або Повість про перше кохання» автор написав українською, але твір був надрукований спочатку в перекладі російською в Москві, коли В. Чемерис закінчував навчання в Літературному інституті. Саме тому ви знайдете цитати з творів російських поетів XIX століття Євгена Баратинського та Михайла Лермонтова. «Вітька + Галя...» мав великий успіх, а в 1975 р. його надрукували в німецькому журналі під назвою «Зигзаги дивного кохання». Чому зовсім інша назва? Спробуйте пояснити це, самостійно знайшовши та прочитавши твір. Обговорити в класі пропонуємо вказані нижче розділи.

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

▶ «Ех, Вітько, Вітько!..», «Творчі муки Федька Котигорошка»

1. Назвіть головних героїв твору. Яку роль у створенні комічних ефектів відіграють прізвиська дуелянтів та їх секунданта?
2. Розкажіть, що стало вам відомо про Вітю й Федька з перших розділів твору. Асоціації з якими героями зарубіжної літератури викликають у вас їхні портрети? Якою художньою деталлю автор досягає комічного ефекту в описі зовнішності Федька? Відповідь підтверджуйте цитатами.
3. Чому автор починає розповідь зі згадки про завтрашню дуель? Що викликає у вас усмішку під час розповіді про неї? Відповідаючи, цитуйте уривки.
4. Прочитайте уривок від слів «Федько Котигорошко вже вкотре намагається...» до слів «Вітька, залишившись сам, зітхає». Які прийоми використовує автор для створення комічної ситуації?
5. Поясніть, чи відповідає поведінка Віті напередодні дуелі серйозності події. Що викликає у вас сміх?
6. Вітя декламує уривок із вірша М. Лермонтова «Сон». В оригіналі поезія має такий запис:

*В полдневный жар в долине Дагестана
С свинцом в груди лежал недвижим я;
Глубокая ещё дымилась рана,
По капле кровь точилась моя...*

Чи має значення у творі те, що її записано по-іншому? Свою відповідь обґрунтуйте.

7. Наведіть приклади, як у першому розділі автор поєднує високий (трагічне) і низький (комічне) стилі. З якою метою він це робить?
8. Знайдіть і прочитайте ліричний відступ оповідача у творі. Яка його мета?
9. Поясніть, які прийоми використовує автор, щоб зобразити дитинство Віті й Галі з гумористичним забарвленням.

10. Наведіть приклади, як використання слів у невластивому значенні допомагає авторові досягнути комічного ефекту.
11. Поясніть, яку роль у розвитку сюжету відіграє пропозиція Федька, щоб Вітя освідчився Галі в коханні.

1. Узагальніть спостереження про засоби комічного у творі. У робочому зошиті накресліть таблицю та заповніть її. Після кожного наступного розділу доповнюйте її новими записами.

Засоби комічного	Приклади

2. До частини I твору автор обрав епіграфом слова з поезії Є. Баратинського. Дослідіть за додатковою літературою, як епіграф пов'язує твір В. Чемериса з повістю О. Пушкіна «Постріл». У чому автор бачить літературні паралелі між двома творами, а чим вони відрізняються?
3. Прочитайте вірш М. Лермонтова «Сон». За джерелами в Інтернет або додатковою літературою дізнайтесь більше про цю поезію. Поясніть, чому саме її цитував Вітя. Чи досягнув герой мети — передати через вірш драматичність власної життєвої ситуації? Свою відповідь обґрунтуйте.
4. Прочитайте розділи «На Голгофу» та «О зміюко лукавая!!!».

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

«На Голгофу», «О зміюко лукавая!»

1. Поясніть, яким був душевний стан Віті, коли він ішов до Галі на побачення. Які художні деталі допомагають вам зробити такий висновок?
2. Прочитайте перший абзац розділу «На Голгофу» та визначте, кому належать ці слова. Що ви можете сказати про автора цих рядків? Знайдіть внутрішній монолог Федька, який перегукується за змістом із цими міркуваннями. Прокоментуйте, чому автор двічі повертається в роздумах до однієї теми.
3. Поясніть, як ви розумієте слова «...не знаєш, що тебе чекає — чи Голгофа з хрестом, чи едем з райськими садами...» та «Оглянься, в цю гамлетівську для тебе хвилину — “бути чи не бути...”». Які джерела походження цих висловів та яке їхнє значення? Поясніть, пряме та переносне значення слова *Голгофа*. З якою метою автор цитує їх?
4. Поясніть, чи вистачило Віті сили духу зайти до Галиного двору. Хто прийшов йому на допомогу?
5. Проаналізуйте, які слова добирає Галя в розмові з Віктором на першому побаченні та якого ефекту вона досягає. Чи відповідає тон її розмови з хлопцем її істинним почуттям до нього? Підтвердьте свою відповідь цитатами з твору.
6. Назвіть, у який спосіб Вітя натякає Галі на свої почуття, що робить його схожим на романтичного героя XIX ст. Чи розпізнала дівчина його намір освідчитись і чи вплинув він на неї?
7. Розкажіть, чи щирими були почуття Галі до Вітька. Чому ви так думаєте?
8. Поясніть, яке враження у вас склалося про Галю. Чи шкода вам Вітю і якщо так, то за що?

1. Доповніть таблицю в робочому зошиті новими засобами комічного у творі.
2. Зробіть закладки до характеристики образів Галі й Віті.
3. Прочитайте розділи «От вам і все!», «Дуель», «Арешт», «У Вітьки ростуть крила».

ПОМІРКУЙТЕ НАД ПРОЧИТАНИМ

«От вам і все!», «Дуель», «Арешт», «У Вітьки ростуть крила»

1. Поясніть, з якою метою автор кількаразово протягом твору називає Віту *мужчиною чотирнадцяти неповних років*.
2. Назвіть позасюжетні елементи в розділі «От вам і все!». Яка їх роль у творі?
3. Розкажіть, як автор описує поєдинок між Вітею та Петром Білим. У чому полягає невідповідність між ситуацією та способом її представлення? Відповідаючи, цитуйте уривки.
4. Проаналізуйте мовлення дільничного міліціонера. Як воно характеризує героя? Воно доповнює його поведінку чи суперечить їй? Свою відповідь обґрунтуйте.
5. Під час дуелі Петро Білий відмовився відректися від Галі Козачок, а потім прийшов до ув'язненого Віті й сказав, що її не кохає. Чому в нього така суперечлива поведінка?
6. Поясніть, щб в сцені дуелі зображено драматично, а щб — комічно.
7. У гумористичних творах одним із прийомів комічного є невідповідність між уявленнями (очікуваннями) героїв і реальністю. Наведіть приклад, як цей прийом використано в тексті твору.
8. Розкажіть, чи щирою була дружба Віті та Федька. Відповідаючи, спирайтесь на текст.
9. «Вітька + Галя...» — це твір про перше кохання. Яким воно постає в зображенні В. Чемериса? Чому автор розповідає про нього з гумором?
10. Назвіть проблеми, які автор порушив у творі. Чи актуальними вони є в наш час?

Подискутуйте з однокласниками

Як ви вважаєте, чи завжди в усьому треба довіряти коханій людині?
Чи все можна їй пробачити?

Складіть план характеристики образу Вітька Горобця, Федька Котигорошка, Галі Козачок (*на вибір*) та усно схарактеризуйте обраного вами героя.

Коли прочитано твір...

Композиція, жанр, тема й ідея твору

«Вітька + Галя, або Повість про перше кохання» складається з двох частин: перша називається «Дуель», друга — «Голуба куниця». За жанром кожна з них — це оповідання, тому що сюжет однолінійний, події відбуваються протягом короткого проміжку часу, діє невелика кількість героїв. Тому слово «повість» у заголовку потрібно розуміти як синонім до слова «розповідь», а не як визначення жанру твору.

У розділі «Дуель» автор майстерно розташовує елементи сюжету. Події починаються надвечір 24 липня 1964 р., а завершуються наступного дня, 25 липня, хоч насправді охоплюють значно триваліший проміжок часу. Автор починає з епізоду, найближчого до кульмінації: наступного дня головний герой Вітька Горобець битиметься на дуелі. З ким? Чому? Навіщо у ХХ ст. з'ясовувати стосунки в такій застарілій формі? Ці та інші питання відразу виникають у читача і спрямовують його увагу на пошук відповідей. І поки сам дуелянт спить, автор, як у кіно, починає «відмотувати» назад стрічку подій, щоб пояснити причини дуелі. І тільки після того, як вони з'ясовані, події починають розгортатися послідовно без часових «розривів».

Отже, елементи сюжету визначимо так:

- ◆ *експозиція* — розповідь про дружбу в дитинстві Віті з Галею та їхні пригоди;
- ◆ *зав'язка* — Вітя зізнається своєму другу Федькові у закоханості до Галі Козачок. Для нього самого це почуття стало несподіваним. Друзі вирішують, що Вітя має освідчитись дівчині у своїх почуттях. Ця подія рухає наступні події сюжету. Як бачимо, конфлікт у творі не можна назвати гострим. Він побудований на суперечності між спокійними дружніми стосунками Галі й Віті в минулому та новим, не звіданим раніше Вітею почуттям;
- ◆ *розвиток дії* — друзі складають, а Вітя виконує серенаду для Галі; хлопці посилають свій «шедевр» — серенаду — до редакції районної газети з проханням надрукувати; хочуть роздобути в бабці зілля, яким причарують дівчину; Вітя йде на перше побачення та здійснює заради коханої «трудоі подвиги»; утворюється «любовний трикутник», що наближає розвиток дії до кульмінації;
- ◆ *кульмінація* відкриває всі таємниці та відповідає на запитання, які виникли в читача на початку твору, — дуель, арешт Віті, зізнання Петра Білого, що він не кохає Галі;
- ◆ *розв'язка у творі несподівана* — Галя при всіх виявляє свої почуття до Віті й робить його щасливим.

У творі автор майстерно використовує позасюжетні елементи як додаткові засоби впливу на читача (інтригуючий заголовок, епіграф, авторські відступи, портрети героїв, лист із редакції тощо).

Тема твору — це розповідь про перше кохання, ідея — поетизація щирості й неповторності перших юнацьких почуттів.

Переповідає історію кохання у творі оповідач. Складається враження, що це дорослий чоловік, який уже пережив перші почуття, тому часто йому хочеться втрутитись у перебіг подій і щось порадити Віті чи застерегти його від хибних кроків. Оповідач дотепний та іронічний, але ставиться до своїх героїв доброзичливо й зі співчуттям. Зображуючи комічні ситуації, автор використовує цілий арсенал прийомів:

- ◆ створює смішні та парадоксальні ситуації;
- ◆ поєднує в розповіді комічне й драматичне, високий і низький стилі;
- ◆ вживає відповідну лексику та гру слів;
- ◆ поєднує невідповідність стилю мовлення й обстановки, у якій це сказано;
- ◆ натякає або вибудовує ланцюжок думок, що викликають смішні асоціації;
- ◆ перераховує різномірні предмети в одному ряду;
- ◆ використовує спеціальні риторичні фігури тощо.

ТИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

Розпитайте у ваших бабусі й дідуса про їхнє перше кохання. Напишіть оповідання (новелу, гумореску тощо), поклавши в основу їхню розповідь.

МУЗЕЙНА МАПА УКРАЇНИ

Є на музейній карті України унікальний музей — «Весела оселя». Розташований він у місті Коломиї Івано-Франківської області. Його засновником був відомий письменник-гуморист, заслужений артист України Микола Савчук. В експозиції музею — усяка весела всячина: ілюстрації карикатуриста Ігора Бежука, гумористичні й сатиричні твори, жартівливі сувеніри й фотографії; гумористичні гральні карти, візитівки, календарики, посвідчення, банкноти; жартівлива карта України, смішний годинник та багато інших кумедних предметів.

Я — ЧИТАЧ, або ПЕРЕВІРЯЄМО СЕБЕ

Повернімося до завдань, визначених у навчальному маршруті розділу. Підбийте підсумки своєї роботи та визначте, як ви досягали засвоєння матеріалу розділу.

Усно дайте відповіді на запитання.

1. Чи задоволені ви результатом своєї навчальної діяльності?
Що сприяло вашому успіху?
2. Чого саме із запланованого не вдалося досягнути?
У чому ви вбачаєте причини своїх невдач і як плануєте надолужувати прогалини в навчанні?
3. У чому ви змінились як читач, опрацювавши розділ?

Усно виконайте завдання.

1. Назвіть імена головних героїв твору «Вітька + Галя, або Півість про перше кохання» В. Чемериса.
2. Визначте жанр твору.
3. Визначте тему та ідею твору.
4. Перекажіть усно епізод, який у творі виконує роль зав'язки.
5. Назвіть проблеми, які порушує у своєму творі В. Чемерис.
6. Назвіть прийоми, якими В. Чемерис досягає гумористичного зображення подій.